पुणें अनाथ विद्यार्थी गृह–११ वें प्रकाशन

तरुण हिंदु नागरिक

लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

शके १८५६—सन १९३४

किंमत ८ आणे

प्रकाशक
वि. गं. केतकर
व्यवस्थापक पुणें अनाथ विद्यार्थी गृह
६२४ सदाशिव पेठ, पुणें.

मुद्रक
शंकर रामचंद्र दाते
अ. वि. गृहाचा लोकसंग्रह छापखाना
६२४ सदाशिव पेठ, पुणें.

अर्पण पत्रिका

अनाथविद्यार्थीगृह पुणें या संस्थेचा
एक हितचिंतक या नात्यानें, हे
पुस्तक, त्यावरील सर्व मालकी
हक्कासह, त्यासंस्थेस मी
अर्पण केलें आहे.

न. चिं. केळकर

प्रस्तावना

या ग्रंथाची भूमिका तो वाचणाऱ्याच्या लक्षांत तेव्हांच येईल म्हणून त्याचें वेगळे विवेचन करीत नाहीं.

या देशांतील नागरिक सर्व हिंदूच आहेत असें नाहीं. इतर अनेक जातींचे व धर्मांचेहि आहेत. आणि त्या सर्वांमध्यें हिंदुस्थानचा नागरिक या नात्याचा समान धर्म असून, त्या सर्वांनीं परस्पर शुद्ध बंधुभाव धरला तरच राष्ट्राला ऊर्जितदशा येईल.

तथापि, या ग्रंथाच्या नावांत हिंदी हा शब्द न घालतां हिंदु हा शब्द घातला याचे कारण इतकेच कीं, या ग्रंथांतील विषय ' कुटुंब व्यवस्था ' इतका मर्यादितच आखून घेतला आहे; आणि तो विषय सर्व जातींच्या व धर्मांच्या नागरिकांना एकाच भाषेने व एकाच विचारसरणीने पटवून देता येण्यासारखा नाहीं. ग्रंथांतील विषयाचें विवेचन मुख्यत: हिंदु समाजाला धरून आहे, हे वाचकाच्या लक्षात येईल.

या ग्रंथाचे पुढील दोन विभाग अनुक्रमे ' राष्ट्रविभाग ' आणि 'विश्वविभाग' असे लिहिण्याचे योजिले आहे. त्यानाहि तरुण हिंदु नागरिक हेंच नांव द्यावें लागेल. तथापि या सर्वच विभागांत हिंदु नागरिक हे अखिल भारतीय नागरिकाचें उपलक्षण आहे असें समजावें म्हणजे झालें.

या ग्रंथांत ' आन्हिक ' हा विभागदर्शक शब्द नवीन उपयोगांत आणला आहे. त्याचा हेतू असा आहे कीं, तरुण वाचक सामान्यत: न कंटाळतां एका दिवसांत जेवढा विषय वाचील तितक्याचा एका आन्हिकांत समावेश व्हावा.

दिवसेदिवस कोणत्याहि ग्रंथविवेचनांत संक्षेप व सोपेपणा हे जितके अधिक येतील तितके इष्ट आहेत. कारण वेळ थोडा व उद्योग फार अशी समाजाची स्थिति झाली आहे. युरोपियन देशांत तर लोकांचे वाचनाचे श्रम वाचविण्याकरितां विद्युत् यंत्राच्या सहाय्याने, संभाषणाच्या रूपाने, सहज चार गोष्टी बोलल्याप्रमाणें, गंभीर विषयांचेहि विवेचन सुमारे अर्धा पाव तास हजारो लोकांना एकदम ऐकविण्यात येते. आपल्याइकडे त्या यंत्रसाधनाचा उपयोग तितका अजून करिता येत नाहीं. तथापि, या नव्या पद्धतीतील संक्षेप व साधेपणा यांची कल्पना मनाला बरी वाटून या ग्रंथांतील विषयाची रचना या आन्हिकांच्या रूपाने केली आहे.

पुणें ता. २०-२-१९३४

प्राकाशनिक

पुणें अनाथ विद्यार्थी गृहानें स्वावलंबनाचे दृष्टीनें ग्रंथ–प्रकाशनाचें कार्य सुरू केल्यापासून आतांपर्यंत दहा प्रकाशनें केलीं असून 'तरुण हिंदु नागारिक' हें अकरावें प्रकाशन होय. हें पुस्तक लिहून संस्थेला कायम हक्कांसह अर्पण केल्याबद्दल आम्ही श्री. तात्यासाहेब केळकर यांचे मन:पूर्वक आभार मानतों.

तरुण हिंदु नागरिक हें पुस्तक विद्यार्थ्यांनीं अभ्यासावें व आपल्या पुढील आयुष्यांत त्यांतील सूचनांचा उपयोग करावा या हेतूनें लिहिलेलें आहे. आपल्या सध्यांच्या शिक्षणक्रमांत धार्मिक शिक्षणाचा अंतर्भाव केला जात नाहीं. व त्यामुळें विद्यार्थ्यांच्या मनावर धार्मिक दृष्टीनें करावयास हवेत असे कोणतेहि संस्कार होत नाहींत व त्यामुळें त्याचें शिक्षण अपुरें, एकांगी व अर्धवट असें बनतें. सध्यांच्या सार्वधार्मिक विद्यार्थ्यांच्या शाळांतून धार्मिक शिक्षण देणें कटीण झालें आहे. परंतु धार्मिक शिक्षणांतील पंथविशिष्ट भाग सोडला तर सामाजिक व व्यावहारिक शिक्षणाचाच फार मोठा भाग सर्व धर्मीयांना सारखाच असतो. व श्री. तात्यासाहेबांनीं या पुस्तकांत असा धार्मिक भाग वगळून केवळ नागरिक या नात्यानेंच प्रत्येक माणसाचें कर्तव्य काय आहे व तें त्यानें कसें पार पाडावें यासंबंधानें या पुस्तकांत ऊहापोह केला आहे.

लेखक या नात्यानें श्री. तात्यासाहेबांचा गौरव केवढा आहे हें महाराष्ट्रांत तरी कोणालाच सांगण्याची गरज नाहीं. त्यांनीं या पुस्तकाची मांडणीही कांहीं विशिष्ट पद्धतीनुसार केली आहे हें हें पुस्तक वाचणारास सहज समजेल. विद्यार्थ्यांच्या हातीं हें पुस्तक पडून जर तें शाळांतून आवश्यक म्हणून लावण्यांत आलें तर सध्यांच्या शिक्षणक्रमांतील एक आवश्यक असा परंतु सध्यां उणीव असलेला भाग पुरविला असें होईल.

प्रकाशक

तरुण हिंदु नागरिक

अनुक्रमणिका

तरुण हिंदु नागरिक

कुटुंब–विभाग

आन्हिक १ लें

मी कोण व तूं कोण ? : अहंकार व अभिमान

कोणीहि विचारी मनुष्य स्वतःला व दुसऱ्याला वरच्या सारखा प्रश्न केव्हां केव्हां विचारतोच. वेदांती लोक तर असा प्रश्न नेहमीं उपस्थित करतातच; परंतु अगदीं थेट वेदांतांत शिरून तसा प्रश्न स्वतःला करण्याचें व्यवहारी मनुष्याला कारण नाहीं. "कोण मी कैसा, कोठुनि आलों, हें मज कांहीं न कळेरे' ही भजनांतली ओळ प्रत्येकाच्या कानावर केव्हां तरी आलीच असेल. तीच ओळ, कदाचित् निरनिराळ्या शब्दांनीं, विचारी ज्ञानी लोक आज हजारो वर्षें स्वतःला विचारीत आले आहेत. परंतु त्यांना जर त्या प्रश्नाचें उत्तर समाधानकारकपणें देतां आलें नाहीं, तर सामान्य मनुष्य तरी तें कसें देणार? म्हणून वेदांती दृष्टीनें "मी कोण ?" या प्रश्नाचा विचार मनुष्यानें व्यवहारांत सोडून द्यावा.

तथापि लौकिक दृष्टीनें देखील "मी कोण ?" हा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. कारण मनुष्याचें सर्व जीवन व लौकिक संसार हा त्याच्या अहंकारावरच उभा असतो. आणि "मी कोण ?" या प्रश्नाचें उत्तर ज्याचें त्यानें देणें म्हणजे त्यानें आपणापुरता हा अहंकार निश्चित ठरविला असें होतें. अहंकाराच्या बीजावर अनेक पुटें बसून, किंवा अनेक कवचें चढून, तो मोठा होतो, फुगतो. ज्याला जी स्थिति दैवानें लाभेल त्याप्रमाणें तो फुगा मोठा

किंवा लहान असेल; म्हणजे 'मी राजा, बादशहा' असें स्वरूप एकाच्या अहंकाराच्या फुग्याला येईल, तर 'मी केवळ एक अनाथ भिकारी आहें, अंगावरच्या वस्त्राशिवाय माझी मालमत्ता किंवा वैभव कांहींच नाहीं,' असें मर्यादित स्वरूप दुसऱ्या एखाद्याच्या अहंकाराच्या फुग्याला राहील. परंतु दोन्हीही मुळांत अहंकारच. ते प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणीं बीजरूपानें राहाणारच.

पेपरमिठाच्या गोळ्या लहानमोठ्या व रंगीबेरंगी तुम्ही आम्ही पाहिल्याच आहेत. आपण त्या तोंडांत घालून चघळूं लागलों म्हणजे, आंतून एकएक नव्यानव्या रंगाचें पुट किंवा कवच निघतें. तेंही झिरपलें म्हणजे दुसरें निघतें. गोळी हळुहळू लहान होत जाते. आणि शेवटीं साखरेचे सर्व कण नाहींसे झाले म्हणजे आंतून बडीशेपेचा एक दाणा निघतो. किंवा दुसरें उदाहरण घेऊं. समुद्रांत मोती बनतें तें कसें हें कोणालाहि माहीत असेलच. मुळांत एखादा बारीक रेतीचा कण असतो; त्यावर कालवरूपी प्राण्याच्या आत्मरक्षणबुद्धीमुळें शिंपल्याच्या रसाचे थरावर थर चढून बसतात; आणि त्यांवर मोत्याची जिल्हई व तेज चढतें. पण मुळांत हा कठीण कण, खुपणारा कण, असल्याशिवाय मोती बनत नाहीं. त्याचप्रमाणें अहंकाराचा कण सुद्धां, तो कणखर असा असला, तो सुख होण्याइतकाच खुपला, तरच त्याच्यावर व्यक्तिमात्राच्या संसाराचा डोलारा उभारतां येतो.

अहंकार या शब्दाला एक वाईट अर्थ आहे. पण, तो लक्षांत न घेतां, अहंपणा म्हणजे केवळ व्यक्तित्व असा अर्थ घेतला असतां, त्यांत वाईटाचा भाग कांहींच नाहीं असें सशास्त्र रीतीनें म्हणतां येतें. हा शुद्ध शास्त्रीय अहंकार म्हणजे तें एक सृष्टितत्त्वच आहे; आणि तो मुळांत आधारभूत नसेल, तर व्यक्तीची चैतन्यात्मक रचनाच बनणार नाहीं. अथवा केवळ शरीरानें बनलीच तर ती व्यवहाराला उपयोगी पडणार नाहीं. व्यावहारिक अहंकार नसलेल्या व्यक्तीचें उदाहरण म्हणजे पूर्ण वेडा माणूस. त्याला आंग खाजविण्यापुरती किंवा देहधर्म करण्यापुरतीच काय शुद्ध असेल ती. एरव्हीं त्याच्या मनांत जसा एका विचाराचा दुसऱ्या विचाराशीं मेळ नसतो, त्याचप्रमाणें जीवनव्यवहारांतील एका कृत्याचा दुसऱ्या कृत्याशीं मेळ नसतो. पण असा पूर्ण वेडा मनुष्य सोडून दिला तर प्रत्येक मनुष्य अहंकारमय व अहंकारनिष्ठ असतोच; व तो तसा असला हि पाहिजे. अशा व्यक्तिनिष्ठ अहंकारापासूनच,

किंवा अहंकारनिष्ठ व्यक्तीपासूनच, सगळ्या मनुष्यसमाजाची उत्पत्ति आहे. तेव्हां आतां आपण आपला अहंकार इतरांपासून वेगळा कसा प्रगट करणार ? याविषयीं आपणाजवळ काय साधन आहे ? तर अर्थात् प्रारंभीं नाम व रूप ! वेदान्तातील ब्रह्माला देखील जेव्हां 'अनेक होण्या'चा खेळ खेळावासा वाटला, तेव्हां त्याला नाम व रूप यांचाच आश्रय करावा लागला. म्हणूनच भिन्न पदार्थांना भिन्न नांवें व भिन्न रूपें मिळालीं. मुळांत एकच व एकजिनसीच ब्रह्म असतां, या खेळांत अखेर वेगवेगळेपणा इतका साधला आहे कीं, जगांतील कोटयानुकोटी वस्तूंपैकीं कोणतीही एक वस्तु दुसऱ्या कोणत्या हि वस्तूसारखी तंतोतंत असतच नाहीं. कांहींतरी सूक्ष्म असा वेगळेपणा हा राहातोच. अनुभवानें त्या वेगळेपणाचा परिचय होऊन वेगळेपणाच्या खुणा ध्यानांत राहातात, व त्या खुणांवरून एक व्यक्ति दुसरीहून वेगळी अशी निवडून काढतां येते. प्रथमदर्शनीं आपल्याला सगळे गोरे युरोपियन लोक एकासारखे एक वाटतात. पण स्वतः त्यांचें त्यांना तसें कधीं वाटत नाहीं. आणि, आपणही थोडयाशा परिचयानें हा इंग्रज, हा फ्रेंच, हा जर्मन, हा रशियन हा आर्मीनियन असे वेगवेगळे लोक हुडकून काढूं शकतों. आम्हाला चिनी माणसें क्वचित् दिसतात म्हणून तींहि एकासारखीं एक वाटतात. पण ३५ ते ४० कोटी चिनी लोक न ओळखून काढण्याइतके एकासारखे एक असतील काय ? मुळींच नाहीं. अनेक धनगरांचीं मेंढरें रानांत मिसळलीं तरी जो तो धनगर आपलें मेंढरू हटकून हुडकून काढतोच.

जी गोष्ट रूपाची, तीच नांवाची. रूप हें सृष्टिनिर्मित असतें, म्हणून रूपांत वेगळेपणा राखण्याची खबरदारी स्वतः सृष्टिच घेते. पण नांवांत वेगळेपणा राहण्याची खबरदारी कांहीं युक्तिप्रयुक्तीनें आपणालाच घ्यावी लागते, व ती आपण घेतों हि. प्रिय वाचका, स्वतः तुझेंच उदाहरण तूं घे. आणि नीट पहा बरें ! सगळ्या जगांत अगदीं थेट तुझ्याच नांवाचीं माणसें किती आढळतील ? मला नाहीं वाटत दहापांचहि आढळतील; व तीं आढळलीं तरी तुझ्याच जातींत किंवा पोटजातींत आढळतील. आणि तींहि इतक्या लांबलांब ठिकाणीं असतील कीं, व्यवहारांत तीं एकत्र येऊन त्यांमुळें गोंधळ होण्याचा संभव फारच कमी असतो. आपणा दक्षिणी हिंदुलोकांत व्यक्तिनामें हीं देवांचीं ठेवण्याची रीत आहे.

म्हणून रामा, गोविंदा, वामन, या नांवाच्या व्यक्ती कदाचित् तुझ्या प्रांतांत हजारोंनीं मोजतां येतील. पण व्यक्तीच्या नांवाला त्याच्या बापाच्या नांवाची जोड दिली कीं, ही हजाराची संख्या एकदम घटून शेंकड्यांतही उरणार नाहीं. गोविंद या नांवाचे लोक हजार निघाले तर गोविंद वामन या जोडनांवाचे लोक शंभरही नसतील. आणि याच्यापुढें जाऊन व्यक्तीचें नांव व बापाचें नांव यांच्या जोडीला कुलनाम किंवा आडनांव लावलें म्हणजे मग तर मुळींच बोलावयासच नको ! कायदेकौन्सिलांच्या किंवा म्युनिसिपालिट्यांच्या मतदारांच्या याद्या घेऊन त्या सहज चाळून पहाव्या, म्हणजे नांवासारखें नांव आढळणें फार दुर्मिळ असें दिसून येईल. व्यक्तीचें नांव, बापाचें नांव, व आडनांव अशीं तीनही घेतलीं तरी तीं एकच असें एक गमतीचें उदाहरण पुण्यास पहावयास सांपडलें. पण त्या ठिकाणीं आजाचें नांव चौथें भरीला घातल्याबरोबर त्या दोन व्यक्तींचा घोटाळा नाहींसा झाला. हें असलें दुर्मिळ उदाहरण जमेला धरून हि असें म्हणतां येईल कीं, विशिष्ट दोन किंवा तीन शब्द एकत्र केले म्हणजे नांवाच्या दृष्टीचा वेगळेपणा पूर्णपणें सिद्ध होतो. गणितांत ज्याप्रमाणें एकाचा आंकडा किंवा एक हा अंक व त्यापासून मग वाटेल तेवढी संख्या, त्याप्रमाणें अशा रीतीनें नामरूपानें व्यवहारांत निश्चित वेगळी झालेली एक व्यक्ति व त्याच पद्धतीनें मग सगळा जगांतला समाज !

शास्त्रीय दृष्टीनें अहंकाराची ही उपयुक्तता सांगितली. पण यानंतर प्रश्न असा कीं, 'मी कोण ? ' हें नामरूपानें वेगळें ठरल्यावर, भावनेच्या रूपानें हि अहंकाराचा व्यावहारिक उपयोग आहे कीं नाहीं ? या दृष्टीनें अहंकार या शब्दाचा अर्थ 'अभिमान' असा आपण घेऊं, व फिरून तोच प्रश्न कीं, प्रथम मनुष्यमात्रानें स्वतःच्या व्यक्तीचा अभिमान तर धरलाच पाहिजे ! पण या पलीकडे जाऊन आपला अभिमान सोडून इतर कोणाचा अभिमान त्यानें धरणें योग्य होईल कीं नाहीं ? कारण एका बाजूस तो केवळ एकट्या स्वतःच्या व्यक्तीपुरताच अभिमान धरील तर तो फुकट जाईल; त्यापासून कांहीं कार्य होणार नाहीं. उलट दुसऱ्या टोकाला जाऊन जगांतील यच्च-यावत् मनुष्यमात्राचा मी अभिमान धरीन असें जर तो म्हणेल, तर तेंहि वेगळ्या कारणाकरतां फुकट जाईल. त्यापासूनहि कांहीं लाभ होणार नाहीं. मनुष्य हा स्वार्थी असतो हें उघडच आहे. तो सर्वांच्या आधीं आपला जीव

जगवील, किंवा सर्वांच्या आधीं आपला अभिमान धरील, असें सकृद्दर्शनीं वाटतें, व बहुतांशीं तें खरें हि असतें. म्हणून त्याचें विवेचनच करावयाला नको. परंतु मनुष्य हा केवळ स्वार्थीच असतो असें नाहीं. भावनावश झाल्यानें कदाचित् तो स्वार्थी होण्याऐवजीं परार्थी हि होऊं शकेल. याविषयीं उलट-सुलट उदाहरणें देतां येतील. बिरबलाच्या गोष्टींत, "सबसे जीव प्यारा" हें सिद्ध करण्याकरतां बिरबलानें हौदांत एक वानरी तिच्या मुलासह सोडली; आणि हौदांत हळुहळू पाणी भरण्यास सुरवात केली. वानरीच्या गळचाला भिडण्याइतकें पाणी वर चढेपर्यंत तिनें आपलें मूल प्रथम खांद्यावर व मग डोक्यावर हि ठेवलें, व त्याचा प्राण वांचविण्याचा प्रयत्न केला. पण स्वतः तिच्याच तोंडांत पाणी शिरून जीव गुदमरूं लागला तेव्हां, तेंच मूल पायांखालीं घालून त्याच्यावर ती उभी राहिली म्हणे! हेतु हा कीं ओठाजवळचें पाणी चार बोटें खालीं उतरून आपला तरी प्राण वांचावा. ही झाली एका दृष्टीची गोष्ट. पण मुलाकरतां आईबाप, किंवा आईबापाकरतां मुलें, किंवा मित्राकरतां मित्र, किंवा धन्याकरतां चाकर, किवा राष्ट्राकरितां व्यक्ति, आपला जीव देण्याला तयार होते अशी उदाहरणें हि आढळतातच. याच्या हि पलीकडे जाऊन सतीचें उदाहरण घेतलें तर तेथें दुसऱ्याचा जीव वांचविण्याची आशा नसते; पण गेलेला नवऱ्याचा जीवच पत्नीला इतका प्यारा असतो कीं, तो परत येत नाहीं, तरी त्याबरोबर आपला हि जीव जावा म्हणून सती आत्मयज्ञ करते. यावरून हें सिद्ध होतें कीं, सामान्य स्थितींत अहंकारामुळें मनुष्य जरी आपलाच अभिमान धरील, तरी विशिष्ट परिस्थितींत तो आपणा-हून इतरांचा हि अभिमान धरूं शकेल. आणि या इतरांची क्रमानें रांग लावली तर ती खालीलप्रमाणें लागेलः—स्वतः मनुष्य, नंतर त्याचे अगदीं जवळचे आप्त, नंतर त्याचें कुळ किंवा घराणें, नंतर त्याची जात, नंतर त्याचा गांव, नंतर त्याचा प्रांत, नंतर त्याचा देश, व नंतर सर्व देश किंवा राष्ट्रें समा-विष्ट झालेली पृथ्वी किंवा मनुष्यसमाज. या शिडींतील कोणत्या पायरीवर पाय ठेवून मनुष्यानें म्हणावें कीं, या ठिकाणचा मीं अभिमान धरला तोच बरोबर आहे, योग्य आहे ? म्हणजे याच्या खालीं उतरून मी अभिमान धरीन तर तो कृपणपणा होईल, माझी दृष्टि क्षुद्र ठरेल ? आणि याच्यावर चढून मी अभिमान धरीन तर मला तो सक्रिय करतां येणार नाहीं? म्हणजे

तो अभिमान मला उदार हें नांव मिळवून देईल तरी परिणामाच्या दृष्टीनें निष्फळ, निरुपयोगी ठरेल. तेव्हां विचार कर कीं, मनुष्यानें या चढत्या ओळींत कोठें उभें राहून, पाय रोवून, मीं योग्य अभिमान धरला असें म्हणावें ?

माझ्या प्रश्नाचें उत्तर देतांना "मी मनांत फार गोंधळलों" असें वाचका, तूं म्हणशील त्याचें मला आश्चर्य वाटत नाहीं. तुझ्यासारखेच गोंधळलेले किती तरी लोक मीं पाहिले आहेत. आणि मी स्वत: हि गोंधळून जातों. याचें प्रत्यंतर हेंच कीं, केव्हां केव्हां गमतीनें डोळे मिटून मी हा प्रश्न मला स्वत:ला विचारतों तेव्हां, निरनिराळीं उत्तरें दिलेली स्मरतात.

अहंकाराचे दोन अर्थ मागें तुला सांगितलेच. पैकीं " सृष्टी उत्पन्न करणारी शक्ति " म्हणजे " आपण व इतर यांचा वेगळेपणा मनांत प्रस्थापित करणारी शक्ति" असा त्याचा अर्थ घेतला, तर त्याबद्दल सर्वांचें एकमत असतें. कारण बरे किंवा वाईट असें नांव ठेवून मतभेद होण्याला या प्रकारच्या अहंकारासंबंधानें वावच नाहीं. हा अहंकार ईश्वरनिर्मित आहे, म्हणून तो घेऊन चालल्याशिवाय गत्यंतरच नसतें. या अहंकारासंबंधानें तत्त्वज्ञानी असें म्हणतात कीं, हा अहंकार मूळ ईश्वर उत्पन्न करतो. त्यामुळें मनुष्याला व्यक्तिरूपानें आपण इतर सर्वांहून वेगळे आहों असें वाटतें हें खरें. तथापि त्या अहंकाराचें कार्य पूर्ण झाल्यावर, किंवा त्यापूर्वींदिखील,तो अहंकार आपला आपण नष्ट करण्यांची शक्ति ईश्वरानें मनुष्याला दिली आहे. म्हणून ज्याला हा वेगळेपणा नकोसा वाटत असेल, किंवा ज्याला मुक्ति मिळविण्याची इच्छा झाली असेल, त्यानें हा अहंकार हरप्रयत्नानें नष्ट करावा. म्हणजे मनुष्य या जन्मांत मुक्त होतो, किंवा देहबंध तुटल्यावर तरी त्याला परमार्थाची मुक्ति मिळते.

पण हा सगळा विषय धार्मिक स्वरूपाचा किंवा तत्त्वज्ञानाचा, म्हणून तो बाजूला ठेवूं, आणि अहंकाराचा जो दुसरा अर्थ तो घेऊं. या अर्थानें अहंकाराला 'अभिमान' असें म्हणतात. आणि अभिमान हा चांगल्या प्रकारचा असेल तसाच तो वाईट प्रकारचा हि असेल हें उघडच नाहीं काय ? अर्थात् या दृष्टीनें पाहतां अहंकार तत्त्वज्ञानांतून निघून नीतिशास्त्रांत येऊन बसतो. नीतिशास्त्र म्हणजे, मनुष्य जें काय करतो तें बरें किंवा वाईट हें ठरविण्याचें शास्त्र. धर्माच्या दृष्टीनें जसें पुण्य व पाप हे शब्द लावतात, तसेंच नीतीच्या

दृष्टीनें बरें व वाईट हे शब्द लावतात. हें बरें किंवा वाईट ठरविण्याची खूण सामान्यपणें एकच. ती म्हणजे कोणतें हि काम मनुष्य करतो तें चांगल्या बुद्धीनें करतो कीं वाईट बुद्धीनें करतो ? पण फिरून 'चांगला' व 'वाईट' हे मोघम शब्द आले तेव्हां त्यांचा हि खुलासा असा कीं, मनुष्य आपल्या ज्ञाना-प्रमाणें जें इतरांच्या उपयोगी पडणारें असें असेल तें आणि तेंही फिरून निः-स्वार्थी बुद्धीनें करतो तें चांगलें; आणि जें याच्या उलट तें वाईट. यांपैकीं जें वाईट तें करण्याचा अभिमान वाईटच हें सांगावयालाच नको. कांहीं लोकांवर ईश्वराची अवकृपा असून त्यानें त्यांना दुष्ट बुद्धि दिलेली असते. यामुळें दुसऱ्यांना उपद्रव देण्याचीं कृत्यें करण्यांतच त्यांना हौस वाटते; व ती हौस पुरवितां पुरवितां आपलें व लोकांचें अहित करण्यांत ते जन्म घालवितात. खून करणें, दरोडे घालणें, सूड घेणें, दुसऱ्यावर संकट आणून त्याची मौज पाहाणें, असलीं कामें करण्यांत "मी इतरांहून श्रेष्ठ आहें" असा एक प्रकारचा 'अभिमान'च त्यांच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतो. अर्थात् अहंकाराचें हें वाईट, विकृत, भेसूर असें स्वरूप होय.

आतां चांगला 'अभिमान' तो कसा असतो हें पाहूं. या चांगल्या अभिमानांत सर्वांत खालच्या पायरीचा अभिमान म्हटला म्हणजे, दुसऱ्याला उपद्रव न देतां, अपहार न करितां, केवळ आपल्यापुरतें कल्याण आपण करून सुखी होण्याचा अभिमान. अशाच प्रकारच्या कनिष्ठ पण चांगल्या अभिमानाचे पुष्कळसे लोक आपणाला पाहावयाला सांपडतात. जगांत अतिशय चांगल्या लोकांची संख्या जशी कमी, तशीच अतिशय वाईट लोकांचीहि संख्या कमीच. पुष्कळशी संख्या या मध्यम वर्गांतील लोकांची असते. म्हणजे दुसऱ्यांना उपद्रवकरणारे हि नव्हेत, पण दुसऱ्यावर उपकार करणारेहि नव्हेत. आपलेंच कल्याण करणारे, पण निरपवाद रीतीनें करणारे.

चांगल्या अभिमानाची ही कनिष्ठ पायरी सोडून थोडें वर जाऊं. म्हणजे असें आढळेल कीं, स्वार्थापलीकडे जाऊन परोपकार करणारांच्या मध्यें हि दोन प्रकार असतात. पैकीं एक राजस अभिमान्यांचा, आणि दुसरा त्याहून श्रेष्ठ म्हणजे सात्त्विक अभिमान्यांचा. राजस अभिमानी हा परोपकारच करील, व त्याकरितां अवश्य तर स्वार्थ हि कांहीं बुडवून परोपकाराच्या भरीला घालील. परंतु "हें सर्व मीं केलें" असा अभिमान मनांत धरील किंवा

प्रकटहि करील. पुष्कळशा परोपकारी कृत्यांना स्वतःच्या स्मारकाचेंच रूप लोकांनीं दिलेलें आढळेल ! फारतर हें स्मारक ते आपला गुरु, आपले माईबाप, आपले मित्र, किंवा आपलें घराणें यांच्या स्मरणार्थ करतील. पण तें स्मारक 'मीं अमक्यानें केलें' असें हि प्रकट करतील. म्हणजे एक वळण किंवा वळसा घेऊन कां होईना पण, अहंकारच प्रकट करतील. धर्मशाळा, पाणपोया, ग्रंथालयें, वाचनालयें, सदावर्ते, दवाखाने, देवळें, सभामंडप, देवळांच्या-पायऱ्या इत्यादि अनेक कामें लोकोपयोगार्थ परोपकारबुद्धीनेंच धनिक लोक करतात. परंतु त्यांत स्वतःचें नांव गोवल्याशिवाय राहात नाहींत. म्हणजे त्या परोपकाराच्या मुळांत स्वतःची कीर्ति, स्वतःचा लौकिक व्हावा अशी स्वार्थी बुद्धि असते हें उघड आहे. आतां कीर्तीची चाड ही स्वार्थी असली तरी अन्यायमूलक नाहीं. लौकिक दृष्टीनें कीर्ति मिळविणें हा पुरुषार्थही मानला जातो. आणि जगांतील बहुतेक परोपकार हें मनुष्याच्या राजस अभिमानाचें फळ होय.

शेवटीं याहीवरची चांगल्या अभिमानाची पायरी म्हणजे सात्त्विक अभिमानाची. अशा अभिमानाचें सहज पटणारें उदाहरण म्हटलें म्हणजे गुप्त दान करणारांचें. आणि जगाला कुत्सित बुद्धीनें कोणीं कितीही नांवें ठेवलीं तरी, त्या जगांत गुप्त दान करणारे लोक पूर्वीं होऊन गेलेच व आज हि नाहींत असें नाहीं. अर्थात् त्यांची संख्या थोडी असेल. आणि त्यांत नवल नाहीं. कारण सर्वोत्तम कोटींतील लोक केव्हां हि थोडेच असावयाचे. पण वाणगी-पुरतां कां होईना, सात्त्विक अभिमान म्हणून जगांत कांहीं आहे ही गोष्ट आनंद मानण्यासारखी नव्हे काय ? या गुप्त दान करणाऱ्या लोकांना हि मनाचें समाधान हा मोबदला मिळतोच असें कोणी म्हणेल. पण त्याला नांवें ठेवतां येत नाहींत. कीर्तीची इच्छा आणि शुद्ध मनःसमाधान साधण्याची इच्छा यांत नैतिक दृष्टचा फरक आहेच कीं नाहीं ?

असो. अहंकार व अभिमान याचें हें थोडेंसें तात्त्विक विवरण केल्यावर आतां पूर्वीं विचारलेल्या नक्की प्रश्नाकडे वळतों. प्रियवाचका, अभिमान धरण्यासारख्या पदार्थांची चढत्या पायऱ्यांची शिडी मीं तुझ्यापुढें उभी केली; यांपैकीं कोणत्या पायरीवर चढून तूं बसणार, स्थिर होणार ? व हेंच स्थान बसण्याला योग्य असें म्हणणार ? या प्रश्नाचें तूं उत्तर देणारच कीं, "देशाभिमाना" ची पायरी

हीच या शिडींतील लौकिक दृष्टचा सर्वांत उत्तम पायरी, तेंच सर्वांत उत्तम स्थान. हें उत्तर देण्याला तुला इतकाहि वेळ कां लागावा हें समजत नाहीं. कारण सर्व लौकिक जगांत आज देशाभिमान हाच शब्द हवेंत वावरतो, खेळतो आहे. ध्येयवादी, तेजस्वी तरुण पिढी ही कांहीं कांहीं बाबतींत आपल्या देशाच्याही पलीकडे जाऊन पाहूं लागली आहे हें सुचिन्ह होय. तथापि स्वाभिमानाची गांठ ते प्राय: देशाच्या नांवानें ठोकलेल्या खुंटीशींच घालतात.

असें होण्याचें कारण व्यवहाराच्या चढत्याउतरत्या भांजणीत मध्यम माप हेंच सोयीचें असतें. गरीब मनुष्याला देखील पै व टक्के हे त्याज्य वाटतात; निदान तो ते आपल्या हिशेबांत धरीत नाहीं. उलट लाखोपती धनिक लोक घेतले तरी त्यांचा सगळा व्यवहार हजार, दहा हजार रुपयांच्या नोटांनीं होऊं शकतो असें नाहीं. कोळवें, निळवें हीं मापें हातीं घेण्याला गरीब माणसालाही आवडत नाहींत. उलट खंडीचें माप हें कागदावर मांडून करण्याच्या घाऊक व्यापारांतच उपयोगी पडतें. म्हणून पैशाच्या व्यवहारांत जसा रुपया, किंवा गल्ल्याच्या व्यापारांत जसा शेर किंवा अधोली, त्याचप्रमाणें चांगल्या अभिमानाच्या व्यवहारांत देश हें मोजमापाचें किंवा गणनेचें सोयीचें, साधन म्हणून मनुष्य स्वीकारतो. एकीकडे समाजांत राहिल्याशिवाय मनुष्याचें भागत नाहीं, म्हणून त्याला कांहीं दृष्टींनीं तरी केवळ व्यक्तीचा क्षुद्र व किरकोळ अभिमान टाकून देऊन आपल्या समाजाचा अभिमान धरावा लागतो. दुसऱ्या बाजूला त्याला सारें जग दिसतें; आणि चांगलेंच चिंतावयाचें व करावयाचें तर तें सगळ्या जगाचेंच कां करूं नये अशी थोर, उमदी, उदार आकांक्षा त्याच्या मनांत येऊं शकते. परंतु सर्व जग घेतलें तर तें अफाट. त्याची ठाशीव संघटना नाहीं. त्याचा शास्तानियंता एक नाहीं. यामुळें तें आपल्याच काय पण आपल्या समाजाच्या हि ताब्यांत येऊं शकत नाहीं. आणि त्या अफाट क्षेत्रांत मनुष्याला आपल्या मनांतील गोष्ट अमलांत आणतां येत नाहीं. तसेंच स्वभाववैचित्र्य, बुद्धिवैचित्र्य, यांच्यामुळें आणि व्यावहारिक परिस्थितीमुळें, हितविरोध जागजागीं उत्पन्न होणार; त्यांची तोंडमिळवणी करणें कठीण जाणार. अशा हि दृष्टीनें मनुष्य जगाचा नाद अभिमानाच्या दृष्टीनें सोडून देऊन तो आपल्या देशावर येऊन ठरतो.

देश याचा अर्थ आधुनिक युगांत राष्ट्र असा आहे. आणि राष्ट्र म्हणजे तेंच कीं ज्यामध्यें कांहींतरी एकमुखी राजकीय सत्ता नांदते व प्रभावी असते. येथेंही फिरून दोन टोकांना दोन प्रकारचे लोक आढळतात. देशाचें, राष्ट्राचें नुकसान झालें तरी चालेल, पण आपलें हित साधलें म्हणजे झालें असें पाहाणारे लोक जसे आढळतात, तसेच आपल्याजवळचीं परोपकाराचीं साधनें देशापलीकडे जाऊन सर्व जगाच्या कामीं खर्चणारे महात्मेही आढळतात. पहिल्या प्रकारच्या लोकांचीं उदाहरणें देण्याचें कारण नाहीं; तीं पहावें तिकडे थोडीं बहुत आढळतातच. पण मुंबईच्या कोणा एका टाटा वाडियाचें उदाहरण दुसऱ्या टोकाचें म्हणून असें देतां येईल कीं, त्या गृहस्थानें कोट, दोन कोट रुपयांचा ट्रस्ट केला; व त्याचा हेतु हा कीं, जगाच्या पाठीवर कोठें हि एखाद्या उत्पातानें कोणा समाजाला विशेष हानि पोंचली, सर्वनाश झाला, तर तें दुःख निवारण करण्याकरतां या द्रव्यनिधीचा विनियोग ट्रस्टींनीं करावा. हा मनुष्य, हा अलौकिक दाता, खराच विश्वकुटुंबी नव्हे काय? जगांतील साधुसंत हि यांच वर्गांत पडतात. म्हणजे ते जी पुण्याई संपादितात तिचा उपयोग सर्व जगाला व्हावा अशीच त्यांची इच्छा असते. अमुक जाति, अमुक समाज, अमुक देश, अमुक राष्ट्र ही भाषाच त्यांना समजत नाहीं.

आन्हिक २ रें
अहंकार व अभिमान

असो. मग व्यवहाराच्या सोईचें म्हणून चांगल्या अभिमानाकरतां असें मधलेंच एखादें ठिकाण मनुष्य निवडून काढतो तें कां? याचें उत्तर हेंच कीं, आपल्या साधनांचा, आपल्या संपत्तीचा, आपल्या पराक्रमाचा उपयोग परोपकार बुद्धीनें केला तरी, त्याचा चांगला परिणाम म्हणजे सदुपयोग झालेला प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्याना कांहींतरी दिसावा अशीच त्याची इच्छा असते. याविषयीं एक उदाहरण तुझें समजूनच देतों. समज, तुझ्या हातांत साखरेचा एक मोठासा खडा आहे, व त्याचा उपयोग आपल्या मनाप्रमाणें करण्याला तूं स्वतंत्र आहेस. अशा स्थितींत तुझ्याकडून त्या साखरेच्या खड्याचे तीन उपयोग संभवतात. एक, तो खडा स्वतः तूंच खाऊन आपलें तोंड गोड करूं शकशील. पण यांत आपण विशेष तें काय केलें असें तुझें तुलाच वाटेल! दुसरा एक उपयोग, मात्र केवळ कल्पना करितां येण्यासारखा, असा कीं, त्या साखरेच्या खड्याचा उपयोग तुझ्या आवाक्यांतील जास्तींत जास्ती लोकांना करून देण्याची लहर तुला आली तर तूं तो खडकवासल्याच्या तळ्यांत टाकशील; व मनाशीं असा हिशेब करशील कीं, या खड्याचे परमाणू पाण्यांत मिसळून पुणें शहरांतील लोकांच्या घरोघरच्या तोटचांचें पाणी कांहीं थोडें तरी गोड करतील. हा दुसरा उपयोग अगदीं विक्षिप्तपणाचा होय. पण तो केवळ प्रस्तुत विषयाची चर्चा समर्पक करण्याकरतांच सांगितला. अशी वेडाची लहर तुला कधींही येणार नाहीं हें मला पक्कें माहीत आहे. पण हा साखरेचा खडा स्वतः न खातां किंवा खडकवासल्याच्या तळ्यांत न टाकतां, त्याचा तिसरा हि एक उपयोग करतां येण्यासारखा आहे तो सांगतों. आणि वरील दोन्ही प्रकार टाकून या तिसऱ्या प्रकारचाच तूं अवलंब करशील अशी माझी खात्री आहे.

हा प्रकार असा कीं, समोर एखादें गरीब भिकाऱ्याचें मूल तुला दिसेल तर त्याला तो साखरेचा खडा तूं देशील, व तो मटकावतांना त्या मुलाला झालेला आनंद पाहून तूं समाधान मानशील. किंवा घरच्याच मुलानें कडू औषध घेतलें आहे असें पाहून त्याचें तोंड गोड करून कडूपणा काढून टाकण्याकरतां तो खडा तूं त्याला देशील. या शेवटच्या उदाहरणांत, खडक-

वात्सल्याच्या उदाहरणाप्रमाणेंच, स्वार्थ न साधतां किंबहुना त्याचा त्याग करून, परहित साधण्याची दाखविलेली बुद्धि तीच असतां, प्रत्यक्ष कृति करतांना तूं मुख्यतः काय पाहिलेंस ? तर हेंच कीं, आपल्या हातीं साधन आहे तें कितीसें ? व त्याचा उपयोग कोणत्या रीतीनें केला असतां त्या साधनाचा प्रत्यक्ष उपयोग झालेला आपल्याच डोळ्यांनीं आपल्याला पाहावयास सांपडेल ? आणि हें उदाहरण डोळ्यापुढें ठेवलें म्हणजे अभिमान कशाविषयीं धरला तर तो चांगला या सदराखालीं पडेल, योग्य असें नांव त्याला मिळेल, हें सहज समजून येईल. गणितांत जशी रीति सांपडली म्हणजे त्या जातीचें कोणतें हि उदाहरण सुटतें, किंवा बीजगणितांत फॉर्म्युला ठरला म्हणजे कोणत्या ही रकमांचें उत्तर त्यांतून मिळतें, तसाच योग्य अभिमानाविषयीं मीं तुला ही एक रीतीच सांगितली किंवा फॉर्म्युलाच बनवून दिला असें समज.

स्वतःच्या व्यक्तीपासून सुरुवात करून देश किंवा राष्ट्र येथपर्यंत पोंचण्या-लाहि वाटेंत अनेक पायऱ्या लागतात. त्या प्रत्येकीचा उपयोग ज्यांत आहे असें उदाहरण देतां येतें, व त्या प्रत्येक पायरीवर उभें राहून धरलेल्या किंवा गाजविलेल्या अभिमानाचा योग्य उपयोग होऊं शकतो. कसें तें पहा. समज तुझें नांव श्रीधर. हें नांव कानाला गोड लागतें म्हणून वाटेल तर तूं त्याचा अभिमान धर. पण ती निवळ पोरभावना. पण कोणत्या हि कायदेशीर व्यवहारांत इतरांना वगळण्याकरितां तुझें व्यक्तिनामच तुला उपयोगी पडतें. तेव्हां त्या नांवाचा अभिमान योग्यच झाला. तीच गोष्ट कुळाच्या नांवाची. आपल्या कुळांत, आपल्या घराण्यांत चांगले लोक होऊन गेले असा अभिमान धरणें योग्य. त्यांत दुसऱ्याची हानि नाहीं. किंवा दुसरा कोणी तुझ्या घरा-ण्याची निंदा करील तर आपल्या कुळाचा अभिमान धरून तूं त्याच्याशीं भांडावें व वाद जिंकावा हेंहि योग्य. अशाच रीतीनें पुढें पुढें गेलें असतां प्रौढी मिरविण्याकरितां धरलेला अभिमान त्याज्य पण उपयोगी करण्या-करतां धरलेला अभिमान ग्राह्य असें समजावें. ज्या स्थितींत आपण जन्मलों त्या स्थितीचा अभिमान आपण न धरला तर दुसरा कोण धरील ? प्रत्येक स्थिति नीट रक्षणानें जतन व्हावी याकरितां ईश्वरानें मनुष्याला अहंकार दिला आहे. म्हणून त्या अहंकाराचा उपयोग, त्या स्थितीचें रक्षण संवर्धन व सुधारणा हीं करण्याकडे झाला तर तो वावगा नाहीं. इंग्रजींत एक म्हण

आहे कीं, प्रत्येक पेन्साची काळजी घेतली म्हणजे एकंदर पौंडाची काळजी घेण्याचें कारण नाहीं. ती आपोआप घेतलीच जाते. प्रत्येक पै सांभाळली म्हणजे रुपया वेगळा संभाळावा लागत नाहीं. त्याप्रमाणें देश काय, राष्ट्र काय, घराणें काय–यांचें संरक्षण संवर्धन व सुधारणा व्हावयाला हवी तर त्या देशांत, त्या राष्ट्रांत, त्या घराण्यांत उत्पन्न झालेल्या प्रत्येकानें त्या त्या गोष्टीचा अभिमान धरला पाहिजे. ज्या एका स्थितींत आपण जन्माला आलों तिचा अभिमान टाकून दुसऱ्याच कुठल्या तरी स्थितीचा अभिमान आपण धरूं लागलों, तर अनवस्था प्रसंग यावयाचाच. हा परधार्जिणेपणा काय कामाचा ? न्यायबुद्धीनें किंवा उपयोगाच्या बुद्धीनें या परधार्जिणेपणाचें समर्थन करितां येत नाहीं. पण हा अभिमान धरतांना आपली प्रौढी मिरवून दुसऱ्याला नांवें ठेवण्याची बुद्धि असतां कामा नये; तर केवळ उपयोगाचीच दृष्टि असली पाहिजे. शक्तिशास्त्रांत असा नियम आहे कीं, कोणतीही शक्ति किंवा जोर हा परिणाम कारक व्हावयाचा तर त्याला मुळांत कांहींतरी स्थिर आधार लागतो. आणि तो आधार मिळाला म्हणजे त्या शक्तीचें कार्य होतें, एरव्ही होत नाहीं. यंत्रशास्त्रांत या आधाराला इंग्रजींत ' फल्क्रम ' हा शब्द आहे तो तुला माहीत असेलच. समजा आपणाला घराची तुळई उचलावयाला वासा उपयोगांत आणावयाचा आहे. तर तो मध्यें उंबऱ्यावर टेकून मग त्याच्या दुसऱ्या टोकावर जोर द्यावा लागतो. त्याचप्रमाणें आपल्या धार्मिक, नैतिक, शारीरिक, आर्थिक शक्तीचा परोपकाराच्या दृष्टीनें उपयोग करावयाचा असल्यास, जेथें आपली आवड चिकटेल तेथें त्या शक्तीला आधार देऊन तिचा उपयोग केला पाहिजे. हल्लीं आपण पाहातों कीं, जातवारीचा अभिमान पुष्कळच बोकाळला आहे. आपल्या जातीपलीकडे पाहाण्याइतकें ज्यांचें मन थोर झालें ते अर्थात् धन्यच होत. पण ज्यांच्या मनाची तयारी तितकी झालेली नसेल त्यांनीं निदान आपल्या जातीकरतां कां होईना पण परोपकारबुद्धीनें दानधर्म करावा, देणग्या द्याव्या, संस्था स्थापाव्या, संघटना करावी व सार्वजनिक कार्य आरंभावें. आणि असें झाल्यास मी तरी त्या जातवारीचा अभिमान धरणाऱ्याला नांवें ठेवणार नाहीं. आपल्या प्रांतांतील पुष्कळशा शाळा, वसतिगृहें, वाचनालयें, शिष्यवृत्त्या या जातीच्या अभिमानानेंच अस्तित्वांत आलेल्या आहेत. अशा ठिकाणीं आपण हें पहावें कीं, या कामावर

या दृष्टीनें कोणीं आपला पैसा व शक्ति खर्च केली ती, जर याहून मोठ्या कार्यावर खर्च करण्याची बुद्धीच त्याला ईश्वरानें दिली नसेल तर त्यानें केलें हेंच चांगलें म्हटलें पाहिजे. 'चोराच्या हातची लंगोटी' म्हणतात तोच न्याय येथें लावावा. चोर सगळेंच घेऊन जाणार होता व आपणाला सर्वस्वी नागविणार होता, तेव्हां त्याच्या हातून लंगोटी हिसकावून घेतां आली तिनें आपल्या शरीराची तरी लाज राखतां आली हें काय थोडें झालें? त्याप्रमाणें हा अमुक मनुष्य जातीचा अभिमान धरतो म्हणून जातीकरतां तरी परोपकार करण्याला तयार होतो, एरव्हीं तोहि तयार झाला नसता, आणि आपला सगळा पैसा, आपली सगळी शक्ति त्यानें स्वार्थावरच खर्चिली असती. तेव्हां निदान जातीचा अभिमान धरून त्यानें केलें तें बरेंच म्हणावें! जो आपलें धन (सर्व प्रकारचें धन) केवळ आपल्या कारणींच खर्च करतो त्याला हिंदु नीतिशास्त्रांत चोर असें म्हटलें आहे. तेव्हां त्या चोराच्या हातून जातिनिष्ठेमुळें, जातिप्रेमामुळें, झालेला परोपकार ही त्या चोराच्या हातून परत मिळविलेली लंगोटीच कीं नाहीं? ही लंगोटी त्या मर्यादित बुद्धीच्या परोपकारानें एका प्रकारें माणुसकीचीच लाज राखते म्हणावयाची. नीतीची दृष्टि सोडून उपयोगाची दृष्टि घेतली तरी मर्यादित क्षेत्र हें अमर्याद क्षेत्रापेक्षां अधिक बरें असेंहि सिद्ध करतां येईल. शेतकऱ्याजवळ सलग अशी पुष्कळ जमीन असली तरी त्या सर्वांला कुंपण घालणें त्याला शक्य नसतें; म्हणून एखादी सोईची लहानशी जागा पाहून पसंत करून तो तिच्यापुरतें कुंपण घालतो, व तींत भाजीपाला फळफळावळ पिकवितो. कुंपण लहान जागेला घातलें हा बाकीच्या जागेला अन्याय झाला असें तात्त्विक दृष्टीनें हवें तर म्हणावें. पण कुंपण लहान घातलें म्हणून तें चांगलें घालतां आलें; आणि तें चांगलें घालतां आलें म्हणूनच आंतील पिकाचें, भाज्यांचें, फळांचें संरक्षण त्याला करतां आलें. तेव्हां तें योग्यच झालें असें म्हटलें पाहिजे. कार्याला मर्यादा आखून घेणें ही सगळ्या कामांत पहिली महत्त्वाची गोष्ट असते. याच दृष्टीनें खोलींत कुलूप लावून आपण कपाटांत पेटींत कागदपत्र व मौल्यवान जिनसा ठेवतों, घरांत खोल्या काढतों, घराबाहेर कंपाउंडाची भिंत घालतों. याच दृष्टीनें पूर्वीं गांवांना गांवकुसवें व तटबंदीच्या भिंती असत. घरांतील कामेंही वाटून दिल्यानें म्हणजे मर्यादा ठरल्यानें कोणाचें काम नक्की कोणतें

हें समजतें व तें नीट संभाळलें–केलें जातें. स्थावर मिळकतीला तर चतु:सीमा ही पहिली महत्त्वाची गोष्ट होय. म्हणून रजिस्टर कचेरींत स्थावर मिळकती-संबंधाचा कागद नोंदवावयाला नेला असतां, चतु:सीमा घातल्या नसतील तर कागद नोंदविला जात नाहीं. एखादी कचेरी घेतली तर तींत दर कार-कुनागणिक, दर अधिकाऱ्यागणिक कामें मर्यादा ठरवून नेमून द्यावीं लागतात. अशा मर्यादित खातेवारीशिवाय सरकारी कारभाराचें काम चालणारच नाहीं. धर्मामध्यें अशा मर्यादा असण्याचें कारण नाहीं असें कोणाला वाटेल. पण तेथेंही उपयोगाच्या दृष्टीनें मर्यादा पडल्या–घातल्या तर त्यांत वावगें कांहीं नाहीं. निरनिराळ्या धर्मांना नांवें मिळालीं आहेत त्यांतील कांहीं नांवें त्यांचे संस्थापक वेगवेगळे होते म्हणून. हिंदुधर्मासारख्या एखाद्या धर्माला अमुक एकच संस्थापक नाहीं हें खरें; तरी कांहीं कांहीं मर्यादांनीं व स्थूल लक्षणांनीं त्या धर्माचा इतर धर्मांपासून वेगळेपणा दाखवितां येतो. जातीच्या अभि-मानाइतकाच धर्माचाही अभिमान ताठर व जोरदार असतो. आणि एखादा धर्म घेऊन पाहिलें तरी त्यांत पुन्हां विषयमर्यादा व खातेवारी हीं आढळतातच. हिंदु धर्मांतील वर्णांच्या मर्यादा व आश्रमांच्या मर्यादा यांचा उपयोग अगदीं उघड आहे. या मर्यादा ओलांडून कोणी जाणार नाहीं किंवा कोणी जाऊंच नये असें मात्र नाहीं.कारण धर्माच्या खऱ्या व अंतिम कार्यांत वर्ण व आश्रम यांचें बंधन न पाळलें तरी तें कार्य सफळ होऊं शकतें. आपल्या संतमालिकेकडे पाहिलें तर वर्णाचा फाजील अभिमान राहूं शकत नाहीं आश्रमव्यवस्थेंतील चारहि आश्रमांतून मनुष्यानें गेलेंच पाहिजे किंवा त्यां आश्रमांचा क्रम संभाळलाच पाहिजे असें नाहीं. मी ब्रह्मचर्याश्रमांतच म्हणजे लग्न न करतां जन्म घालवीन असें कोणी म्हटलें तर त्यांत पाप नाहीं. किंवा गृहस्थाश्रमांतून न जातां ब्रह्मचाऱ्यानें त्याच आश्रमांत संन्यास घेतला तरी बिघडत नाहीं. तथापि एकंदरीनें वर्णव्यवस्था व आश्रमव्यवस्था हीं सामान्य हिंदुजनांना मार्गदर्शक म्हणून उपयोगी आहेत. आणि शेतांतील कुंपण किंवा सरकारी कारभारांतील खातेवारी यांच्याप्रमाणें धर्मव्यवहारांत हि कार्यक्षेत्र मर्यादित करणें हें उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें योग्यच ठरेल.

वरील सर्व विवेचनावरून हें तुझ्या लक्षांत येईल कीं, प्रत्येक मनुष्यानें विशेषत: तुझ्यासारख्या तरुणानें 'मी कोण ?' हा प्रश्न स्वत:ला विचारून

त्याचें अशा रीतीनें उत्तर देण्याचा प्रयत्न अवश्य करावा. आणि ज्या स्थितींत आपणाला ईश्वरानें जन्माला घातलें त्या स्थितीचा म्हणजे कुटुंब, घराणें, जाति, धर्म व प्रदेश यांच्याविषयीं वर दर्शविल्याप्रमाणें (आत्मस्तुति व परनिंदा यांच्या दृष्टीनें नव्हे, तर अधिकांत अधिक आपली उपयुक्तता सिद्ध करण्याच्या दृष्टीनें) अभिमान अवश्य धरावा, व सात्त्विक किंवा राजसहि अहंकार अवश्य बाळगावा. त्यांत मनुष्याचें व जगाचेंहि कल्याणच आहे. अलीकडे असें पाहातों कीं, कांहीं लोकांना आपली जात व आपला धर्म हीं कबूल करण्याला जशी कांहीं लाज वाटते.! उदाहरणार्थ, नोकरींत हल्लीं ब्राह्मणाना जागा देऊं नयेत असें धोरण अमलांत आहे हें जाणून कित्येक अर्जदार आपली जात ब्राह्मण असूनहि ब्राह्मण हा शब्द न घालतां दुसरा कांहींतरी पर्यायशब्द घालतात. म्हणजे नुसते कोंकणस्थ, देशस्थ, किंवा नुसते देवरुखे किंवा नुसते सारस्वत असें लिहितात. हेतु हा कीं अर्ज वाचणाराच्या मनांत हा अर्जदार 'ब्राह्मण' आहे अशी कल्पना न येतां ब्राह्मणेतर अशा शेंकडों जातींपैकीं एखाद्या जातीचा असावा अशी भलती समजूत व्हावी. कित्येक वेळां ही युक्ति साधते. पण अधिकाऱ्याची म्हणजे, अर्ज बहाल करणाऱ्याची. नजर नुसती ओझरती नसून जर सूक्ष्म असली तर युक्ति साधत नाहीं. आणि नोकरीहि गेली आणि फुकट लबाडी पदरांत आली असें होतें. नोकरीकरतां अर्ज न करणारेहि कांहीं भित्रे लोक ब्राह्मण म्हणवून घेण्यास लाजतात. कारण यच्चयावत ब्राह्मणेतर जातींनीं ब्राह्मणांवर हल्लीं हत्यार उपसलेलें आहे, तेव्हां त्या संकटांत आपण न सांपडावें अशी त्यांची इच्छा असते. तसेंच सार्वजनिक कामांत पडणाऱ्या कांहीं लोकांना अलीकडे हिंदु म्हणवून घेण्याची लाज वाटण्याची जशी कांहीं फॅशन पडली आहे. तिचें कारण असें कीं, "सरकार हिंदी लोकांना स्वराज्य देणार आहे, जसें कांहीं देण्याला अगदीं आतूर झालें आहे, पण हिंदी लोकांत जातिभेद फार माजला आहे, आणि जातिभेद मानणारे लोक स्वराज्य चांगलें नांदवूं शकत नाहींत, म्हणून तें हिंदी लोकांना कसें द्यावें अशा विचारानें जसें कांहीं सरकार अडून बसले आहे! तेव्हां ही जातीची अडचण काढून टाकली, धर्माची अडचण काढून टाकली, म्हणजे स्वराज्य रोकडें ठेवलेलें आहे!" अशी भोळी समजूत ते आपल्या मनाची करून घेतात. तें पाहून कोणाला हंसूं येणार नाहीं?

तसेंच अलीकडे राष्ट्रीय सभेनें हिंदुमुसलमानांचा स्नेह घडवून आणण्याचा कसून प्रयत्न चालविला होता तेव्हां, मुसलमानांनीं स्वतःला मुसलमान म्हणवून घेतलें तरी हरकत नाहीं, परंतु हिंदूंनीं मात्र हिंदु म्हणवून घेतलें तर या स्नेहाच्या वाढीला व्यत्यय येतो अशी भोळी समजूत करून घेणारे हिंदू पाहाण्यांत आले. "हिंदु ही हिंदुस्थानांतील सर्वांत मोठी जात. तेव्हां इतर धाकट्या जातींना न्याय मिळावयाचा तर हिंदूंना संख्याबळानें आलेलें वर्चस्व काढून घेतलें पाहिजे, याकरतां हिंदूंनीं हिंदुत्व मिरवूं नये, किंवा त्याचा अभिमान धरूं नये" अशीही एक विचारसरणी दिसून येते. पण वरील सर्व गोष्टींत असमंजसपणाच आहे. हिंदु समाज हा संख्येनें मोठा असला म्हणून आपले-पणाचा अभिमान बाळगण्याला त्याला हरकत असूं नये. कारण आत्मप्रीति म्हणजे इतर सर्वांचा द्वेष असें नाहीं. किंवा आत्मप्रीतीची सफलता इतरांना अन्याय करूनच होते असें नाहीं. संख्या व गुण या दोन्ही दृष्टींनीं पाहतां सगळे समाज बरोबरीचे असणें, हें कोठें व केव्हांही शक्यच नाहीं. पण असें असतांही एकामुळें दुसऱ्याला अन्याय न व्हावा अशाविषयीं, स्वतः हे समाजच आपल्या समंजसपणानें, किंवा ज्या त्या राष्ट्रांतील सरकार आपल्या अधिकारानें, शक्य तितक्या योग्य तजविजी करीतच असतात. म्हणून त्याकरितां ज्या त्या जातीनें किंवा समाजानें आपलेपणाची योग्य भावना किंवा अभिमान टाकून देण्याचें कारण नाहीं.

जगांतील इतर समाजांत आपल्या इकडल्यासारखे जातिभेद नाहींत तरी ते इतर दृष्टींनीं आपापला वेगळेपणा मानतात. आणि आपापल्या समाजाचा अभिमान बाळगतात. कारण सार्वजनिक व्यवहारांत व्यत्यय न येईल अशा रीतीनें आपलेपणाचा अभिमान बाळगतां येतो हें त्यांना ठाऊक आहे. एका इंग्लंडांत इंग्रज, स्कॉच, आयरिश व वेल्श इतक्या जातींचें मिश्रण तर झालेलेंच आहे. पण याशिवाय युरोपांतील इतर जातींचें मिश्रण ज्याच्या जुन्या पिढींत केव्हांतरी झालेलें आहे अशीं हि घराणीं इंग्लंडांत आहेत. तथापि बाप, आजा, पणजा या क्रमानें ठरणारा आपला पितृवंश हाच जातिनामा-संबंधानें निर्णयात्मक असें लोक समजतात. आणि या दृष्टीनें इंग्रज स्वतःला इंग्रज, स्कॉच स्वतःला स्कॉच, आयरिश स्वतःला आयरिश, व वेल्श स्वतःला वेल्श असेंच अभिमानानें म्हणवून घेतो. एवढेंच नव्हे तर त्याच्या जातीच्या

अभिमानाच्या मुळांत अनेक गोष्टी पाहावयास सांपडतात. त्या म्हणजे भाषेची लकब, पोषाख-पेहेरावांतील एखादी लहानशी सूचक गोष्ट, घरांतील चालीरीति सार्वजनिक सण व उत्सव इ.

असो. या अभिमानासंबंधानें शेवटीं एकच गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, अभिमान बाळगावयाचा तो मात्र दोषांना अनुलक्षून नव्हे तर फक्त गुणांना अनुलक्षून. दोष पक्के दृढमूल करण्याकरतां नव्हे; तर ते घालवून सुधारणा करण्याकरतां. सुधारणा करणें, अधिक सुस्थितीला येणें हें मनुष्यमात्राचें ध्येय असलेंच पाहिजे. पण अभिमानाला माफी इतकीच कीं "या माझ्या ध्येयवादित्वाचा फायदा जर मी आधीं कुणाला करून देईन तर तो आपल्या जातीला". इंग्रजींत 'चॅरिटी बिगिन्स अॅट होम' अशी एक म्हण आहे तिचा अर्थ हाच कीं, "आपणांस जी काय धर्मबुद्धि, जें काय दाक्षिण्य असेल त्याचा फायदा प्रथम आपल्या घराला व नंतर क्रमानें आपल्या घराण्याला, देशाला व जगाला व्हावा." दोन घरें झाडून साफ करून त्यांतील घाण काढण्याची शक्ति आपल्या अंगीं असेल तर आपल्या घराशिवाय दुसऱ्या एखाद्याचेंही घर साफ करावें. पण आधीं आपलें न करतां जो दुसऱ्याचे करील तो मूर्ख ठरेल. त्यानें परोपकार केला असें म्हणण्यापेक्षां परोपकार मिरविला असेंच म्हणणें अधिक योग्य होईल. कारण आपला समाज घेतला तरी त्यांतील उणीवा दोष इतके असतील कीं, ते काढून टाकण्याला एकाच वेळच्या अनेक व्यक्ती पुरणार नाहींत तर कदाचित् अनेक पिढ्याही लागतील. शिवाय एका बाजूनें सुधारणा होत असतां दुसऱ्या बाजूनें नवे दोष येऊन चिकटत असतात. म्हणून आपल्या समाजाची सुधारणा प्रथम करण्याचें काम कोणत्याही पिढीला शिल्लक उरणारच.

प्रिय वाचका, वरील सर्व चर्चेनें तुला आतां "मी कोण ?" या प्रश्नाचें उत्तर चांगलें देतां येईल.म्हणजे कुणाबद्दल आपलेपणा बाळगावा व तो कां हें तुला कळेल व तो आपलेपणा स्पष्ट बोलून दाखविण्याला तुला धीर हि येईल. पण आपलेपणा हा एखाद्या मोठ्या जाळ्याप्रमाणें आहे. अनेक धागे गांठविल्यानें खंबिरी येते तसेंच पाय अडकून पडण्यालाहि जाळ्यांत तितक्या अनेक जागा निर्माण होतात. सर्वांत धाकटें जाळें म्हणजे कुटुंब. यांत अनेक माणसांचा समावेश निरनिराळ्या नात्यांनीं झालेला असतो. हीं अनेक नातीं म्हणजे एक प्रकारचे

प्रेमपाश होत. पण त्यामुळें एकमेकांना जशी खंबिरी येते, तसा दुसऱ्या दृष्टीनें कमकुवतपणाही येतो. घरांतील नात्याचीं माणसें कर्तीं, सद्गुणी, अब्रूदार निघालीं तर तें केवढें बळ ! पण उलट त्यांतील जितकीं जितक्या मानानें कर्तृत्वहीन, दुर्गुणी किंवा बेअब्रूकारक निघतील तितका त्यांतील चांगल्या माणसाला कमीपणा म्हणजे कमकुवतपणाच येतो. नात्यांतील माणसा-संबंधानें एका बाजूनें आपणाला हक्क प्राप्त होतात, पण दुसऱ्या बाजूनें त्यांच्यासंबंधीं तितकींच कर्तव्यें चिकटतात किंवा लादलीं जातात. आणि यामुळें हक्कांचा मोबदला द्यावा लागतो म्हणजे त्यांचा वचपा निघतो.

पण अशी ही गुंतागुंत आहे म्हणून कोणाही माणसाला अगदीं एकटें असें जगांत राहवणार नाहीं व राहून त्याचें भागणारही नाहीं. जगांतील अगदीं रानटीही लोक घरें व कुटुंबें बाळगून राहतात. उलट अलौकिक किंवा आध्यात्मिक दृष्टीनें अत्यंत परिणति पावलेला हिमालयांतील तपस्वी याचें देखील जीवन सर्वस्वी एकाकी असूं शकत नाहीं. त्याला स्वतःचें कुटुंब नसलें तरी शिष्य, भक्त, भजक हे कोणी असतातच. त्यांचा संपर्क त्याला टाळतां येत नाहीं. उलट, अशा लोकांना उपदेश करावा, त्यांना सन्मार्गाला लावावें या सात्त्विक आकांक्षेनें साधु लोक अशांच्या संपर्काला उत्तेजनही देतात. पण आपणाला हिमालयांतील तपस्व्याविषयीं विचार करावयाचा नाहीं. तूं लौकिक संसारा-च्या समुद्रांत पोहण्याला शिरूं पहाणारा तरुण; तुला हिमालयांतील तप-स्व्यांची माहिती कशाला देऊं ! तुझ्यापुरतें सांगावयाचें तर हेंच कीं, तूं जन्माला आल्यानें तुला जशीं कांहीं नातीं जडलीं, तशीं या संसारक्रमांत तुला आपल्या हातानें कांहीं नवीं नातीं जडवून घ्यावीं लागतील. आणि तीं केवळ तुझ्या घरांत किंवा घराण्यांतच नव्हे तर बाहेर मोठ्या समाजांतही. या दृष्टीनें, या जुन्यानव्या अनेक नात्यांचा तूं मध्यबिंदू या दृष्टीनेंच, तुला नागरिक ही संज्ञा स्वीकारली पाहिजे. आणि प्रस्तुत तुला जें कांहीं उपयुक्त म्हणून मी सांगणार आहें तें कौटुंबिक नात्याप्रमाणेंच सामाजिक नात्यागोत्यासंबंधानेंही सांगणार आहें. नागरिकाचें हें मध्यवर्ती स्थान असें कांहीं आहे कीं, त्या स्थानावरून एकीकडे घर घराणें, अशा संकुचित कार्यक्षेत्रांतील कर्तव्याचा विचार व दुसरीकडे समाजासंबंधीं कर्तव्यांचा विचार करावा लागतो व करतां येतो. म्हणून या चर्चेंत (१) घराण्यांतील पूर्वज, (२) तुझ्या घरच्या

एकदोन पिढींतील पूर्वज, (३) तुझे आईबाप, (४) तुझीं भावंडें, (५) तुझ्या घराण्यांतील समकालीन लोक, (६) तुझी बायको, (७) तुझीं मुलें, (८) तुझे चाकर नोकर, (९) तुझे मित्र, (१०) तुझे सहव्यवसायी, (११) तुझे व्यवहारांतील ऋणानुबंधी. (१२) तुझ्या बरोबरीचे नागरिक, (१३) तुझ्या राष्ट्रांतील सामाजिक व राजकीय बंधुगण, (१४) तुझें राष्ट्रीय सरकार, (१५) परदेशांतील तुझे राजकीय ऋणानुबंधी लोक व शेवटीं (१६) केवळ मनुष्यजातीच्या दृष्टीनें सर्व जग, या क्रमानें मी थोडथोडी चर्चा करणार आहें. आणि तिचा हेतु हाच कीं, यथाशक्ति आदर्श नागरिक तूं कसा होऊं शकशील हें तुला कळावें.

आन्हिक ३ रें

आपले पूर्वज

आपले पूर्वज कोण होते याचा शोध करीत करीत मागें जा. म्हणजे तुला बरीच मौज वाटेल. पूर्वींच्या सुमारें तीनचार पिढ्यांपर्यंत आपणाला आपल्या पूर्वजांची कांहींशी माहिती असते. इतिहासप्रसिद्ध घराणींच असतील तर गोष्ट वेगळी. मग त्यांच्या घरीं जुने कागदपत्र, सनदा असतात. त्यांवरून घराण्याच्या पीठिकेचें सूत्र अखंड हातीं लागतें. पण या कागदांत पुष्कळसे कागद इनाम, वतन, घरठाणाचे कज्जे, फारकती, पंचायतींनीं केलेले निकाल करीणे किवा हिशेब अशा स्वरूपाचे असतात. त्यावरून माणुसकीच्या दृष्टीनें आपल्या पूर्वजांचा वृत्तांत कळत नाहीं. म्हणजे त्यांचें चरित्र, त्यांचीं सुखदुःखें, त्यांच्या चालीरीति यांविषयीं माहिती हवी ती मिळत नाहीं. आणि इतर माहिती मिळकतीच्या हक्कासंबंधानें उपयोगी असली, तरी मनुष्यसमाज व मनुष्यस्वभाव यांच्या दृष्टीनें तिजवरून फारसा प्रकाश पडत नाहीं. आपल्या इकडील कांहीं संस्थानिकांनींच काय ते आपल्या घराण्याचे इतिहास लिहिलेले आढळतात. हल्लीं संस्थानिक नाहींत अशाही घराण्यांचे कांहीं इतिहास त्या त्या आडनांवाच्या लेखकांनीं प्रयत्न करून छापले आहेत. तथा।प या इतिहासांत मुख्यतः वंशावळी असतात. म्हणजे त्या नांवांच्या केवळ जंत्र्या. घराण्यांत ज्यांनीं कोणत्याही रीतीनें नांव केलें अशा पुरुषांची त्रोटक माहिती असते. आणि इतर माहिती असते ती वहुधा दंतकथांच्या रूपाची असते.

तात्पर्य, संस्थानिकांच्या व बिनसंस्कानिकांच्या घराण्यांच्या प्रयत्नानें व खर्चानें तयार करून छापलेल्या इतिहासांची ही कथा, तर खासगी घराण्यांची काय स्थिति असेल हें सांगावयालाच नको. पुष्कळांना आपल्या वडिल मातोश्रींचीच काय ती माहिती असते. घराण्याचें मूळ गांव पुष्कळांना ऐकून माहीत असतें. पण तें गांव फार थोड्या लोकांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेलें असतें. घराण्याच्या कुलस्वामिनीचें नांव मात्र विशिष्ट प्रसंगी उच्चारांत येतें. कारण पुण्याहवाचनादि समारंभ निघाले म्हणजे पहिला नारळ किंवा

सुपारी, तसेंच पहिला नैवेद्य कुलस्वामिनीच्या नांवानें ठेवावा लागतो. अशा रीतीनें, कांहीं धार्मिक आचार आणि कांहीं लौकिक इतिहासाचें प्रेम यांच्या-मुळें आपण आपल्या पूर्वजांची माहिती मिळवूं संभाळूं शकतों. परंतु तिची मजल वर सांगितल्याप्रमाणें फार थोडचा पिढयांतच संपते. एखाद्या नदीचें मूळ शोधण्याला म्हणून निघावें, पण फारतर दहापांच कोसपर्यंत प्रवाहाच्या काठाकाठानें उगमाकडे गेलों असतां अशी एखादी चढाची पण सपाट जागा लागते कीं, तेथें प्रवाह असा दिसतच नाहीं; आणि असें दिसून येतें की, नदीला दाखविण्यासारखा उगम नाहीं. खालीं खालीं प्रवाह वाहताही आहे, पण तो जागजागीं उमगलेल्या निघालेल्या वाहत्या झऱ्यांच्या किंवा इतर प्रवाहांच्या पाण्यामुळेंच आहे.

मग आतां पहा कीं, 'पूर्वज' हा शब्द फूकट किती मोठा व प्राचीन वाटतो, जसें कांहीं एखाद्या न संपणाऱ्या बोगद्यांतूनच आपण चाललेले आहों. आणि तेंही खरेंच आहे. कारण अज्ञानाचा अंधकार या बोगद्यांत भरपूर आहे. आणि अंधारांतून कितीही चाललों तरी वाट संपतच नाहीं. पूर्वजांचा अभिमान धरावयाचा तर घराण्याच्या भाषेनें बोलणें लवकरच खुंटतें. मग जगांतील मनुष्यवंशाच्या भाषेनें बोलणें सुरू करावें लागतें. उदाहरणार्थ, स्वतः माझ्या घराण्याची माहिती दोन अडीचशें वर्षांपलीकडे लागत नाहीं. पण त्या पलीकडे मला पूर्वज होतेच! तेव्हां मी केळकर हें नांव निराशेनें सोडून देऊन माझे पूर्वज कोकणस्थ ब्राह्मण समाजांत होते असें म्हणतों. पण कोक-णस्थ या वर्णनालाही दक्षिणी ब्राह्मणांच्या इतिहासांतच पुढें केव्हांतरी प्रारंभ झाला असला पाहिजे, म्हणून त्या प्रारंभापूर्वीचे माझे पूर्वज दक्षिणी ब्राह्मण समाजांत होते असें मानतों. मग हे ब्राह्मण तरी कोठून आले? कोणी म्हणतात आम्ही कोकणस्थ लोक इजिप्तमधून अरबी समुद्राच्या किनाऱ्यावर लागलों, कोंकणांत कांहीं शतकें राहिलों, व अलिकडे तीनचार शतकांत घाटावर पसरलों. ही इजिप्तची कल्पना सोडून दिली तर आम्ही उत्तरेकडून कोठून तरी आलों असूं. पण ब्राह्मण झालों तरी कोठें तरी वर्णव्यवस्थेला उगम असलाच पाहिजे. सनातन हिंदु धर्माच्या कल्पनेप्रमाणें ब्राह्मणाचा उगम प्रत्यक्ष ईश्वराच्या तोंडांतून झाला हें आपण सोडून देऊं. पण लौकिकदृष्टचा ब्राह्मण हे आर्यवंशाची एक शाखा होय हें निश्चित आहे. मग ही आर्य-

वंशाची शाखा तरी मुळांत कोठें फुटली ? ती काय काश्मिरांत, कां हिंदुकुश पर्वतांत, कीं पामीरच्या मुलखांत कीं काकेशस पर्वतांत कीं टिळकांनीं आपल्या एका पुस्तकांत सुचविल्याप्रमाणें उत्तर ध्रुवाच्या मुलखांत ? पण उत्तर ध्रुवाच्या मुलखांत तरी आमचे पूर्वज कोठून आले हा प्रश्न उरतोच कीं नाहीं ? त्याचें उत्तर देतांना दोन मार्ग दिसतात व ते शेवटीं परमेश्वर म्हणा, किंवा ब्रह्म म्हणा, किंवा विश्वाची मूल प्रकृति म्हणा–कोठेंतरी एका ठिकाणीं जाऊन मिळतात.

मनुष्याची उत्पत्ति शास्त्रज्ञ लोक वेगळ्या दोन प्रकारांनीं सांगतात. आमच्या पुराणांतल्याप्रमाणें मूळ मनु, किंवा ख्रिस्ती पुराणांतल्याप्रमाणें मूळ आदम, ईश्वरानें प्रत्यक्ष आपल्या हातानें उत्पन्न केला; आणि मग एकाचे दोन, दोहोंचे चार, चारांचे आठ या क्रमानें जगांतील मनुष्य संख्या अवतरली. हा एक प्रकार. दुसरा प्रकार असा कीं, मूळ प्रकृतीपासून प्रथम महाभूतें व त्यांपासून औषधी, वनस्पती–त्यांपासून हीन दर्जाचे प्राणी, त्यांपासून श्रेष्ठ प्राणी असें होतां होतां सर्वोत्तम असा मनुष्यप्राणी जन्मला. म्हणजे एकेच ठिकाणीं एकाच माणसापासून मानववंश निघाला असें नसून, अमानव अशा मूलबीजापासून उत्क्रांतीच्या तत्त्वानुसार तो सर्व जगभर ठिकठिकाणीं वेगवेगळा आगेंमागें स्वयंभू उत्पन्न झाला. अशा रीतीनें आपण कोणताही प्रकार घेतला तरी, आमचा मूळ पूर्वज कोण असें विचारलें असतां, वेदांती भाषेनें ब्रह्म व सांख्य शास्त्राप्रमाणें मूल प्रकृति असेंच उत्तर द्यावें लागेल. तत्त्ववेत्त्याप्रमाणें कवीही असेंच वर्णन करितात. पण तें काव्य असल्यामुळें तोंडांत चांगलें राहातें. ख्रिस्ती मिशनरी ईश्वराला 'हे आकाशांतील बापा' असें म्हणतो तेव्हां तो मधल्या अगणित पिढ्यांचा संक्षेप करतो. असें असलें तरी मूळचा पूर्वज बरोबर सांगतो. आम्ही हिंदु लोकसुद्धां ईश्वरप्रार्थनेंत 'त्वमेव माता च पिता त्वमेव' असें म्हणतोंच कीं नाहीं ?

आपल्या पूर्वजांचें वर्णन अशा रीतीनें केलें म्हणजे आपण अर्थातच भांबावून जातों. जसें एखाद्या गोड्या प्रवाहांतून खाऱ्या खाडींत प्रवेश करावा, आणि ओहोटीच्या ओढींत सांपडून समुद्रांत आपली नांव जावी, आणि फिरून समुद्रांतील गुप्त प्रवाहांच्या जोरानें ती महासागरांत जावी, असें हें मी पूर्वजांचें वर्णन केलें असें तूं म्हणशील. आणि तें खरेंही आहे. पण यापुढचा प्रश्न

व्यावहारिक म्हणजे पूर्वजांचा अभिमान बाळगण्या–गाजवण्यासंबंधाचा आहे. त्यासंबंधानें पाहतां प्रथम आपण आद्य पूर्वज जो ईश्वर त्याचा अभिमान धरलाच पाहिजे. पण आपण त्याचा अभिमान धरून त्याचें नांव मोठें कितीसें करणार ? उलट त्याच्या कृपेची आपणालाच गरज आहे. तेव्हां व्यावहारिक अभिमानाच्या दृष्टीनें हा आद्य, दिव्य, परात्पर पूर्वज बाजूला ठेवून थोडें खालीं उतरूं.

पंचभूतें, औषधी वनस्पती, अन्न–ग्राम वगैरे सर्व पूर्वज सोडून देऊन, उत्क्रांतीच्या पायऱ्यांवरून चढत म्हणा उतरत म्हणा, आपण येऊं लागलों, म्हणजे त्यापुढें आपणाला असे प्राणी आढळतील कीं, त्यांना पूर्वज म्हणण्याची खंती वाटेल. पण खंती वाटून तरी उपयोग काय ? चौऱ्याशीं लक्ष जीवयोनींतून पुनर्जन्म घेत घेत यावें लागतें खरें. येतां येतां आपला पूर्वज वानर हा भेटतो. आणि नेहमीं त्याचें दर्शन घडावें म्हणूनच कीं काय, आपण त्याला पिंजऱ्यांत घालून कोंडून ठेवतों, व त्याला अन्नपाणी देऊन त्याची शुश्रूषा करतों. आणि तोहि, ही शुश्रूषा फुकट न घेतां, घरच्या म्हाताऱ्यांनीं सदुपदेश करावा त्याप्रमाणें, मनुष्य जातीला बोध करीत असतो. तो म्हणतो " बाबांनो, ' बापसे बेटा सवाई ' या न्यायानें तुम्ही माझ्या पुढच्या पिढीचे लोक किती सुधारलां आहां ! किती सुसंस्कृत झालां आहां ! किती वैभवसंपन्न झालां आहां! हें पाहून आपलेपणामुळें मला धन्यता वाटते. पण मी या पिंजऱ्याच्या गजांना धरून उभा आहें तसेंच तुम्हीही पण आहांत असें समजा ! मला पिंजऱ्याच्या त्या टोकाचा अंधार आवडत नाहीं म्हणून मीं या टोकाशीं येऊन उभा राहिलों. इथें लाभणारा प्रकाश मला आवडला, आणि तो आणखी अधिक मिळावा, किंबहुना तो जिकडून येतो तिकडे बाहेर पडून जाऊन प्रकाशाचें मूळ गांठावें असेंही वाटतें. पण काय ? पिंजऱ्याचे हे गज मला बाहेर पडूं देत नाहींत. त्यांना मी ओरबाडतों, चावतों, हलवूं पाहातों तरी मला बाहेर पडतां येत नाहीं. पण अशा निराशेंतही पिंजऱ्याबाहेर मला जेव्हां पांची बोटांसकट हात बाहेर काढतां येतो तेव्हां तेवढ्या यशावर मी संतुष्ट होऊन आनंदतों हि आणि म्हणतों कीं, " मीं पिंजऱ्याबाहेर जाऊं नये असें बंधन घालणाऱ्या माझ्या पिंजरेवाल्यावर मीं हा जयच मिळविला कीं नाहीं?' हजारों पिढ्यांच्या पूर्वीच्या या आमच्या पूर्वजानें केलेला हा बोध आम्हां

मनुष्यांना तंतोतंत पटतोही. कारण आम्हीं तरी एवढें ज्ञान मिळविलें, शोध केले, शास्त्रें रचलीं, अज्ञानाच्या अंधारांतून निघून ज्ञानाच्या प्रकाशांत जाण्याची खटपट केली व करीतच आहों. तरी पण आमची शक्ति, आमचें ज्ञान हीं परिमित, समर्याद आहेत; आणि मूळ ज्ञानाच्या प्रकाशाचा उगम किती तरी दूर आहे ? असें वाटून गजाच्या पिंजऱ्यांत पडल्याप्रमाणें आम्हा-लाही वाईट वाटतें. पण पूर्वजानें पिंजऱ्यांतून बाहेर काढलेल्या हाताप्रमाणें आमचेही शोध मधून मधून या मर्यादेच्या पलीकडे थोडेसे जातात. तेव्हां आम्हांलाही आमच्या जेलरवर थोडासा सूड उगवल्याचा आनंद होतोच.

पण हें विषयांतर सोडून देऊं. हा वानर–सृष्टीचा मुक्काम सोडून अलीकडे येत येत आलों म्हणजे खास मनुष्यसृष्टीचा प्रदेश लागतो. तेथून मात्र आपल्या खऱ्या अभिमानाला सुरवात होते. मनुष्यदेहाचें मनुष्यजन्माचें उज्ज्वल वर्णन कवी साधुसंत व धर्मोपदेशक यांनीं करण्याचें कांहीं बाकी ठेवलें नाही. सगळे अर्थ साधण्याची हीच जागा असें आपण समजतों. इतर जीवसृष्टीकडे नजर फेंकली म्हणजे त्यांतील कांहीं आमच्याहून प्रबळ असतांही आपण त्यांची शिकारपारध करूं शकतों, किंवा त्यांना पकडून आपल्या ताब्यांत ठेवून वागवितों. हें पाहिलें म्हणजे सहजच आपणाला आपला अभिमान वाटतो. तसेंच पंच महाभूतें आपणा मनुष्याला तडाके देतात, पण उलट त्यांनाहि तडाके देऊन त्यांच्या पाठीवर आपण खोगीर चढवून त्यांना राबवून सेवा घेतों, हें पाहूनही मनुष्यजातीचा आपणाला अभिमान सहज वाटतो.

या मनुष्यजातीपैकीं आर्य वंशाचा अभिमान आपण विशेष धरतों. कारण अनार्य म्हणजे असंस्कृत. आणि संस्कृतीची चाड आपणांमध्यें उत्क्रांतीनें उत्पन्न झालेली आहे. मग आर्य लोकांत झालें तरी एका बाजूला पारशी, इराणी, व दुसऱ्या बाजूला जर्मन हेही आर्यच असतां त्यांच्यापेक्षां उत्तर हिंदुस्थानांत प्रवेश केलेल्या आर्यवंशशाखेचाच आपण अभिमान धरतों. मग त्यानंतर सूर्यवंश, चंद्रवंश अशा शाखा फुटतात. त्यांपैकीं सूर्यवंशाचा अभिमान धरावासा आपणाला वाटतो. मग त्या सूर्यवंशांतून रजपूत, रजपुतांतून मराठे इत्यादि उपशाखा फुटतात. आपण ब्राह्मण मात्र या सूर्यवंशापैकीं असें स्वतःला मानीत नाहीं, तर निरनिराळ्या ब्राह्मण ऋषींचे वंशज असें म्हणवितों. पण मराठा हा शब्द शेवटीं असा आढळतो कीं, त्यांत मानववंश आणि कृष्णा

गोदाकांठचें आपलें वसतिस्थान या दोहोंचा अभिमान एकवटून ब्राह्मण काय, रजपूत काय, सर्व जण मराठे म्हणवून घेण्याला आनंदानें तयार होतों. स्थान व वंश या दृष्टीनें शहाण्णव कुळींचे मराठे हे महाराष्ट्रीय, तसेंच आम्ही ब्राह्मणही महाराष्ट्रीय ब्राह्मण, मराठे ब्राह्मण, असेंच स्वतःला अभिमानानें म्हणवतों. आणि राजकीय दृष्टि स्वीकारली म्हणजे तर, मराठ्यांचें राज्य म्हणजे तें एकट्या मराठ्यांचें किंवा एकट्या ब्राह्मणांचें राज्य नसून मराठ्यांचें व ब्राह्मणांचें मिळून संयुक्त स्वराज्य असें ठरतें. आणि त्यामुळें अभिमानाच्या पाण्यांत सर्वांना सारखेंच स्नान व जलक्रीडा करण्याकरतां 'मराठे' या नांवाचें एक बंदिस्त असें तळें निर्माण होतें. येथेंच आपला पूर्वजांचा अभिमान खरा व्यवहारक्षम होतो! आणि ज्या दृष्टीनें रामदेवराव जाधव व शिवाजी महाराज हे ब्राह्मणांनीं आपले पूर्वज म्हणावे, त्या अर्थानें शहाण्णव कुळींच्या मराठ्यांनींही ज्ञानेश्वर, एकनाथ, रामदास यांना आपले पूर्वज म्हणण्यास हरकत नाहीं. ऐतिहासिक माहिती, कीर्ति, यांनींच अभिमान-क्षेत्राच्या मर्यादा ठरविल्या जातात. म्हणून त्या मर्यादेंतच पूर्वजांचा जागता अभिमान वावरूं शकतो. एखादे वेळीं मित्रमंडळींत ऐतिहासिक चर्चा निघाली असतां त्यांना चकविण्याच्या हेतूनें मी सहज गमतीनें म्हणतों कीं, "श्रीरामचंद्राच्या वेळीं माझा एक पूर्वज होता!" पण इतरांचेही पूर्वज रामाचेवेळीं नव्हते कोठें? म्हणून हें बोलणें शब्दशः खरें असलें तरी, व क्षणभर तें फसवणुकीची गंमत करूं शकलें तरी, त्या काल्पनिक पूर्वजाच्या उल्लेखांतून खरा अभिमान असा निघूं शकत नाहीं.

आन्हिक ४ थें

कुटुंब व्यवस्था—स्त्री

मनुष्य जीविताच्या सोपानपरंपरेंत आपल्या पूर्वजानंतर दुसरी पायरी कुटुंबव्यवस्था ही होय. कुटुंब ही अशी एक घटना आहे कीं, तेथें सर्व राष्ट्रीय जीवनाचा उगम असतो. आणि मौज ही कीं, कुटुंब हें जसें संघटितांत संघटित तसें तुटकांत तुटकही आहे. कुटुंबव्यवस्था नाहीं, म्हणजे मनुष्यव्यक्ति अविवाहित आहे, अशी कल्पना केली तर त्याच्यापुरता तेथें वंशक्षयच होतो. पण ही व्यक्ति स्वतः उत्पन्न होण्यापूर्वी तिला आईबाप होते. यामुळें आपल्या हातानें आपला पुढें निर्वंश करणाऱ्या व कुटुंबसंघटना न करणाऱ्या या व्यक्तीच्याही पूर्वी कुटुंबसंघटना होती हें उघडच आहे. आणि वर दर्श-विल्याप्रमाणें एखादा मनुष्य केवळ ब्रह्मचारी राहाण्याचा निश्चय करून कुटुंबसंघटनेला पराङमुख झाला तरी, असलीं उदाहरणें एकंदरीनें जगांत इतकीं थोडीं असतात कीं, एकंदर समाजाच्या दृष्टीनें विचार करतां तीं लक्षांत घेण्याचें कारण नाहीं. कुटुंबसंघटना ही जशी समाज जीवनाच्या प्रारंभीं अवश्य, तशीच ती राष्ट्रीय जीवनाच्या वाढीलाही अवश्य असते. शरीरामध्यें जशा स्नायूंच्या गाठी मधूनमधून असतात तशाच समाजाच्या शरीरांत कुटुंबसंघटना या होत. वेगवेगळ्या सूक्ष्म्या रक्तवाहिन्यांतून या गांठींत रक्त येऊन एकत्र होतें, व तेथून पुढें निरनिराळ्या स्नायूंना तें प्रवाहांनीं पुरविलें जातें.

राष्ट्राच्या सामाजिक किंवा आर्थिक जीवनाचा विचार किंवा हिशेब करितांना एकाच्या आंकड्याप्रमाणें कुटुंबसंबंघटनेचा उपयोग होतो. म्हणजे, उदाहरणार्थ, सामाजिक चालीरीतींत दोष उत्पन्न झाले किंवा त्यांत सुधारणा करावयाच्या असल्या तर त्या विचारांत सुटी व्यक्ति लक्षांत येत नाहीं किंवा हिशेबांत धरली जात नाहीं. एकंदर कुटुंबाचा विचार करितात. तसेंच समाजाच्या आर्थिक स्थितीचा विचार करावयाचा असतां एका कुटुंबाची मिळकत किती असेल, एका कुटुंबांतील माणसांना जगण्याला व साधारण सुखांत राहाण्याला किती खर्च लागेल, व शिल्लक पडावयाची तर एक कुटुंब किती शिल्लक टाकूं शकेल, असाच हिशेब करण्यांत येतो. सामाजिक व राष्ट्रीय

कार्याकरितां दान, भोग, त्याग हीं सर्व दर घरटीं किती म्हणजे दर कुटुंबागणिक किती असा विचार होतो. धर्मादाय केला जातो तो एका कुटुंबाच्या पोषणाच्या दृष्टीनें. अग्रहार दिले जातात ते याच दृष्टीनें. महाभारतांत बकासुराची गोष्ट आहे. तींत दर दिवशीं कुठल्यातरी एका कुटुंबांतला एक मनुष्य असा बळी द्यावा लागे. ही बळी पुरविण्याची जबाबदारी एकचक्रा नगरींतील प्रत्येक व्यक्तीवर नव्हती तर प्रत्येक कुटुंबावर सामुदायिक रीतीनें होती. राष्ट्राकरितां राष्ट्राभिमानाच्या भावनेनें (प्रत्यक्ष कायद्याच्या आधारानें नव्हे) सैन्य उभारावयाचें असतें तेव्हां दर घरचा एक मनुष्य अशा दृष्टीनेंच मागणी करण्यांत येते.

कुटुंब म्हटलें म्हणजे त्यांत कमीत कमी दोन माणसें तरी येतातच. म्हणजे नवरा व बायको. सामान्यतः संतति होणें हा दांपत्यधर्माचा स्वाभाविक परिणाम असतोच; आणि कोणत्याही दांपत्याला संतति व्हावी अशी इच्छाही असते. यामुळें फक्त नवरा व बायको एवढ्या दोनच व्यक्तींनीं जरी कुटुंब हें नांव सार्थ होऊं शकलें तरी नवरा बायको व मुलें मिळूनच मानवी कुटुंब असें समजलें जातें. संतति निर्माण करणें हें जसें आनंददायक सुख त्याचप्रमाणें तें व्यापक दृष्टीनें कर्तव्यही ठरतें. कारण संतति परंपरा राहिल्याशिवाय—राखल्याशिवाय समाजाचें संवर्धन कसें होईल? अविवाहित स्त्री किंवा पुरुष ही एकटी व्यक्ति जशी समाजपरंपरा राखण्याला निरुपयोगी, तशीच निरपत्य असलेली नवराबायको समजावी. 'दारान् अपत्याय' म्हणंजे अपत्याकरितां लग्न करावें किंवा केलें जातें हें शास्त्रवचन म्हणून ठीक. परंतु प्रत्येक विवाह अशा दूरदृष्टीनेंच होतो असें नाहीं. एकांतून दुसरी गोष्ट साधावी त्याप्रमाणें संतति निर्माण होणें ही गोष्ट आपाततः परिणामतःच घडते.

असो. कुटुंबसंघटनेची ही किमान मर्यादा सांगितली. पण त्याची दुसऱ्या बाजूला कमाल मर्यादा सांगतां येत नाहीं. तिला कांहीं तात्त्विक नियम नाहीं, व मर्यादा पडते ती केवळ व्यवहाराच्या सोईनेंच पडते. कुटुंबसंघटनेला प्रथम एक दांपत्य लागतें. पण त्याचा अर्थ एक पुरुष असा असला तरी त्याच्या जोडीला एकच स्त्री असा मात्र नाहीं. फारच थोड्या धर्मांत एक पत्नीकत्व, म्हणजे एका पुरुषाला एकच विवाहित स्त्री असावी असा निर्बंध, आढळतो.

इतर अनेक धर्मांत एका पुरुषानें अनेक स्त्रियांशीं विवाह करणें हें धर्म्य, सशास्त्र असतेंच; पण ती अनीतीही मानली जात नाहीं. मुसलमानी धर्मांत एकाच वेळीं चारपर्यंत विवाहित स्त्रिया पुरुषाला करतां येतात. हिंदु किंवा आर्य धर्माप्रमाणें विवाहित स्त्रियांना मर्यादा नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणांत हरिश्चंद्र राजाला शंभर बायका असल्याचें सांगितलें आहे. श्रीकृष्णाला 'सोळा सहस्र' स्त्रिया होत्या असें वर्णन ही अर्थातच मोठी अतिशयोक्ति होय. तथापि त्याच्या प्रत्यक्ष विवाहाच्या अशा सातआठ स्त्रिया प्रसिद्ध आहेत. पांडवांपैकीं अर्जुन व भीम यांना एकीहून अधिक स्त्रिया होत्या. क्षत्रिय राजे-लोकांचा अखंड वृत्तांत पाहिला तर राजाला एकच विवाहित स्त्री असणें हा नियम नसून उलट अपवाद ठरेल.

आणि ही गोष्ट फक्त विवाहित स्त्रियांपुरती. यांत अंतःपुरांतील किंवा राणीवशांतील अविवाहित स्त्रियांची गणना नाहीं. आणि असेंही होत असतें कीं, अविवाहित स्त्रीला संतति झाली, आणि ती पुरुषसंतति असून बापाच्या विशेषप्रेमानें किंवा इतर परिस्थितीमुळें तो मुलगा पुढें गादीवर बसण्यासारखा असला, तर त्या मुलाची आई प्रथम अवि-वाहित असली तरी मागाहून तिच्याशीं विवाह लावण्यांत येतो; व विवाहित स्त्रीचा मुलगा म्हणून त्याचा वारसा सशास्त्र ठरविण्यांत येतो. हिंदुसमाजांत विवाहविधि हा अगदींच चुटकीसरशी होण्यासारखा नसतो. त्याला कांहीं बंधनें असतात. पण मुसलमान समाजांत विवाह हा चुटकीसरशी होऊं शकतो. यामुळें वरील प्रकारचीं उदाहरणें मुसलमान राजवंशांत अधिक आढळतात. पौराणिक व्यक्ति व राजे लोक सोडून खालीं जसजसे आपण येत जातों, तसतशी पुरुषाच्या विवाहित स्त्रियांची संख्या घटत जाते. बंगाल्यांतील जुन्या कुलीन ब्राह्मण घराण्यांत लग्नांविषयीं फार निर्बंध असल्या-मुळें, राजे लोकांप्रमाणेंच कुलीन ब्राह्मणांचें अंतःपुर विवाहित स्त्रियांनीं गजबजलेलें असे. कालांतरानें ही चाल मोडत जात आहे. कारण कुलीन ब्राह्मण आपल्या मुली कुलीन या सदराखालीं न पडणाऱ्या घराण्यांतही देऊं लागले आहेत.

जातिबंधन नसतां, इतर दृष्टीनेंही एकाहून अधिक विवाहित स्त्रिया करा-ण्याचा प्रघात दृष्टीस पडतो तो धंद्याच्या दृष्टीनें. म्हणजे स्त्री हा घरचाच

एक बिनपगारी व सत्तेचा चाकर होऊं शकतो. म्हणून विणकर, कुंभार, शेतकरी अशा धंदेवाईक लोकांना धंद्याच्या दृष्टीनें एकीहून अधिक बायका करणें मोठें उपयुक्त असतें म्हणून ते करतात. वरील सर्व प्रकार सोडल्यानंतर, दुसरी किंवा तिसरीही विवाहित स्त्री करणें, याला सामान्य कारण म्हणजे संततीची आवश्यकता. आणि हें कारण जेथें खरोखरच असेल तेथें केवळ पुरुषाच्याच इच्छेनें नव्हे तर पहिल्या विवाहित पण निपुत्रिक स्त्रीच्याहि केवळ इच्छेनेंच नव्हे तर आग्रहानेंही पतीचा दुसरा किंवा तिसरा विवाह होणें हें असंभवनीय नाहीं. व्यवहारांत अशीं उदाहरणें अनेक आढळतात. वडील पत्नीनें पतीला संतति व्हावी व त्याचें घर उभें राहावें या हेतूनें, पतीचें दुसरें लग्न करून देतांना आपल्या पसंतीनें वधू निवडावी, व लग्नानंतर एखाद्या आपल्या धाकट्या बहिणीप्रमाणें तिचें लालनपालन हौसेनें व प्रेमानें करावें अशीं उदाहरणें वाचकांना क्वचित् आढळलींही असतील; व तेथें तो पतिप्रेमाचा व स्त्रीसौजन्याचा विजय असेंच म्हणतां येईल !

उलट ख्रिस्ति देशांतील वाङ्मयांतून स्त्री किंवा पुरुष यांचा पति किंवा पत्नी जिवंत असतां दुसरा विवाह होणें ही कल्पना अत्यंत पापमय व भयंकर अशी मानलेली आढळते. तसेंच त्या देशांतील ललित वाङ्मयांतून सवतिमत्सर हा इतका तीव्र दाखविलेला आढळतो कीं, त्या द्वेषाची बरोबरी इतर कोणताही द्वेष करूं शकत नाहीं.

असो. वरील निरनिराळ्या प्रकारांनंतर पुरुषानें एक पत्नी जिवंत असतां दुसरी पत्नी करण्याचा संभवनीय असा एकच प्रकार सांगण्याचा उरतो. तो म्हणजे पुरुषानें पहिल्या बायकोशीं पटत नाहीं म्हणून, किंवा ती कुरूप म्हणून, किंवा पहिली सुरूप असून तिच्याशीं पटत नाहीं असें नसतांही केवळ सौंदर्य मोहानें किंवा उच्छृंखळ विषयवासनेनें दुसरी स्त्री करणें हा प्रकार होय. पण या प्रकारचीं उदाहरणें प्रायः दुर्मिळ म्हणून त्यांचा विचार करण्याचें कारण नाहीं.

कुटुंब संघटनेंतील नवऱ्यानें अनेक बायका करण्याविषयीं हा विचार झाला. पण याच्या उलट विचार संभवतच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. म्हणजे एका स्त्रीला अनेक पती असण्याची ही चाल जगांत कोठेंही नाहीं. फक्त महाभारतासारख्या पुराणांत ती आढळते पण तेंही एकच उदाहरण. आणि

त्याचीं कारणें व खुलासे पुराण चित्साकांनीं दिलेले आहेत. पण ती गोष्ट जमेस धरण्याची नाहीं. मात्र हिमालयाच्या पहाडांतील रानटी जातींत ही चाल एक वेळ असावी; आणि जगांतील इतर कित्येक देशांत अगदीं अस्सल रानटी समाजांत ही चाल असल्याचें सांगतात. पण तीही गोष्ट जमेस धरण्याचें कारण नाहीं. अनेक विवाहित स्त्रिया करण्याची चाल अनेक समाजांत सर्रास अमलांत असावी, आणि उलट अनेक पती करण्याची चाल मात्र जगांत मुळींच नसावी याचें खरें निर्णायक कारण असें दिसतें कीं, प्रत्येक कुटुंब हें सुव्यवस्थित नांदावयाचें तर पुरुष हाच त्यांतील मुख्य आधार, मुख्य कर्ता, व मुख्य पराक्रमी, म्हणून तो अनेक स्त्रिया करून आपली हौस भागवूं शकतो किंवा सोय करूं शकतो. पण हें महत्त्व स्त्रीला कोणत्याही समाजांत आजवर मिळालेलें आढळत नाहीं. पुरुषाचें हें स्थान स्त्रीला मिळतें तर अनेक पती करण्याची चाल पडली असती अशी कल्पना करतां येते. फक्त मलबार प्रांतांत आजपर्यंत मातृवंशाला प्राधान्य व महत्त्व होतें; व मिळकतीचा वारसा पुरुषशाखेकडे न जातां स्त्री शाखेकडे जात होता. तरी मलबारांतील ही एका स्त्रीनें एकच पति करावा अशी चाल होती. अनेक पती करण्याची चाल नव्हती. कदाचित् निसर्गानेंच स्त्रीपुरुषांत जो भेद केला आहे त्यामुळें कुटुंबसंघटनेंत पुरुषाला मुख्य स्थान प्राप्त होतें, व स्त्रीला गौण स्थान मिळतें, यामुळें यापूर्वीं अनेक पती करण्याची चाल नव्हती, व यायापुढें तर ती केव्हां अमलांत येईल असा मुळींच संभव वाटत नाहीं.

कुटुंबांत पुरुष मुख्य व स्त्री गौण असें निसर्गानें, संकेतानें, वहिवाटीनें, आणि एकप्रकारच्या सामाजिक नीतीनेंहि ठरून गेल्यासारखें झाल्यामुळें, एका नवऱ्याला अनेक बायका असाव्या हें जसें मान्य झालें, तसेंच नवऱ्याची वर्तणूक बायकोसंबंधानें कशी असावी हेंही ठरून जाऊन मान्य झाल्यासारखें झालें. या वर्तणुकीचें तात्पर्य थोडक्यांत असें. नवरा हा राजा, बायको ही प्रजा; नवरा हा धनी, बायको ही नोकर; नवरा हा मालक, बायको ही मिळकत; अर्थात् बायकोला हुकूम करणें, तिला शिस्त लावणें, तिजकडून सेवा घेणें, तिला शिक्षा करणें, व वाटल्यास तिला देऊन-विकूनही टाकणें हें हक्क व अधिकार नवऱ्याचे ! आणि या प्रत्येक अधिकाराशीं संबंध येणारें कर्तव्य हें बायकोचें ! अशी हजारों वर्षें समजूत होती.

अर्थात् याच्या उलट कांहीं कर्तव्यें नवऱ्याचीही ठरतात. कारण उहक्क व कर्तव्यें याची एक प्रकारची सांगडच आहे. एका टोकाला कर्तव्य असलें तर त्याच्या दुसऱ्या टोकाला तें बजावून घेणारा कोणी हक्कदार असतो. आलटून पालटून स्त्री व पुरुष या दोघांनाहीं हे हक्क व हीं कर्तव्यें चिकटलेलीं राहावीं हें स्वाभाविक आहे. आणि प्रत्यक्ष व्यवहार पाहिला तरी राजा, मालक, व धनी या तिन्ही नात्याचीं कर्तव्यें उत्तम रीतीनें आपल्या स्त्रीसंबंधानें पार पाडणारे, एवढेंच नव्हे तर उलट आपल्या स्त्रियांवर आपल्या प्रजासारखें प्रेम करणारे, नवरे आढळणार नाहींतच असें तरी कां म्हणावें? परंतु जो कायदा असतो त्याप्रमाणेंच पुष्कळसा व्यवहार असतो. यामुळें स्त्रियांवर प्रेम करून त्यांना आपणासारख्या वागविणाऱ्या नवऱ्यांचें कौतुक व त्यांची वाहवा जरी झाली, किंवा त्यांना काव्यें व गीतें यांतून स्थान मिळालें तरी मुद्दा आहे तो असा कीं, नवऱ्यानें आपलीं कर्तव्यें न केलीं, तो पतिधर्म सोडून वागूं लागला, तर त्याला शिस्त लावणें, शिक्षा करणें या गोष्टी करणारा कोणी वरिष्ठ नव्हता. यामुळें स्त्रियांना आपली दाद लावून घेण्याला मार्ग नव्हता.

प्रियवाचका, स्त्रिया पतीकरितां स्वतःला त्याच्या चितेवर जाळून घेत ही गोष्ट इतकी प्रसिद्ध आहे कीं, तिचा उल्लेख करण्याचेंच कारण नाहीं किंबहुना सती जाण्याचीं उदाहरणें अजूनही या सुधारलेल्या काळांत, आणि त्याविरुद्ध कायदा झाला असतांही, घडून येतात हें तूं ऐकलेंच असशील! उलट पतींनीं स्वतःला स्त्रीच्या चितेवर जाळून घेतल्याचें उदाहरण किंवा प्रायोपवेशन करून प्राण सोडल्याचें उदाहरण कोणी ऐकलें आहे काय? मग या फरकाचें कारण काय? तें हीच समजूत कीं, एका पतीशीं कोणाही स्त्रीचा एकदां लग्नविधि झाला म्हणजे ती त्या पतीचीच स्त्री जन्मजन्मांतरी राहावयाची अशी कल्पना. मग पति व पत्नि यांनीं कोणत्याही जीव योनींत पुनर्जन्म घेतला तरी तोच संबंध पुन्हां चिकटावयाचा! मग जो जन्म पशु, पक्षी, कीड मुंगी, हिंस्र–श्वापद यांपैकीं कोणाचाही येवो! किंवा स्त्रीपुरुषांचा कर्मविपाक कोणत्याही जन्मीं कसाही होवो! पण या कल्पनेंत भावनेचीं आणि ध्येयवादित्वाची इतकी अतिशयोक्ति आहे कीं, तिची लौकिकदृष्ट्या चर्चा करण्याचेंच कारण नाहीं. मृच्छकटिक नाटकांतील सूत्रधारानें विनोदनें रागावून नटीला

विचारलें कीं, "या जन्मीं माझा भात खर्चून परजन्मीं दुसरा पति मिळण्याकरतां व्रत करतेस कीं काय ?" पण बिचारी नटी पडली स्त्री. एरव्ही तिलाहि नवऱ्याची थट्टा योग्य शब्दांनीं करतां आली असती. नवऱ्यानें स्त्रीला मिळकत म्हणून विकून टाकणें हा शेवटचा अधिकार घेतला असतां, त्याच्या पोटांत इतर सर्व गौण अधिकार येतातच. हा अधिकार गाजविण्याची परंपरा जुन्या काळीं कांहीं समाजांत होती, व तशी गोष्ट कोठें कोठें घडल्याचीं उदाहरणें या नवीन युगांतहि ऐकूं येतात. ही परंपरा लक्षांत घेतां, एखादा मनुष्य कदाचित् असाहि कूट प्रश्न उपस्थित करूं शकेल कीं, हिंदुस्थानांत आजच्या सुधारलेल्या काळांत बायकोला विकण्याचा किंवा गहाण ठेवण्याचा अधिकार नवऱ्याला नाहीं कशावरून ? फार तर असला करार न्यायकोर्टें बजावून देणार नाहींत. परंतु असली अमानुष गोष्ट करणें हा कांहीं गुन्हा ठरलेला नाहीं. याचा अर्थ करार बजावणीचें काम कोर्टांतच न केलें तर, म्हणजे एरव्ही उभय पक्षांच्या संमतीनें, हा व्यवहार अमलांत येणें हा गुन्हा ठरलेला नाहीं.

स्त्री विकणें किंवा पणाला लावणें काय, दोन्ही गोष्टी जवळ जवळ सारख्याच. महाभारतांत धर्मराजानें द्रौपदी पणाला लावली, ती दुर्योधनानें जिंकली, दुःशासनानें तिला दासी म्हणून एकवस्त्रानिशीं भरसभेंत ओढून आणलें, तिनें तेथील वृद्ध संभावित आप्तांना नवऱ्याविरुद्ध न्याय मागितला तो मिळाला नाहीं, व शेवटीं तिला जेव्हां नग्न करण्याचें पापकर्म दुःशासनानें आरंभिलें तेव्हां या धर्मपत्नीला जें संरक्षण सभेंत हजर असणाऱ्या तिच्या पांच वीरपतींना देतां आलें नाहीं तें, तिला ईश्वराचा धांवा करून त्याच्याकडूनच मिळवावें लागलें ! ही गोष्ट अपवादात्मक असली तरी स्त्री–पुरुषांच्या हक्कासंबंधीं आर्यांच्या पुरातन कल्पनांवर स्वच्छ प्रकाश पाडणारी आहे.

आणि जी गोष्ट धर्मासारख्यानें केली ती याज्ञवल्क्यासारखा ज्ञानी मनुष्यहि कां न करता ? उपनिषदांतील याज्ञवल्क्य मुनींना दोन बायका होत्या. एक मैत्रेयी व दुसरी कात्यायनी. पैकीं मैत्रेयी ही आपल्या पतीशीं बरोबरीच्या नात्यानें वेदांतचर्चा करणारी, आणि कात्यायनी ही सामान्य स्त्री–बुद्धीची होती. कदाचित् कात्यायनी ही विद्वान् नव्हती या कारणास्तव

याज्ञवल्क्यानें मैत्रेयी ही विदुषी म्हणून दुसरी बायको केली असण्याचा संभव आहे. आणि ती केल्यावर उगीच घरीं अडगळ कशाला म्हणून त्यानें कात्यायनी विकून टाकली असेंहि एखाद्या उपनिषदांत वाचावयास मिळतें तर त्याचें आपणांस आश्चर्य वाटलें नसतें ! असो.

अशी स्थिति असल्यावर स्त्रियांना छळणें, मारणें इत्यादि गोष्टींचे कायदेशीर अधिकार पुरुषांना पूर्वी होते यांत काय नवल? स्त्री हा एक प्रकारचा पुरुषाच्या मालकीचा गुलाम असें म्हटलें म्हणजे त्यांत सर्व कांहीं आलें. कालिदासानें 'आदर्श गृहिणी'चें वर्णन शाकुंतलांत केलें आहे. त्यांत दोन गोष्टी लक्षांत घेण्यासारख्या आहेत. (१) 'कुरु प्रियसखीवृत्ति सपत्नीजने' म्हणजे 'सवतीवर सखीप्रमाणें प्रेम करावें.' आणि (२) 'भर्तुः विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः' म्हणजे 'नवरा रागावला तर उलट जाऊं नको, बोलूं नको'. स्त्रीदाक्षिण्याची ही कल्पना सनातन आहे ! आतां संशयकल्लोळासारख्या स्वदेशी पेहेराव दिलेल्या परदेशी सामाजिक नाटकांत नवऱ्याला चिमटे घेणारी स्त्री आढळेल. कारण कृत्तिका फाल्गुनरावाला म्हणते कीं, "माझे पाय एखादे वेळीं उघडे पडले तर, बिछान्यांतील शालजोडी तुम्हीं माझ्या पायावर घातली नाहीं. आणि या वेश्येला घेरी आली म्हणून भर रस्त्यावर तिचा घाम पुशीत बसला आहांत." पण आजच्या प्रत्यक्ष सामाजिक व्यवहारांत असें म्हणणाऱ्या स्त्रिया कमी; न म्हणणाऱ्याच पुष्कळ आढळतील. परदेशीय विचारांची जिल्हई लागलेल्या नाटकी स्त्रीपात्राचें वर उदाहरण दिलें, तर त्याच्या उलट ललित वाङ्मयांतलें दुसरेंहि एक गमतीचें म्हणून उदाहरण त्याबरोबरच द्यावेंसें वाटतें. बंकिमचंद्र चतर्जी हा अत्यंत सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार आहे. त्यानें आपल्या कादंबऱ्यांतून सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वीचें बंगाली समाजाचें सामाजिक चित्र उत्कृष्ट रंगविलें आहे. पैकीं 'रजनी' नांवाच्या कादंबरींत शचिंद्र नांवाचा प्रेमळ तरुण आपणाला स्त्री कशी हवी याचें वर्णन गमतीनें करतो तें खालीं देतों:—

"मी जिच्याशीं लग्न करीन ती स्त्री रूपवान् हवीच; पण विद्युत्कटाक्षांचा वर्षाव करणारीहि पाहिजे. कुलीनतेंत शहाअलम किंवा मल्हारराव होळकर यांच्यासारख्यांची वंशज पाहिजे. विद्येंत लीलावती किंवा शापभ्रष्टा सरस्वती, पतिभक्तींत सावित्री, चारित्र्यांत लक्ष्मी, रांधनकौशल्यांत द्रौपदी, आदराचे

कामीं सत्यभामा आणि गृहकृत्यांत गध्ध्याच्या आईसारखी काबाडकष्ट करणारी पाहिजे. विडा खाण्याचे वेळीं तिनें माझ्या विड्याची लवंग काढून दिली पाहिजे. हुक्का पिण्याच्या वेळीं हुक्यावर चिलीम आहे कीं नाहीं तें सांगितलें पाहिजे. जेवण्याच्या वेळीं घांसांतला गुंतवळ तिनें काढला पाहिजे, आणि स्नानाच्या वेळीं माझें अंग कोरडें आहे कीं नाहीं हेंहि तिनें पाहिलें पाहिजे. चहा पितांना दौतींत चमचा घालून चहाचा शोध मी करीत नाहीं, व लिहिण्याचे वेळीं शाई शोधतांना चहाच्या कपांत मी टाक बुडविणार नाहीं, याविषयीं तिनें सावधगिरी ठेविली पाहिजे. मी पिकदाणींत रुपये आणि पेटींत पिक टाकणार नाहीं याविषयीं तिनें खबरदार राहावें. भावाला लिहिलेल्या पत्राच्या पाकिटावर मीं आपलाच पत्ता लिहिला तर ती चूक तिनें दुरुस्त केली पाहिजे. पैसा देण्याच्या ऐवजीं मी चुकून रुपया देत नाहींना तें तिनें पाहिलें पाहिजे. नोटीच्या पाठीवर मी दुकानदाराला चिठी लिहीत नाहीं याविषयीं तिनें काळजी घ्यावी, आणि थट्टा करतांना बायकोचें नांव घेण्याच्या ऐवजीं मीं जर एखाद्या प्रेमळ शेजारणीचें नांव चुकून घेतलें तर, तिनें माझी चूक सुधारली पाहिजे. मी औषध म्हणून वासाचें तेल पिणार नाहीं व मोलकरणीला बोलावतांना तिच्या नांवाऐवजीं ऑफिसच्या साहेबाच्या मडमेचें नांव उच्चारणार नाहीं, या सगळ्या गोष्टींविषयीं तिनें सावधगिरी ठेविली पाहिजे."

कदाचित् कोणी म्हणेल कीं, नवरा तरुण पण भोळसर, शुद्धीसांड, म्हणून त्याच्या स्त्रीनें त्याची अशी काळजी घ्यावी अशी अपेक्षा केल्यास ती वावगी नाहीं. आणि आपल्या तरुण पतीची अशी काळजी घेण्यांत एखाद्या स्त्रीला हौसच वाटेल. पण याच कादंबरींत एका वृद्ध नवऱ्याची तरुण बायको कसें वागत होती याचें चित्र म्हणून त्यानें वर्णिलें आहे. त्यांत शरच्चंद्राचा विनोद किंवा काल्पनिक अपेक्षा असें कांहीं नसून, कादंबरींतलेंच कां होईना पण प्रत्यक्षाचें वर्णन दिलें आहे तें असें:—"लवंगलतेच्या अंगच्या असंख्य गुणांत हाहि एक गुण होता कीं, पितामहतुल्य अशा आपल्या पतीवर ती मनापासून प्रेम करीत असे. कोणतीहि तरुणी आपल्या तरुण पतीवर सुद्धां इतकें प्रेम करीत नसेल. ती आपल्या पतीला शृंगारून तरुण बनवीत असे. त्या शृंगाराची मजा काय सांगूं? ती रोज आपल्या हातानें

त्याच्या पांढऱ्या शुभ्र केसांना कलप लावी. जर एखादे वेळीं लोकलज्जेमुळें म्हातारे रामसदयबाबू साधें मलमलीचें धोतर नेसले तर ती आपल्या हातानें तें सोडून चांगलें रुईफुलीकांठीं किंवा करवतकाठी रेशमी धोतर नेसवून मलमलीचें धोतर एखाद्या गरीब विधवा बाईला देऊन टाकी. रामसदयबाबू म्हातारपणीं अत्तराची शिशी पाहातांच भिऊन पळून जात. पण ते झोपी गेले म्हणजे लवंगलता त्यांच्या सगळ्या अंगाला अत्तर चोपडी. रामसदय-बाबूंची चाळिशी ती बहुधा चोरून नेई आणि मोडून तोडून फेकून देई. आणि तिच्या चौकटींतलें सोनें काढून ज्याच्या मुलीचें लग्न व्हावयाचें असेल अशा एखाद्या गरीब माणसाला देऊन टाकी. झोपेंत ते घोरूं लागले म्हणजे लवंगलता आपल्या कानकोरण्यानें त्यांच्या कानांतला मळ काढी आणि घरभर छूंछूं असा नाद करून निद्रेचा भंग करीत असे. रामबाबूंनीं 'ललित लवंगलता परिशीलन' असें म्हणतांच ती पुढें येऊन म्हणे 'आज्ञा आजोबा, दासी सेवेला हजर आहे.' रामबाबू म्हणे 'मी मेल्यावर तुझें कसें होईल ?' लवंग म्हणे 'काय व्हावयाचें ? आपल्या इस्टेटीचा मी खास उपभोग घेईन.' पण याच वेळीं ती मनांत म्हणे कीं मी विष खाईन आणि रामबाबूहि ही गोष्ट जाणून होता."

स्त्रियांना पुरुषांकडून होणाऱ्या अन्यायाचा निषेध वाङ्मयांत फारसा आढळत नाहीं. उलट चारित्र्य व नीति यांच्यासंबंधानें स्त्रियांची निंदा केलेली बरीच आढळेल. श्रीरामचंद्राचें उदाहरण घेतलें तरी सीतेच्या बाबतींत रामानें चौकशी केली नाहीं. केवळ पुरुषी लोकमताला मान वाकवून सीतेचा त्याग केला. रामाचा गुप्त दूत जनवार्ता ऐकण्याकरितां अयोध्येंत रात्रीं हिंडला; तेव्हां एकाहि स्त्रीनें सीतेच्या चारित्र्यावद्दल संशय घेतलेला त्याच्या कानावर आला नसेल. यःकश्चित् एक परीट बोलला, तेवढ्यावर लोकमत तसेंच आहे असें समजून रामानें सीतेचा त्याग केला. तिला वनांत सोडून लक्ष्मण परत निघाला; तेव्हां सीतेच्या स्वभावाची खरी परीक्षा होती. पण तेव्हांहि रामाला उपमर्दकारक असे शब्द तिनें न वापरतां "तुम्हीं केलें हें तुमच्या विद्वत्तेला व कुलाला शोभेल असें केलें काय ? असें मीं विचारलें म्हणून रामाला सांगा" इतकाच निरोप तिनें रामाला पाठविला. पण लगेच आपण बोललों हेंहि फार झालें असें वाटून तिनें सर्व

दोष आपणाकडेच घेतला, व अन्य जन्मीं केलेल्या माझ्या पापाचें फळ मला मिळालें, एरव्ही रामाला अशी बुद्धि कां व्हावी ? असा निर्णय तिनें दिला!

पण पुराणेतिहास सोडून दिले तरी लौकिक चरित्रांत सगळें झुकतें पारडें पुरुषांकडे दिलेलेंच आढळेल. म्हणजे स्त्रियांना होणाऱ्या अन्यायासंबंधानें जाणीव आढळणार नाहीं. तर चारित्र्याच्या दृष्टीनें स्त्रियांविषयीं नेहमीं साशंक वृत्ति ठेवलेलीच आढळेल. अरेबिअन् नाईटस् या कथासंग्रहाचा उपोद्घात पाहिला तर तो स्त्रियांच्या दुश्चरितांतच कल्पिलेला आढळतो; व तीच कल्पना सर्व अरेबिअन नाईटभर मधूनमधून डोकावते. शेक्सपिअरच्या सिंबेलाईन नाटकांत नायक ईश्वराला अर्ज करून उघड म्हणतो कीं, "देवा स्त्रियांना जन्माला कां घातलेंस ? प्रजोत्पत्तीला स्त्रियांहून दुसरा कांहीं मार्ग तूं ठेवतास तर या स्त्रियांची भानगडच जगांतून मिटली असती." अशा प्रकाराचे उलट, म्हणजे स्त्रियांनीं पुरुषाला नांवें ठेवलेले, उल्लेख कांहीं थोडे आढळतील. "पुरुष सदाच बेइमानी व फसवे असतात" असा एखादा उद्गार एकाद्या स्त्रीच्या तोंडीं आढळतो. पुरुषांच्या वरचढपणासारखा स्त्रियांचा वरचढपणा वाङ्मयांत कोठें फारसा आढळत नाहीं. स्त्री-पुरुषांच्या जोडींत क्वचित् पुरुष मनाचा भोळा, कच्चा, बाईलबुद्ध्या असा असून त्याची स्त्री पक्की वस्ताद, जहांबाज असें घडूं शकेल; व नवऱ्याला मुठींत ठेवणाऱ्या स्त्रीची व्याजस्तुति व पुरुषाची निंदा भाषाव्यवहारांत प्रचलित आहेहि. तथापि तो प्रकार फार थोडा याचें कारण वाङ्मय लिहिलें जातें तें मुख्यतः पुरुषांकडूनच. यामुळें स्त्रियांच्या अंतःकरणांतील खरे उद्गार कोणत्या शब्दांनीं लिहिले असतां बरोबर ठरतील हें लेखकांना कळत नसेल. आतां अलीकडे स्त्रिया लेखक होऊं लागल्या आहेत. तथापि त्यांच्या लिहिण्यांतहि, इकडेच नव्हे तर तिकडे युरोप-अमेरिकेंतहि, पुरुषांचा अधिक्षेप, त्यांची निंदा, त्यांच्या अन्यायी व अनीतिमूलक वर्तनावर टीका इत्यादि गोष्टी कमीच आढळतात. फारच झालें तर त्या समसमानतेच्या हक्काची जाणीव आपल्या लेखांतून प्रकट करतात. आणि खरोखर पाहिलें तर समानता हेंच ध्येय सर्वोत्कृष्ट आहे. पूर्वी पुरुषांचा वरचढपणा दिसून आला म्हणून त्याचें उट्टें काढण्याकरतां आतां स्त्रियांचा वरचढपणा व्हावा असें कोणीहि म्हणणार नाहीं. आणि फिरून, उत्कृष्ट ध्येय प्रकट करण्याकरतां कवीच्याच गोड भाषेचा

उपयोग करून घ्यावयाचा तर कालिदास व भवभूति यांचें उतारे मी देईन. पैकीं रघुवंशांतील अजविलापांत अज हा इंदुमतीसंबंधानें काय म्हणतो पहा:—

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?"

पण ही प्रेमाची भाषा झाली. उपदेशाची भाषा पाहिजे तर ती मालती माधवांतील कामंदकीच्या तोंडीं घातलेल्या खालील उद्गारांत सांपडेल;

"प्रेयोमित्रं बंधुता वा समग्रा। सर्वे कामाः शेवधिः जीवितं वा
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पूंसां । इत्यन्योन्यं वत्सयोः ज्ञातमस्तु"॥

मला वाटतें कुटुंबांतील स्त्रीपुरुषसंबंधाचें ध्येयवादित्वाच्या दृष्टीचें वर्णन याहून अधिक सुंदर किंवा उदात्त सांपडणार नाहीं. आणि हा शेवटचा गोड घास घेऊन कुटुंबांतील स्त्रीपुरुष संबंधाचा जुन्या वृत्तांताचा समारोप मी थांबवितों.

आन्हिक ५ वें

कुटुंब व्यवस्था (२) स्त्रियांचे हक्क

पण झालें तें थोडें व व्हावयाचें तें पुष्कळ आहे. शिवाय झालें तें यापुढें नुसतें आठवणींतच राहावयाचें. कारण यापुढें येणारा काल हा स्त्रीपुरुषांच्या समानतेचा येणार आहे. असें समजूनच तरुण हिंदु नागरिकाला यापुढें चाललें पाहिजे. ही गोष्ट कालक्रमानें घडणारी असून, शिवाय जगांत व्यक्तिस्वातंत्र्याचें जें नवें युग अवतरत आहे त्या दृष्टीनें तें अपरिहार्य असून, त्यांत वावगें असेंहि कांहीं नाहीं. कायदा हेंच नव्या युगांत हक्कांचें खरें अधिष्ठान राहील. मग व्यवहारांत प्रेम किंवा सोय इत्यादि दृष्टींनीं काय मुरड घातली जाईल ती जावो. कांहीं शास्त्रज्ञांनीं असे प्रयत्न सुरू केले आहेत कीं, आपणाला संतति व्हावयाची ती पुरुषसंतति असावी कीं स्त्रीसंतति असावी याविषयीं मनुष्याला आपली इच्छा वेळच्या वेळीं सिद्धीस नेतां यावी. तसें झालें तरी आईबाप नुसती पुरुषसंततिच किंवा नुसती स्त्रीसंततिच निर्माण करूं इच्छितील असें नाहीं. फार तर समानतेच्या हक्काला अनुसरून जितके मुलगे तितक्या मुली अशी प्रजा उत्पन्न होईल. पण आजहि शास्त्राच्या मदतीशिवाय लोकसंख्येचें प्रमाण असें निम्मेंनिम्मेंच जवळ जवळ पडतें. या दृष्टीनें म्हणजे संख्याबलाच्या दृष्टीनें समानता आधींच सिद्ध आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण खरी समानता प्रस्थापित व्हावयाची ती इतर गोष्टींत आहे. त्या दृष्टीनें एकदमच असें सांगून टाकतां येईल कीं, माणुसकीचे मूलभूत हक्क हेंच स्त्री व पुरुष यांचें प्राथमिक स्वराज्य होय; व तें कोणत्याहि सुधारलेल्या देशांत आज स्त्रियांना मिळून चुकलें आहे. स्त्रियांची कायदेशीर गुलामगिरी नष्ट होऊन त्या जागीं कायदेशीर समानता प्रस्थापित झाली आहे. म्हणजे स्त्रीला दासी म्हणून विकणें, देऊन टाकणें, किंवा तिचा प्राण घेणें या गोष्टी तर राहोतच पण इतर कोणाहि मनुष्याप्रमाणें बायकोला कसलीहि शारीरिक इजा नवऱ्याला कायदेशीर रीतीनें हल्लीं करतां येत नाहीं. म्हणजे नवऱ्यानें तशी इजा केली, आणि बायको फिर्याद करण्याला तयार झाली, तर तिची फिर्याद चालेल व त्या गुन्ह्याबद्दल नवऱ्याला शिक्षा होईल.

घटस्फोटाचे-काडीमोडीचे कायदे सर्व देशांत सारखे नाहींत. हिंदु समाजांत तर घटस्फोटाची कल्पना विशिष्ट वरच्या जातींत उदितहि झालेली

नाहीं. मात्र जोंपर्यंत काडीमोड झालेली नाहीं तोंपर्यंत नवऱ्यानें बायकोला अन्नवस्त्र देऊन पोसलें पाहिजे, अशी कायद्याची सक्ती आहे. हिंदु समाजांपैकीं ज्या वर्गांत काडीमोडीचा हक्क नाहीं त्याहि वर्गांत स्मृतीच्या, आधारानेंच विशेष परिस्थितींत घटस्फोट कां होऊं नये अशी चिकित्सा अलीकडे निघाली आहे. आणि अदमास असा दिसतो कीं, पुढील कांहीं वर्षांत घटस्फोट करण्यास योग्य अशा परिस्थितीचीं कांहीं लक्षणें किंवा कलमें कायद्यांत घातलीं जातील. अर्थात् कायदा होईल तो या बाबतींत एकतर्फी होणार नाहीं. दुतर्फी म्हणजे हक्कांची समानता संभाळूनच होईल. नव्या पिढीच्या तरुणांना ही सुधारणा मान्य होईल असें मला वाटतें. 'विवाह हें जन्माचें बंधन' ही कल्पना जरी अत्यंत रम्य व अत्यंत उपयुक्तहि आहे, तरी पण विशेष परिस्थितींत विवाहबंधन तुटू नये, आणि कशाहि स्त्रीनें कशाहि पतीला किंवा कशाहि पतीनें कशाहि स्त्रीला आमरण बाळगलें, नांदविलें पाहिजे, हा नियम केव्हांहि कठोर वाटतो यांत शंका नाहीं. त्यांतल्या त्यांत हल्लीं बायकोला टाकून देणें हें नवऱ्याला जितकें सोपें आहे तितकें बायकोनें नवऱ्याला टाकून देणें सोपें नाहीं. पण सोपें नाहीं इतकेंच काय तर शक्यहि नाहीं. म्हणून या बाबतींत पुरुषांपेक्षां स्त्रियांच्या दृष्टीनें अधिक विचार होऊन कायद्यांत तशी दुरुस्ती करावी लागेल.

मिळकत धारण करण्यासंबंधानेंहि इतर समाजांच्या मानानें हिंदु स्त्रियांचे हक्क आज कमी दर्जाचे ठरतात. एका स्त्रीधनाशिवाय कोणत्याच मिळकतीवर स्त्रियांना हक्क नाहीं. वारसा चालून येईल तोच काय तो तिचा मिळकतीचा हक्क. मुसलमानी व्यवहारशास्त्रांत स्त्रीला मुलांबरोबर नवऱ्याच्या मिळकतीचा कांहीं हिस्सा हक्कानें मिळतो. हिंदु स्त्रीला तसा मिळत नाहीं. समाईक कुटुंबांतील विधवा स्त्रीला स्वतंत्र मिळकतीचा हक्क नाहीं. विधवेला वारसा हक्कानें मिळालेली मिळकतहि उपभोगाच्या दृष्टीनें मर्यादित ठरते. अविभक्त कुटुंबांत विधवेला अन्नवस्त्राशिवाय मिळकतीचा इतर हक्क नाहीं; व अलीकडील कांहीं निर्णयाप्रमाणें दत्तक घेण्याच्या तिच्या हक्काच्या मर्यादा वाढल्या असल्या तरी, दत्तक घेऊन ती इतर नातेवाईक वारसांना अपशकून करू शकली तरी, तो अपशकून तिला स्वतःलाहि होतोच. कारण दत्तक घेतल्यानें स्वतः तिला मिळकतींत वेगळा हिस्सा

मिळत नाहीं. जो मिळतो तो तिच्या नवऱ्याच्या जागीं उभ्या राहिलेल्या दत्तक मुलाला. म्हणजे ती स्वतः फिरून परतंत्रच. पण भावी कायदेकौन्सिलांतून या गोष्टींचा विचार झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं, व या सुधारणा योग्यायोग्य पाहून योग्य त्या घडवून आणण्यासंबंधानें तरुण पिढीनें उत्साह दाखविला पाहिजे.

दिवसानुदिवस जुनी अविभक्त कुटुंबपद्धति हिंदु समाजांतून नाहींशी होत चालली आहे. त्याविषयीं वाईट वाटून उपयोग नाहीं. कल्पनेनेंच चित्र रंगवावयाचें तर जुन्या काळांत क्वचित् आढळूं शकलीं असतीं अशीं, म्हणजे शेंकडो माणसें एकाच वेळीं एकाच घरांत सुखानें नांदणारीं, अविभक्त कुटुंबें मनश्चक्षूंपुढें उभीं करून आनंद मानितां येईल. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहार पाहिला तर अविभक्त कुटुंबाची पद्धति कायद्यानें, वहिवाटीनें व विशेषतः आवडीनेंच इतकी ढासळत चालली आहे कीं, ती यापुढें टिकणें शक्य नाही. मानवी कुटुंबाची सर्वांत लहान व्याख्या, म्हणजे आईबाप व मुलें एवढ्यांचाच समुदाय, ही व्याख्या अमलांत येऊं लागली आहे. आणि जगाची स्थितिच सर्व बाजूंनीं अशी कांहीं बदलत चालली आहे कीं, हें मर्यादित कुटुंबच समाजाचा तुटक, पण खरा सुसंघटित, पक्का व स्वावलंबी घटक बनण्यास योग्य आहे. हीच विचारसरणी थोडी पुढें नेली असतां, नवरा व बायको हीं दोन्ही मिळूनच जरी केव्हांहि कुटुंब म्हणून होणार, तरी त्यांतल्या त्यांतहि उभयतांचे मलभूत व्यक्तिविषयक हक्क ठरणें हें न्यायाचें व सोईचें होईल. मात्र समानता या शब्दाला एकच व तोहि संख्यावाचक असा अर्थ नाहीं. गुणवाचक असाहि अर्थ आहे. इंग्रजी न्यायशास्त्रांत एक वाक्य असें आहे कीं 'Equality is not Equity' म्हणजे सरसकट ढोबळ मानानें मोजलेली मापलेली समानता ही कांहीं खरी समानता नव्हे; तर समानता खरी पण तिचीं मापें वेगवेगळीं असूं शकतात. इक्विटी म्हणजे सात्त्विक न्यायदान; निर्विकारी न्यायदान; पण न्याय याचा अर्थ इतकाच असतो कीं, ज्याला जें देणें योग्य तें द्यावयाचें; व ही योग्यता ठरविणारानें ती निर्विकार मनानें ठरविली पाहिजे. आणि परंपरा व रूढी यांच्या जोरामुळें जर निर्विकारता मनुष्याला न्यायदानाच्या कामीं लाभली नाहीं, तर अखेरीस स्वभाव, प्रकृति व परिस्थिति हीं त्याला अवश्य ती न्यायबुद्धि शिकविल्याशिवाय राहाणार नाहींत. प्रत्येक पिढींतील

प्रौढ मनुष्याला आपल्या लहानपणच्या व आपल्याच प्रौढ दशेंतल्या समाजस्थितींतील अंतर उघड दिसून येतें. त्याला असेंहि कळून येतें कीं, लहानपणीं अमुक एक गोष्ट सामाजिक न्यायबुद्धीची अशी मी समजत होतों व त्याप्रमाणें आचरण करीत होतों; परंतु आतां परिस्थितीनें माझा न्यायदृष्टीचा कोन बदलला. यामुळें माझ्याच हातून पूर्वी जें घडत नव्हतें तें आतां सहजपणें घडूं लागलें आहे. आणि मौज ही कीं, तें नवें त्या जुन्याइतकेंच मला न्यायबुद्धीचें वाटतें. व म्हणूनच मी तें करतों ! तात्पर्य, विवेकबुद्धि ही त्रिकालाबाधित असूंच शकत नाहीं. म्हणून समाजाच्या परिस्थितीचा त्या बुद्धीवर पुष्कळच परिणाम होतो. व त्यांत वाईट वाटण्यासारखेंहि कांही नाहीं. कारण मनुष्याला सुधारणा व प्रगति ही इष्टच असते. आणि सुधारणा किंवा प्रगति याचा अर्थ हाच कीं आपल्या आवडी, वासना व न्यायबुद्धि या परिस्थितीशीं मिळवून घेणें.

स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगी ही कल्पना आपल्या आधिदैविक वाङमयांत रूढ असून अर्धनारीनटेश्वर हें त्या कल्पनेचें चित्र किंवा प्रतीक होय. आणि उपपत्ति किंवा कल्पनाच मांडावयाची तर 'स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगी होय' या शब्दाहून इतर कोणत्या शब्दांनीं ती अधिक चांगली मांडतां येईल? मुळींच नाहीं.

गेल्या चाळीस वर्षांत महाराष्ट्रांतच काय पण इतर प्रांतांतहि स्त्रियांचे कायदेशीर हक्क व सामाजिक दृष्ट्या वागणूक—वागवणूक या दृष्टीनीं बराच फरक पडलेला आहे व आणखीहि पडणार आहे. स्त्रीशिक्षणाचेंच उदाहरण घेतलें तर त्या बाबतींत पूर्वग्रह सर्व नाहींसे होऊन हल्लीं थेट सहशिक्षणापर्यंत मजल गेली आहे. याचा अर्थ स्त्रियांचें स्वैर वर्तन समाजाला मान्य झालें आहे असा नाहीं. तर तो असा आहे कीं, स्त्रियांना शिक्षण दिलें तरी त्यामुळें त्या हटकून स्वैराचारी होतील असें नाहीं. त्यांनाहि स्वाभाविक भीड, मर्यादा, लाज हीं असतातच. तथापि, नव्या परिस्थितींत प्रवेश करूनहि वरील गुण संभाळण्याइतकें, त्यांना परिस्थिति व आपलें वर्तन यांचें इष्ट असें अभिमीलन करितां येतें; आणि तें त्यांना करितां येतें असें पाहून समाजहि त्यांच्या हालचालींना व वागणुकीला तितका अधिक वाव देतो. चाळीस वर्षांपूर्वी प्रौढ मुलगी हातांत पुस्तकांची पिशवी व छत्री घेऊन चाललेली

पाहिल्यानें, तें पाहणाऱ्या प्रत्येक पुरुषाच्या तोंडावर आश्चर्याचें किंवा नापसंती-चेंहि हंसूं आलेंच असेल. पण आतां तें येत नाहीं. चाळीस वर्षांपूर्वी स्त्री-शिक्षणाविषयीं जें मत होतें तेंच गेल्या तीन चार वर्षांपर्यंत प्रौढ मुलींनीं साय-कलवर बसून हिंडणें किंवा पुरुषांसारखे शारीरिक व्यायाम करणें याविषयीं असे. पण आतां तेंहि मत बदलूं लागलें आहे. स्त्रीशिक्षण व स्त्रीदाक्षिण्य हे कांहीं कायदेशीर हक्काचे प्रश्न नव्हत. पण विवाहाच्या वयाची एका अंगची मर्यादा, विवाहबंधन तोडण्याच्या योग्य सवलती आणि वारसा, यांना कायदेशीर हक्कांचें स्वरूप आहे. त्या बाबतींत अलिकडे, म्हणजे खालसांतील किंवा संस्थानांतीलहि कायदेकौन्सिलांची म्हणजे विधिमंडळांची प्रगति होऊं लागल्यापासून, हे हक्क विस्तृत करण्याच्या तजविजी होऊं लागल्या आहेत व त्यांतील कांहीं अंमलांतहि आल्या आहेत. आणि यापुढें या मंडळांतून लोकसत्ता जितकी वाढेल तितक्या आणखीहि तजविजी कांहीं सुचविल्या जातील व त्यांतील कांहीं अमलांतहि येतील. आजवर कायदेमंडळें हीं लोकमताचा अंमल होण्याला अपुरीं पडत पण यापुढें ही उणीव भरून निघेल. आणि विद्यमान लोकमत व स्त्रियांच्या हक्कांचा विद्यमान कायदा यांचा मेळ सर्वस्वीं नसला तरी जवळजवळ पडूं लागेल.

आणि ही गोष्ट सनातनवादी अशा आमच्या हिंदी समाजाचीच नाहीं, तर ज्याला आपण सुधारलेला असें समजतों त्या युरोपिअन समाजांतहि क्रमानेंच घडत आली आहे. सुमारें शंभर वर्षांपूर्वी इंग्लंडांतील स्त्रियांची स्थिति आमच्याकडील स्त्रियांसारखीच होती. सुरुवातीचीच गोष्ट म्हणजे तिचा आपल्या मुलांवरहि ताबा नव्हता. घरांत कुटुंब सुखानें नांदत असतां मुलांना अर्थात् आईचाच लळा अधिक, व घरांत तीच काय ती मुख्य अधिकारी असें त्यांना वाटणें स्वाभाविक आहे. आणि एकानें खरेंच असें वर्णन केलें आहे कीं, एका लहान इंग्रज मुलीला कोणी गमतीनें विचारलें कीं, "तुझा बाप कोणता ?" यावर तिनें उत्तर दिलें. "आमच्या घरीं येऊन आईचा पाहुणा म्हणून नेहेमीं राहातो तो !" पण 'बाप म्हणजे आईचा पाहुणा' अशी कल्पना सर्वस्वी अद्‌भुत नसून कांहीं रानटी समाजामध्यें ती प्रत्यक्ष अमलांतही आहे. ट्रोबी अँडर नांवाचा एक समाज आहे. त्यांत अशी चाल अजून आहे कीं, घराचा मालक स्त्री म्हणजे आई. मिळकतीचा वारसा आईकडून जावयाचा.

मुलांवर बापाला कांहीं हक्क नाहीं. स्त्री लग्न करून नवऱ्याच्या घरीं राहावयास गेली म्हणजे तिच्या भावांनीं कुटुंबपोषणाला लागणारें अन्न तिजकडे पाठवावयाचें, व तिच्या मुलांचे पुरुष पालनकर्ते म्हटले म्हणजे त्यांचे मामा, बाप नव्हे. अगदीं याच्या उलट शंभर वर्षांपूर्वी इंग्रज स्त्रियांची स्थिति होती. म्हणजे स्त्रीपुरुषांचा बेबनाव झाल्यास पुरुषानें स्त्रीला दूर करावें पण मुलें तिजकडून काढून आपल्या हातीं सक्तीनें घ्यावीं. १८३९ त प्रथम कायदा होऊन असें ठरलें कीं, बापानें ताब्यांत घेतलेल्या मुलांना भेटण्याची इच्छा आईला झाली तर ती भेट घेऊं देण्याची परवानगी कोर्टाकडे अर्ज करून तिला मिळवितां येईल. पण आपल्या मुलांचा पालक होण्याचा हक्क इंग्लंडांत स्त्रीला १८८६ पर्यंत मिळाला नव्हता. पण तेव्हां मिळाला तोसुद्धां कोणातरी दुसऱ्या पुरुषाच्या जोडीदारीनें ! अगदीं थेट बापाप्रमाणें आईला मुलांच्या पालकत्वाचे हक्क १९२६ सालीं मिळाले ! म्हणजे या गोष्टीला अवघीं सात वर्षें झालीं. दुसरी गोष्ट, पूर्वी कोणीहि निपुत्रिक मनुष्य मृत्युपत्र केल्याशिवाय मरेल तर त्याची मिळकत एकट्या त्याच्या बापाला मिळे, आईला कांहींच मिळत नसे. हल्लीं पार्लमेंटचा कायदा होऊन बापाप्रमाणें आईलाहि समभाग मिळतो. याहि गोष्टीला सातच वर्षें झालीं. पूर्वी अविवाहित इंग्रज स्त्रीला जे हक्क होते ते विवाहानें नष्ट होत. विवाह केल्यानें ती पतीची अर्धांगी होई. पण, त्याबरोबरच हक्कांच्या दृष्टीनें तिचें अस्तित्व नष्ट होई. अविवाहित स्त्रीला आपल्या नांवानें मिळकत धारण करतां येत असे व ती तशी अजूनहि येते. पण स्त्रीचा विवाह झाला म्हणजे ती आपल्याबरोबर घेऊन गेलेली मिळकत नवऱ्याची होई. आणि ती कोणा नवऱ्याची बायको असेपर्यंत तिला कोणी नवीन मिळकत उचलून दिली तरी तीहि नवऱ्याच्याच मालकीची होई. पण ही स्थिति सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी कायद्यानें बदलली व विवाहित स्त्रीला स्त्रीधन म्हणून स्वतःची मिळकत वेगळी धारण करतां येऊं लागली. अवघ्या चाळीस वर्षांपूर्वीपर्यंत इंग्रज नवऱ्याला आपल्या स्त्रीला विशेष कारणाकरितां घरांत कोंडून बंदिवानाप्रमाणें ठेवण्याचा अधिकार होता. तो तेव्हांपासून अलीकडे नाहींसा झाला. विलायतेंत घटस्फोट १८५७ पर्यंत कायद्यानें होऊं शकत नव्हता ही गोष्ट ऐकून पुष्कळांना आश्चर्य वाटेल. तात्पर्य, हल्लीं अविवाहित इंग्रज स्त्रीला पुरुषाचे सर्व अधिकार

आहेतच,. पण विवाहित स्त्रीला देखील ते हक्क प्राप्त झाले आहेत. म्हणजे पूर्वी तिचें जीवन व व्यक्तित्व पुरुषाच्या जीवनांत मिळूनमिसळून किंवा निदान गुंतून गेलें होतें तें आतां सुटें, रेखीव, कातीव होऊन तिचा संबंध नागरिक या नात्यानें राष्ट्र व राष्ट्रीय सरकार यांच्याशीं जोडला गेला आहे. सन १९३२ सालीं लंडन हायकोर्टानें एका दाव्यांत विवाहित स्त्रीच्या हक्कांचें वर्णन केलें तें असें; "विवाहाचें निमित्त करून, म्हणजे त्याचा फायदा घेऊन, पुरुषाला स्त्रीवर मालकी पूर्वी मिळवितां येत होती ती आतां नष्ट झाली. तिला स्वतंत्र व्यक्तित्व लाभलें, ती नागरिक बनली. ती आपल्या नवऱ्याची नोकरचाकर नाहीं. तिला आपल्या बुद्धीप्रमाणें कोणतीही गोष्ट करितां येईल, व आपलें हितसंरक्षण करण्याचे सर्व कायदेशीर मार्ग नवऱ्याइतकेच तिलाहि मोकळे राहातील."

हिंदी समाजांतील स्त्रियांच्या स्थितीविषयीं थोडें पाहूं. असें पाहतां अविभक्त कुटुंबांत स्त्रिया असतात त्या फक्त जगतात इतकेंच म्हणतां येईल. त्या केवळ आश्रित होत. अन्नवस्त्राच्या मर्यादित हक्कापलीकडे त्यांना कांहीं नाहीं. हिंदुधर्मशास्त्रांत अशी नीति सांगितली आहे कीं, बालपणीं स्त्रीचें रक्षण बापानें करावें, तरुणपणीं नवऱ्यानें करावें, वृद्धपणीं पुत्रानें करावें. पण हें म्हणण्यांत पुरुषकर्तव्य सांगण्याच्या हेतूबरोबर स्त्रीला स्वातंत्र्य नाहीं हें सांगण्याचाहि हेतु आहे. फक्त स्त्रीधन म्हणून एक विशिष्ट प्रकारची मिळकत हिंदुधर्मशास्त्रानें मान्य केली आहे; व त्या धनावरील हक्क मात्र तिचा इतका पक्का आहे कीं तिला स्वतंत्रपणें त्याची व्यवस्था व दानहि करतां येतें. या हक्कालाहि मर्यादा घालण्याची दृष्टि धर्मशास्त्रांतील प्रबंध-कारांनीं बरीच चालविली आहे. मुंबई इलाख्यापेक्षां बंगाल इलाख्यांत हिंदुधर्मशास्त्र स्त्रीधनाच्या बाबतींत अधिक कृपण आहे! या स्त्रीधनाचा वारसा इतर वारशाप्रमाणें नाहीं. स्त्रीधनांत समाविष्ट होणारी मिळकत म्हणजे लग्नाचे वेळीं केवळ वधूकरतां म्हणून दिलेल्या देणग्या, किंवा आई, बाप, भाऊ, यांनीं किंवा इतर आप्तांनीं प्रीतिपूर्वक खास तिला म्हणून दिलेल्या देणग्या. एखाद्या उपस्मृतींत याच्याहि पलीकडे थोडी मजल जाते. म्हणजे नवऱ्यानें दुसरें लग्न करण्याचे वेळीं पहिल्या बायकोला दिलेल्या देणग्या, लग्नांत वधूदक्षिणा म्हणून वराकडून वधूच्या पित्याला दिलेली देणगी,

वाटणींत मिळालेली मिळकत, अन्नवस्त्राकरतां मिळालेली मिळकत, स्त्रीधनाचा मोबदला होऊन मिळालेली मिळकत, परिग्रहानें म्हणजे बारा वर्षांवर स्त्रीच्या ताब्यांत बिनतक्रार राहिलेली मिळकत इत्यादि. (रिक्त, क्रय, संविभाग, परिग्रह, अभिभव इ०) स्त्रियांना वारसाहक्कानें मिळालेल्यापैकीं कांहीं प्रकारची मिळकत अनिर्बंध पण कांहीं सनिर्बंध असते. पण स्त्रीधनासंबंधानें कलमवार कायदा झालेला नाहीं. आणि हिंदुधर्मशास्त्राचे प्रांतवार निरनिराळे पंथ, स्वतंत्र अधिकाराचीं निरनिराळीं हायकोर्टें, आणि हिंदुधर्मशास्त्राचें रहस्य न समजणारें आणि त्यामुळें त्या शास्त्रांत गोंधळ माजवून ठेवणारें प्रीव्ही कौन्सिल, या सर्वांच्या योगानें स्त्रीधन शब्दाचा अर्थ अनिश्चित राहिला आहे. तसेंच वारसा व वाटणी यांनीं मिळालेली स्त्रियांची मिळकत यांच्यावर स्त्रीधनापेक्षां जीं अधिक बंधनें असतात त्यांचा परिणाम असा होतो कीं, त्या मिळकतीचा उपयोग त्यांना आपल्या आयुष्यांत करतां आला तरी मृत्युपत्रानें किंवा गहाणविक्रीच्या व्यवहारानें तिची व्यवस्था स्वतंत्रपणें स्त्रियांना करतां येत नाहीं. या व अशाच अनेक बाबतींत कायद्यानें सुधारणा झाली पाहिजे.

विवाहाचीं व्यावहारिक बंधनें

हल्लीं हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें विवाहावर बंधनें फार आहेत व तीं सारासार विचारानें कमी करण्याची आकांक्षा व उमेद भावी तरुण पिढीनें धरावी. या बंधनांची एक लांबलचक यादच होऊं शकेल. ज्योतिषशास्त्रदृष्ट्या बंधनें आहेत तीं सर्व धर्मशास्त्रानें घातलेलीं म्हणतां येत नाहींत. कारण मुलामुलींच्या पत्रिका किंवा अनुकूल ग्रहबल तारावल कोणी न पाहातां विवाह केले, तर ते कोणत्याहि दृष्टीनें धर्मशास्त्राविरुद्ध ठरत नाहींत म्हणजे बेकायदेशीर ठरत नाहींत. पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत पत्रिका पाहाणें व विवाहनिर्णय ज्योतिषांच्या सल्ल्यावर अवलंबून ठेवणें या गोष्टी अजून पुष्कळ प्रचारांत आहेत. त्या कमी झाल्या पाहिजेत. अनेक विद्या खऱ्या आहेत त्यांतलीच ज्योतिष विद्याहि तात्त्विक दृष्ट्या खरी असेल. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारांत ती उतरणें हें अनेक कारणांनीं दुर्घट ठरतें. त्या साऱ्या विषयाचा वाद येथें करण्याचें कारण नाहीं. पण भावी तरुण पिढीला निश्चयानें अशी शिफारस

करावीशी वाटते कीं, त्यांनीं यापुढें त्यांच्या हातीं असेल तेथवर विवाहसंबंध व ज्योतिषशास्त्र यांचा संबंध सोडवून टाकावा म्हणजे तोडावा. जगांत नियति, अदृष्ट, नशीब वगैरे गोष्टी आहेत यांत शंका नाहीं. म्हणून ज्योतिषी म्हणविणाराच्या सल्लामसलतीइतकेंच नव्हे, तर त्याहून अधिक प्रामाण्य आत्मस्फूर्तीला आहे असें मनुष्यमात्रानें समजणें हें त्याला खचित भूषणावह आहे. त्याच्या सुखदु:खावर ग्रह व तारे यांचें जितकें नियंत्रण असेल त्यापेक्षां ईश्वराचें नियंत्रण खचित अधिक असणार. म्हणून ग्रह व तारे यांच्या गति व फलें याविषयींच्या संशयग्रस्त नियमांवर अवलंबून राहाण्यापेक्षां ईश्वरानें आपणाला दिलेल्या सात्त्विक स्फूर्तीवर अवलंबून राहावें, व तिला आधारच हवा तर प्रार्थनेच्या द्वारें प्रत्यक्ष ईश्वराचा घ्यावा हें अधिक बरें नाहीं काय? ज्योतिषशास्त्रांत दानादिकांनीं ग्रहांची अनुकूलता संपादण्याचें प्रकरण नसतें तर ज्योतिषावर कदाचित् अधिक विश्वास ठेवितां आला असतां. कारण नि:स्वार्थीपणा हें जर सर्व नीतीचें मूल बीज मानलें तर ग्रहांना तरी तो नियम कां लागू नये? दानें देऊन त्यांची कृपा संपादितां येते असें म्हणण्यानें ग्रह हे स्वार्थी आहेत असें होईल. कदाचित् ग्रहस्थिति ही नियति ओळखण्याची एक खूण आहे इतकेंच म्हटलें तर कदाचित् तें अधिक पटेल. पण एका बाजूनें नियति म्हणावयाची, व दुसऱ्या बाजूनें लगेच ती मनुष्यप्रयत्नानें बदलण्याचा आत्मविश्वास प्रगट करावयाचा, अशा विसंगत वर्तनापेक्षां आत्मस्फूर्ति व ईश्वरप्रार्थना एवढया साध्या गोष्टीवरच आधार घेतलेला बरा नव्हे काय? विवाह जेव्हां आपला आपणच करतों तेव्हां कदाचित् आत्मस्फूर्ति निर्दोष व विकाररहित नसण्याचा संभव मानितां येईल. पण ज्यावर आपण प्रेम करतों अशा मुलामुलींचीं किंवा इतरांचीं लग्नें आपण करण्याला उभे राहातों तेव्हां प्राय: ही आत्मस्फूर्ति नि:स्वार्थी म्हणून शुद्ध असते. तेव्हां तिला अनुसरून योग्य स्थळें पाहून विवाह करून द्यावेत, आणि वधुवरांचें पुढें कल्याण व्हावें याविषयीं त्याच्या जोडीला ईश्वराची खऱ्या मनानें प्रार्थना करावी. तात्पर्य, तरुण पिढीनें लग्नकार्यांतील ज्योतिषशास्त्राची लुडबूड मानूं नये.

यानंतर दुसरीं बंधनें म्हटलीं म्हणजे गोत्र प्रवर व जाति यांचीं. याविषयीं बोलतांना मात्र अधिक सारासार विचार ठेविला पाहिजे. गोत्रें पटणें न पटणें या विषयाची छाननी हल्लींहून अधिक झाली पाहिजे. अमुक गोत्र

अमक्या गोत्राला पटत नाहीं याचा अर्थ अमुक ऋषीचें अमुक ऋषीशीं वाकडें होतें असा नाहीं. हा ऋषीं ऋषीमधला बहिष्कार नव्हे; तर जसें गोत्र हें मूळ केव्हां तरी रक्तसंबंधानें एक असलेलें कुल असें कदाचित् म्हणतां येईल; तसेंच न पटणाऱ्या गोत्रांतील लोकांचाहि मूळ रक्तसंबंध असावा अशी कल्पना होते. पण मूळ गोत्रांच्या उत्पत्तीला किंवा, गोत्रांमधून आडनांवाची व कुलांची वाटणी होण्याला किती दिवस झाले असतील ते असोत; त्याचा अंदाज कांहींच कोणी सांगत नाहीं. गोत्रांची वर्ज्यावर्जता पूर्वापार चालत आली आहे म्हणूनच ती अंधपरंपरेनें लोक मानतात. याहून दुसरें कांहीं नाहीं. गोत्राचा ऋषी हा कदाचित् गुरु इतकाच अर्थ असावा. क्षत्रिय लोकांत गोत्रें हीं गुरुंचीं नांवें आहेत असें म्हणतात. तसेंच ब्राह्मणांतहि असेल. बरें, गोत्राच्या नांवाचा ऋषीच असून तो तीं गोत्रें असणाऱ्या कुलांचा मूळ पूर्वज होता असें मानलें तरच रक्तसंबंध संभवतो. पण विवाहांत रक्तसंबंध मानावयाचा असें म्हटलें तरी तो किती पूर्वीच्या पिढ्यांपर्यंत मानावयाचा याला कांहीं शास्त्रीय प्रमाण आढळत नाहीं.

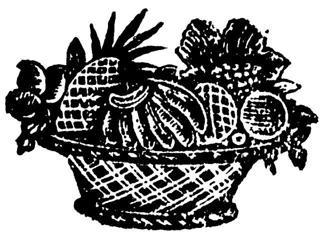
ख्रिस्ति व मुसलमान लोकांत चुलत भावंडांचीं लग्नें होतात ही गोष्ट अगदींच गौण असें मानलें तरी, भाची किंवा मामेबहीण हिच्याशीं लग्न करण्याचा परिपाठ कित्येक देशस्थ घराण्यांतून आढळून येतो. आणि अशा विवाहापासून अनिष्ट प्रजा निर्माण झाली किंवा वंशक्षय झाला असें कोणी आंकड्यांनीं सप्रमाण दाखवून दिलेलें नाहीं. वनस्पति शास्त्र, किंवा मनुष्येतर प्राणिजीवनांचें शास्त्र, हें घेतलें तर त्यावरून रक्तसंबंध अशा कामीं किती मानावा हें कदाचित् कळून येईल. शिवाय या शास्त्रांत, त्यांतल्या त्यांत निदान वनस्पतिशास्त्रांत, दिसण्यांत विजातीय अशा वनस्पतींपासून संतति उत्पन्न करण्याचे प्रयोग करून पाहातां येण्यासारखे तरी आहेत. असें असून त्या शास्त्रांत मिश्रविवाहाचे नियम निश्चित असे सांगितलेले नाहींत. कांहीं वनस्पतींचीं एकमेकांवर कलमें होत नाहींत हें जसें सिद्ध मानितात, तसेंच कित्येक विजातीय वनस्पतींचीं कलमें एकमेकांवर होतात, हेंहि सिद्ध मानितात. त्यांतून कोणतें उदाहरण परिणामांच्या दृष्टीनें ग्राह्य मानावें, कोणतें त्याज्य मानावें, हें जाणण्याला साधन नाहीं. तथापि केवळ सारासार विचारानें व तारतम्यानें असें म्हणतां येईल कीं, वरच्या सात पिढ्या वर्ज्य केल्या असतां त्या पलि-

कडील एक गोत्री, एकप्रवरी, एक आडनांवाच्या लोकांत लग्नें होण्यास हरकत नसावी. भावी तरुण पिढीनें या गोष्टींत लक्ष घालण्यासारखें आहे. कारण वधुवर पसंतीचें क्षेत्र जातीबाहेर न जातां आधीं खुद्द जातींतच जेवढें विस्तृत होईल तेवढें चांगलें.

मिश्रविवाहासंबंधानें असें म्हणतां येईल कीं, हा प्रश्न फार नाजूक आहे. पण पूर्वी अनुलोम विवाह हिंदूंमध्यें घडत होते यावरून वर्ण किंवा जाति यांचें विवाहाला बंधन हल्लींसारखें कडक नव्हतें. हल्लीं तें इतकें कडक झालें आहे कीं, सशास्त्र असलेला अनुलोम विवाह करण्यासहि लोक धजत नाहींत. आणि खुद्द जातींच्या पोटजातींतील विवाहहि सामान्य लोक अनिष्ट मानतात. "स्वकुलाच्या बाहेर पण जातीच्या आंत" अशी दुहेरी मर्यादा धर्मशास्त्रानें मानली आहे; व ही पाळून देखील वर सांगितल्याप्रमाणें कुल याचा अर्थ वरच्या सात पिढ्या असा केला म्हणजे, एकाच गोत्रांत आणि जातींतील निरनिराळ्या पोटजातींत अगदीं सशास्त्र रीतीनें विवाह करतां यावा. अशा प्रकारचा सारासार विचार न केल्यामुळें कडक बंधनांना कंटाळलेले तरुण लोक दुसऱ्या टोकाला जातात, आणि परजातींतहि लग्न करितात. पण ही प्रतिक्रिया तितकीच सदोष होय. एक कृपण आचार तर दुसरा अत्याचार ठरतो!

सगोत्रांत लग्न करणें याला रक्तसंबंधाची जशी हरकत वाटते तशीच एकदम परजातींत लग्न करण्याला दुसऱ्या एका दिशेची हरकत येते. ती म्हणजे वधुवरांच्या घरांतील चालीरीती, आचार, धर्मसंस्कार व विधि इत्यादिकांमधील वैचित्र्य विरोध व बेबनांव. या सर्व गोष्टी मिळूनच संस्कृति बनते. आणि फार वेगळ्या प्रकाराच्या संस्कृतीच्या वधुवरांना संसार सुखाचा न होणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. म्हणून हिंदू तरुणांनीं पोटजातींचा निर्बंध विवाहांत न मानला तर तो तूर्त तरी इष्ट असा मध्यबिंदु ठरेल. अपवादात्मक एखाददुसरें उदाहरण कोणत्याहि नियमाविरुद्ध सहज दाखवितां येईल. म्हणजे गोत्रप्रवरापर्यंत निर्बंध पाळून, वरतीं पत्रिकेंतील ३६ गुण जमण्याचें ज्योतिषशास्त्राचें बंधन भरीला घालून, झालेले विवाह अपेशी ठरले हें जसें दाखवितां येईल, तसें दुसऱ्या टोंकाला जाऊन मानववंशाच्या एका शाखेच्या मनुष्यानें मानव-

वंशाच्या दुसऱ्या शाखेंतील मुलीशीं लग्न केलें असतांहि तें सुखाचें व यशस्वी झालें असेंहि दाखवितां येईल. पण मनुष्याला जेव्हां अमुक एक गोष्ट कर अशी शिफारस करावयाची असते तेव्हां, अपवादांत बसेल तें कर असें न सांगतां कांहीं सर्वसामान्य नियमांत बसेल असें करण्याचीच शिफारस योग्य ठरते. स्वभावाच्या लहरीनें, योगायोगानें, यदृच्छेनें जगांत कांहींहि घडूं शकतें. पण तें जमेस धरतां येत नाहीं. म्हणून मिश्र विवावाहाच्या बाबतींत तरुण पिढीला अशी शिफारस करतां येईल कीं, वर्णव्यवस्थेच्या पलीकडे एकदम उडी मारून, आपल्या एकटयाच्या विवाहानें , आपण सर्व जातपात मोडून टाकली असें श्रेय मिळविण्याची आकांक्षा धरूं नये. तर आधीं शेंकडों पोटजाती झालेल्या आहेत त्या विवाहानें हटवीत हटवीत चार मुख्य जातींपर्यंत मजल आणून ठेवावी. त्याहिपलीकडे जाऊन पण जुन्या शास्त्राचा आधार देऊन फार तर अनुलोम विवाह करावा. पण यापलीकडे उडी मारूं नये.

आन्हिक ६ वें

कुटुंब व्यवस्था (३) मुलगा मुलगी

कुटुंबव्यवस्थेंत मुलगा हा बायकोनंतर क्रमानें येतो ही गोष्ट खरी. तथापि त्याचें स्थान बायकोपेक्षां श्रेष्ठ आहे हें उघड होय. कारण मुलगा हा बापाचा खास प्रतिनिधि म्हणून बापाला जे अधिकार ते मुलाला प्राप्त होतात. ते मध्यंतरीं कोणीहि हिरावून घेऊं शकत नाहीं. आपल्या इकडील हिंदु समाजांत वडिलार्जित मिळकतीसंबंधानें मुलाचे हक्क बापालाहि नष्ट करतां येत नाहींत. फक्त स्वतः मिळविलेली मिळकत त्यानें आपल्या मुलाला द्यावी अगर देऊं नये; मुलगा नसेल तरच, व ती दत्तक न घेईल तरच, बायको ही नवऱ्याचे जागीं येऊं शकते.

पुत्राचें महत्त्व हें अनादि कालापासून सर्वत्र मान्य झालेलें आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांत म्हणजे अगदीं जुन्या वैदिक वाङ्मयांत पुत्राचें महत्त्व वर्णन केलेलें आढळतें तें असें:–"इक्ष्वाकु कुळांत हरिश्चंद्र नांवाचा राजा होऊन गेला. त्याला शंभर बायका होत्या. पण एकहि मुलगा नव्हता. तेव्हां एक दिवस त्यानें नारद ऋषीला विचारलें कीं, ऋषिवर्य, मुलाला एवढें महत्त्व देतात व सगळें जग त्याची इच्छा करतें असें त्याचें महत्त्व काय ?" त्यावर नारद म्हणाला, "पुत्र झाला म्हणजे मनुष्य आपलें सर्व प्रकारचें ऋण त्याजकडे देऊन स्वतः अमर होतो. पुत्रमुख पाहिल्याबरोबर ही गोष्ट घडते. पृथ्वी, अग्निलोक व वरुणलोक यांमध्यें जेवढे भोग आहेत ते किंवा त्याहून अधिक भोग मिळाल्याचें श्रेय बापाला मुलगा झाल्यानें येतें. जो म्हणून पारलौकिक अंधकार म्हणतात त्यांतून पुत्राच्या योगानें बाप पार निघून जाऊं शकतो. परलोकच्या मार्गांतील नदी तरून जाण्याला, चांगलें अन्न भरून ठेवलेली अशी नौका मुलगा हीच होय. अंगाला राख फासून, हरिणाजिनें पांघरून, दाढी वाढवून तप करण्यांत काय अर्थ ? त्याऐवजीं पुत्राची इच्छा मनुष्यानें करावी. म्हणजे तोच पित्याला निरपवाद अशा परलोकाला पोंचवितो. अन्नानें जीव जगेल, घर व वस्त्र यांनीं देहाचें संरक्षण होईल, सुवर्णानें घरांत शोभा निर्माण होईल, पशूंच्या वाहनांतून सुखानें प्रवास करतां येईल, स्त्री ही सहचरी होऊं शकेल, पण पुत्र हाच परलोकांतील दिव्य प्रकाश होय.

म्हणूनच पति हा स्वतः पत्नीच्या ठिकाणीं पुत्राच्या रूपानें जन्म घेतो. ज्याला पुत्र नाहीं त्याला स्वर्ग नाहीं."

याच्या उलट कन्येचें महत्त्व समजावें. म्हणजे तिला महत्त्व तर नाहींच, पण उलट तें दुःखमूल असें मानलें जात असे. ज्या ऐतरेय ब्राह्मणांत पुत्राचें असें उज्ज्वल वर्णन केलेलें आहे, त्यांतच 'कृपणं हि दुहिता' म्हणजे मुलगी हें दुःख किंवा संकट असें म्हटलें आहे. पुत्रप्राप्ति हें एक मोठें काम्य कर्म असेंहि सांगितलें असून त्याची प्राप्ति होण्याकरितां एक विशेष प्रकारचा यज्ञहि सांगितला आहे; तसा कन्यांच्या प्राप्तीकरितां नाहीं. त्या झाल्या काय आणि न झाल्या काय सारख्याच. किंवा कांहीं समाजांत राजांना कन्या झाली तर तिचा त्याग करावा किंवा मारून टाकावी अशाहि चाली होत्या म्हणतात.

पण ज्या पुत्राचें वरील वर्णन वैदिक वाङ्मयांत वाचावयास मिळतें त्यांतच असें आढळतें कीं, पुत्र ही देखील पित्याची एक प्रकारची मिळकतच होय. म्हणजे तिचें त्याला काय वाटेल तें करतां येत असे. आणि मौज ही कीं, ज्या ऐतरेय ब्राह्मणांत हरिश्चंद्राला नारदानें पुत्राचें वरील प्रकारचें वर्णन करून सांगितलें त्यांत त्याच प्रसंगाची हरिश्चंद्राची एक चमत्कारिक कथा आहे ती अशीः–

"नारदानें पुत्राचें असें वर्णन करून हरिश्चंद्राला म्हटलें कीं, राजा, तूं वरुणाची उपासना कर, म्हणजे तुला पुत्र होईल. पण असा नवस करावा लागेल कीं, जो पुत्र होईल तोच मी वरुणाला बळी देईन." त्याप्रमाणें राजानें उपासना केली. तेव्हां रोहित नांवाचा मुलगा झाला. नंतर वरुणानें नवसफेडीचा तगादा राजाकडे सुरू केला. तेव्हां राजानें वायदे सुरू केले. तो म्हणे, पहिले दहा दिवस जाऊं द्या मग बळी देईन. मग म्हणाला, आतां त्याला दांत येऊं देत मग बळी देईन. मग म्हणाला, आलेले (दुधाचे दांत) पडूं द्या मग बळी देईन. मग म्हणाला, पडलेले दांत येऊं द्या, मग बळी देईन. मग म्हणाला, चिलखत व शस्त्रास्त्रें धारण करण्याएवढा चांगला मोठा होऊं द्या, मग बळी देईन. पुढें रोहित त्याहि वयाचा झाल्यावर कांहींच सबब उरली नाहीं असें पाहून राजा त्याला म्हणाला," मुला, तुझ्या प्राप्तीकरितां मीं वरुणाची उपा-

सना करून नवस केला कीं, मला मुलगा होऊं दे म्हणजे तोच तुला बळी देईन. तर, आतां मला नवस फेडला पाहिजे. तेव्हां बळी जाण्याला तूं तयार हो" पण मुलानें 'मी बळी जाणार नाहीं' असें साफ उत्तर दिलें व धनुष्यबाण घेऊन तो अरण्यांत गेला. अशा रीतीनें नवसफेड होत नाहीं असें पाहून वरुणानें राजाच्या पोटांत उदराचा रोग उत्पन्न केला. तें ऐकून रोहित बापाला वांचविण्याकरितां परत येण्याला निघाला; पण इंद्रानें त्याला असा उपदेश केला कीं, तूं परत जाऊं नकोस, असाच अरण्यांत फिरत राहा. कारण, त्या योगानें तुझें पाप नष्ट होऊन तुला वैभव मिळणार आहे. अशा रीतीनें अनेक वर्षें अरण्यवास झाल्यावर रोहिताला अजीगर्त नांवाचा ब्राह्मण भेटला. त्याला तो म्हणाला 'तुला अनेक पुत्र आहेत. त्यांपैकीं माझ्याऐवजीं बळी जाण्याकरितां एकादा विकत देतोस का ?' अजीगर्तानें होय म्हटलें व शंभर गायींच्या किमतीला आपला मधला मुलगा शुनःश्येप हा विकण्याचें ठरविलें. त्याला घेऊन रोहित बापाकडे आला व म्हणाला,'बाबा, माझ्या-ऐवजीं बळी देण्याकरितां हा पाहा मीं एक माझ्याएवढा मुलगा आणला आहे.' तेव्हां हरिश्चंद्रानें वरुणदेवाला विचारिलें,'रोहिताऐवजीं हा शुनःश्येप बळी म्हणून तुम्ही स्वीकाराल काय ?' वरुणानें होय म्हटलें. मग यज्ञ सुरू झाला. तो चालविण्याला विश्वामित्र, जमदग्नि, वसिष्ठ असे मोठमोठाले ऋषी आले. पण बळी द्यावयाचा तो यज्ञस्तंभाला दोरीनें बांधण्याची वेळ आली तेव्हां तें काम करण्याला कोणीहि पुढें होईना. तेव्हां आश्चर्य हें कीं, फिरून शुनः-श्येपाचा बाप अजीगर्त हाच म्हणाला कीं, 'यज्ञस्तंभाला बळी दोरीनें बांधणें व त्याचा वध करणें या दोन्ही गोष्टी स्वतः मी करण्याला तयार आहें. मात्र या प्रत्येक कामाकरितां फिरून मला शंभर गायी दिल्या पाहिजेत.' हरि-श्चंद्रानें अजीगर्ताचें हें म्हणणें मान्य केलें. तेव्हां अजीगर्तानें शुनःश्येपाला खांबाशीं दोरीनें बांधलें व हातांत सुरी घेऊन तो तिला धार पाजूं लागला. तेव्हां आतां आपण खचित मरणार असें पाहून शुनःश्येपानें एकामागून एक देवता आठवून त्यांची प्रार्थना सुरू केली. त्याप्रमाणें प्रजापति, अग्नि, सविता, वरुण, विश्वेदेव, इंद्र आणि अश्विन इत्यादींची प्रार्थना केली. शेवटीं उषेची प्रार्थना करून झाली तेव्हां ती सफल होऊन, शुनःश्येपाच्या अंगाला बांधलेल्या

दोऱ्या आपोआप तुटून पडल्या व त्याबरोबर हरिश्चंद्राची उदराची व्यथाहि नाहींशी झाली ! मग ऋषींनीं शुनःश्येपाला यज्ञांतील काम सांगितलें. तें त्यानें उपाध्याय होऊन केलें. तेव्हां विश्वामित्रानें शुनःश्येपाचा स्वीकार आपला दत्तक मुलगा म्हणून तेथल्या तेथेंच केला. तेव्हां अजीगर्त म्हणाला,' आतां माझा मुलगा मला परत द्या. ' पण विश्वामित्र म्हणाला,' तूं तर आपला मुलगा विकूनच टाकला होतास. देवांनीं तो मला दिला. तेव्हा आतां तुझा त्याच्यावर कोणताहि हक्क राहिला नाहीं. ' असें म्हणून विश्वामित्रानें शुनःश्येपाचें नांव बदलून देवव्रत असें त्याचें नवें नांव ठेविलें. मग अजीगर्त शुनःश्येपाची आर्जव करून म्हणाला, ' मुला, देवांनीं तुला सोडविलें तर तूं परत आपल्या घरी चल. ' शुनःश्येप म्हणाला,' मला विकून बांधून वध करण्याला तयार होऊन, एकंदर तीनशें गायी तुम्हीं मिळविल्या त्या पुऱ्या झाल्या नाहीं वाटतें ? म्हणून आणखी फिरून कोणाला तरी मला विकून गायी मिळविण्याकरितां मला घरीं चला म्हणतां ! ' अजीगर्त म्हणाला,' तसें कांहीं नाहीं. मी या तीनशें गायीहि परत देतों. मी माणुसकी सोडून वागलों याबद्दल मला फार दुःख होतें. ' पण शुनःश्येप म्हणाला, ' तें कांहीं नाहीं. मला तुमचें घर मुकलें. तुमच्या शब्दावर यापुढें विश्वास कोणी ठेवावा ?' असें म्हणून तो विश्वामित्राबरोबर त्याचे घरीं गेला व विश्वामित्रानेंहि त्याला आपल्या शंभर मुलांतील वडील मुलगा केलें.

वरील कथा थोडी लांबट खरी. पण ती चालू विषयाला मोठी मुद्देसूद व लागू म्हणून दिली आहे. या कथेंतून यज्ञांत नरबलि देण्याची चाल दिसून येते. पण येथें तो मुद्दा नाहीं तर, मुद्दा असा आहे कीं, वैदिक काळीं एकीकडे पुत्राचें महत्त्व इतकें मानिलें जात असे तरी, पुत्रावर बापाची सत्ता अबाधित होती. म्हणजे पुत्राला विकणें, देऊन टाकणें, प्राण घेणें येथपर्यंत बापाला कायदेशीर अधिकार होता. हा अधिकार पुढें केव्हां नष्ट झाला हें नक्की सांगणें कठीण. परंतु मध्ययुगीन इतिहासांत हा अधिकार सर्वस्वीं नष्ट झाला होता असें वाटत नाहीं. अलीकडील काळांत मात्र पुत्रवध हा वधाचाच गुन्हा मानिला जातो. पण गुलामगिरीची चाल सर्वस्वीं बंद होईपर्यंत पुत्रावरील इतर म्हणजे मिळकतीच्या स्वरूपाचे हक्क नष्ट झालेच होते असें म्हणवत नाहीं.

याचें प्रत्यंतर रोमन इतिहासांतहि आढळतें. गिबन आपल्या इतिहासांत

रोमन लॉ संबंधाच्या विभागांत म्हणतो, " आपल्या संततीचा सांभाळ करावा ही बुद्धि देवानें पशुपक्ष्यांदिकांनाहि दिली आहे. मनुष्यांना संततिप्रेम हें स्वाभाविक तर खरेंच परंतु विवेक बुद्धीनेंहि तें त्यांना पटतें. परंतु रोमन लोकांच्या कायद्याच्या शास्त्रांत मुलावर बापाचे अधिकार पूर्ण व अबाधित असत, असा उल्लेख आहे. राजसभेंत, लष्करांत, किंवा सार्वजनिक जागेंत कोणाहि रोमन नागरिकाला मनुष्य या दृष्टीचे अधिकार मूलभूत होते. पण घरीं बापासमोर त्याला निर्जीव मिळकतीहून अधिक किंमत नव्हती. घरचा धनी या नात्यानें जसा गोठ्यांतलीं गुरें, दावणीचे गुलाम, व इतर कोणतीहि जंगम मिळकत आपल्या लहरीप्रमाणें देऊन टाकण्याला, विकण्याला किंवा, नष्ट करण्याला त्याला अधिकार असे तसाच बाप या नात्यानें त्याचा मुलावरहि अधिकार असे. आणि तसें केल्यानें गुन्हा घडत नसे व राज्याधिकाऱ्यांकडून त्याला शिक्षा होत नसे. असें असल्यावर मग मुलानें आपल्या श्रमानें मिळविलेली मिळकत तर बापाचीच मत्ता होत असल्यास काय नवल ? दारिद्र्यानें पीडलेला किंवा लोभानें पछाडलेला बाप कुटुंबाचा मालक या नात्यानें मुलांचीही वाटेल ती वासलात करण्यास मोकळा असे. आणि मौज ही कीं, अशा रीतीनें बापानें दुसऱ्या कोणाला आपला गुलाम विकला, आणि त्या नव्या धन्यानें त्या गुलामाला सोडचिठी देऊन मुक्त केला, तर गुलामाला स्वातंत्र्य मिळे तें कायमचेंच; म्हणजे त्याला फिरून कोणी गुलाम करणें शक्य नव्हतें. पण समजा बापानें आपला मुलगा दुसऱ्या कोणाला विकला, आणि त्या नव्या मालकानें त्या मुलाला गुलामगिरींतून मुक्त केलें, तर तो मुलगा मात्र इतर गुलामांप्रमाणें कायमचा स्वतंत्र होत नसे. तर फिरून त्याच्या बापाची सत्ता त्याच्यावर प्रस्थापित होई. म्हणजे फिरून बापाला मुलगा गुलाम म्हणून विकतां येई. मात्र अशी तीन वेळ विक्री होऊन तिसऱ्या वेळीं जर मुलाची गुलामगिरींतून सुटका झाली, तरच बापाचा मुलावरील अधिकार नष्ट होई. ही चाल ऑगस्टस बादशहाच्या काळापर्यंत चालू होती. मुलाचा जीव घेण्यापर्यंत बापाला अधिकार असे व पुत्रवधाचे दाखले रोमन इतिहासांत पुष्कळ आढळतात. या वधासंबंधानें शिक्षा दिल्याचे दाखले नाहींत. पण उलट स्तुति केल्याचेहि दाखले आढळतील. मौज ही कीं, मुलगा वयानें कितीहि मोठा होवो, त्याला राज्यकारभारांत केवढाहि मोठा मान व अधिकार मिळो, खुद्द रोम शहराच्या

नगराध्यक्षाचाहि मान त्याला मिळो, किंवा परदेशीं दिग्विजय करून आल्या-मुळें 'राज्यकार्यधुरंधर' म्हणून त्याची मिरवणूक निघून शहरांत त्याचा सन्मान होवो—अशाहि मुलाची, बापाच्या गुलामगिरींतून सुटका नसे. जो अधिकार मुलावर तोच त्या मुलाच्या पुढच्या पिढीवरहि! दत्तक मुलावरहि औरस मुला-प्रमाणेंच बापाचे अधिकार चालत. पुढें पुढें या अधिकाराला थोडथोडा आळा पडला. तथापि मुलें सोडून देणें, म्हणजे त्यांच्यावरील संरक्षण काढून घेणें, या गोष्टी चालत. अखेर, पहिल्यानें सेव्हरस अलेक्झांडर व नंतर व्हेलेंटिनिअन यांच्या कारकीर्दींत अपत्यवध हा गुन्हा म्हणून कायद्याच्या कलमांत घाल-ण्यांत आला. ख्रिस्ति धर्मांतील भूतदयेच्या शिकवणीनेंहि जी अमानुष चाल हटली नाहीं, ती पुढें प्रत्यक्ष कायद्यानें बंद केली.

पुत्राच्या गुलामगिरीची ही स्थिति सोडून दिली असतां, एरव्हीं मुलगा हा सर्व बाजूंनीं बापाच्याच ठिकाणीं येतो. त्यांत कांहीं अंतर पडत नाहीं. बापाला एकापेक्षां अधिक मुलगे असतील तर मुलाला मिळणारी मिळकत सर्वांना सारखी वाटली जाते. वतनें, जहागिरी, देवस्थानें इत्यादि वगळलीं असतां, बाकी कोण-त्याहि मिळकतीसंबंधीं प्रत्येक मुलाला सारखाच हक्क व हिस्सा मिळतो. पण वतनें, जहागिरी व देवस्थानें इत्यादींसंबंधानें वडिलकीच्या मानाला विशेष महत्त्व आहे. म्हणजे वरील प्रकारच्या कोणत्याहि मिळकतीसंबंधानें डोईबदल झाला, आणि हक्काची नवी नोंद करण्याचा प्रसंग आला, तर सर्वांत वडील भावाचें नांव बापाच्या ठिकाणीं नोंदलें जातें. याचें कारण या प्रकारच्या मिळ-कती एका हातीं न राहातील तर त्यांचा मूळ हेतु साधणार नाहीं. उदा-हरणार्थ, वतनाची मिळकत वंशपरंपरा पण कांहीं ठराविक नोकरीकरितां दिलेली असते. ही नोकरी केव्हांहि एकाकडूनच घेणें सोईचें असतें. ती अनेक भाऊ, आपण एकाच बापाचे मुलगे म्हणून सांगून, मागतील तर ती कशी देतां येईल व बजावून घेतां येईल? "एकाऐवजीं अनायासानें अनेक नोकर मिळतील मग त्यांत वाईट काय?" असें दिसण्यांत दिसेल. पण सरकारी वतनी नोकरी म्हणजे घरीं राबावयाला कोणतेहि चार गडी ठेवावयाचे असें नव्हे. तर त्यांत अधिकाराचें काम व हुद्दा हीं दोन्हीहि असतात. पैकीं काम घेतलें तर एकच काम अनेकांचें म्हणजे कोणाचेंच नव्हे! शिवाय काम म्हणजे तें योजना करून, बुद्धि चालवून, निश्चय करून करावें लागतें. मग या गोष्टी अनेक माणसें कशीं करूं

शकतील? एकानें होणारें काम एकानेंच केलें पाहिजे. बरें, एकाऐवजीं असे अनेक चाकर फुकट मिळाले तर एक गोष्ट वेगळी. पण ते कसे मिळतील? उलट, एका नोकरीचा पगार अनेकांमध्यें वाटून देऊन तरी कसें चालेल? समजा, नोकरी वंशपरंपरा मामलतीची आहे, व जागेचा पगार ठराविक महिना शंभर रुपये आहे. कोणीतरी एकानें ही नोकरी केली व त्यानें एकट्या-नेंच हा पगार घेतला तर त्याला आपल्या ऐपतीप्रमाणें राहातां येईल. कारण अधिकाऱ्यानें कांहींतरी प्रतिष्ठित पद्धतीनें राहावें लागतें. पण त्या एका-ऐवजीं चौघांना, ते मुलगे म्हणून, मामलत दिली तर कसें होईल? अगदीं हलकीं कामें कदाचित् आळीपाळीनें करतां येतात. पण महत्त्वाचीं जोखमीचीं कामें वाटून किंवा आळीपाळीनेंहि करतां येत नाहींत. शिवाय शंभर रुपये चार मुलांत वाटून दिले तर प्रत्येकाला पंचवीस मिळतील. त्यांत मामलेदार संसार कसा करील व अब्रू कशी सांभाळील? आणि वाटणीची मिळकत म्हणून ती पिढीगणिक वाटीत गेली म्हणजे शेवटीं आणे पै व्हावयाच्या! ही कल्पना तर अगदींच हंसूं येण्यासारखी. म्हणून सरकारी वतनाचा असा नियमच असतो कीं, तें एकाच माणसाकडे राहावयाचें; म्हणून वडील मुलाकडेच जावयाचें. तीच गोष्ट सरंजामाची म्हणजे लष्करी हुद्याच्या नोकरीची व उत्पन्नाची. देवस्थानाची सुद्धां व्यवस्था एकाच हातीं असणें इष्ट म्हणून ती वडील मुला-कडेच हक्कानें जाते. बापाच्या ठिकाणीं मुलगा येण्याचा क्रम इतका अबाधित असतो कीं, जेथें वडिलकीला मान व महत्त्व असतें तेथें मिळकतीचा व अधि-काराचा वारसा वडील मुलाचा हात धरीत धरीत पिढ्यांच्या पायऱ्या उतरत खालीं जातो. म्हणजे एखादा राजा किंवा जहागिरदार मरण्याचे वेळीं त्याचा धाकटा भाऊ प्रौढ वयाचा व कर्ता असेल, पण राजाला मुलगा असून तो अवघा दहा वर्षांचा असेल, तर राजपद राजाच्या धाकट्या भावाकडे म्हणजे चुलत्या-कडे न जातां राजाच्या मुलाकडे म्हणजे पुतण्याकडे जाईल. जी गोष्ट हुद्याची, मानाची, नोकरीची किंवा मिळकतीची, तीच बापानें केलेल्या कर्जवामा-संबंधानेंहि समजावी. म्हणजे बापानें केलेलें जें कर्ज तें मिळकतीबरोबरच घेऊन फेडावें लागतें. ही गोष्ट न्यायाची असून शिवाय मुलगा हा बापाचें प्रतिबिंब किंवा प्रतिनिधि हीच गोष्ट यामुळें सिद्ध होते.

मुलगी

मुलग्यानंतर कुटुंबांतील मुलींचा विचार प्राप्त होतो. पण मुलीला बापाच्या कुटुंबांत कायद्याच्या दृष्टीनें फारसें स्थानच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. जें आहे तें इतक्यापुरतेंच कीं, तिच्या पालनपोषणाचा बोजा बापावर, व त्याची मिळकत मुलाकडे जाईल तर त्याच्यावर पडतो. तसेंच तिच्या लग्नाच्या खर्चाचा बोजाहि त्यावरच पडतो. अद्यापि कायद्यानें मुलीच्या शिक्षणाचा बोजा वडिलार्जित मिळकतीवर उत्पन्न झालेला नाहीं. पण, पुढील दिवस स्त्री-शिक्षणाचे, आणि सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचेहि येणार असल्यामुळें हा बोजा त्या मिळकतीवर पडावा अशी कायद्यांत सुधारणा होण्याचा संभव आहे. आणि तसें घडलें तर तें न्यायाचेंच होईल. कारण एकंदरीनें शिक्षणाची प्रगति होत असल्यानें, शिक्षणाचे इतर गुण बाजूला ठेवले तरी, भावी नवऱ्यानें मुलगी वधू म्हणून पसंत करण्याचें तें एक अनुकूल कारण ठरतें. हा गुण तरी नाकबूल करितां येत नाहीं. म्हणून जसें कुटुंबाच्या चालीप्रमाणें व ऐपतीप्रमाणें अन्नवस्त्र, त्याचप्रमाणें कुटुंबाच्या चालीप्रमाणें मुलीच्या शिक्षणाचा बोजा वडिलार्जित मिळकतीवर पडावा यांत गैर काय ? पण हें शिक्षण म्हणजे मुलीच्या हौसे-प्रमाणें हक्कानें वाटेल तितकें उच्च शिक्षण असा अर्थ नाहीं. मग मुलगी मुलग्यापेक्षां अधिक बुद्धिवान् असली तरी त्यामुळें तिच्या हक्काचा विस्तार होऊं शकणार नाहीं. तसेंच मुलगी सज्ञान होईपर्यंत अविवाहित राहील तर गोष्ट वेगळी. तिच्या लग्नाची ती मर्यादा योग्य समजली जाईल. पण एखादी मुलगी मी आजन्म कुमारीच राहीन असें म्हणेल, लग्न करणारच नाहीं व बापाच्या घरचेंच खाऊन राहीन असें म्हणेल, तर सज्ञान झाल्या-नंतर तसा हक्क तिला राहील कीं नाहीं हा प्रश्नच आहे. तात्पर्य, कुटुंबामध्यें मुलीचे स्थानाचा विचार, ती जणूं कांहीं एखादी मुक्कामाला आलेली चार दिवसांची प्रतिष्ठित पाहुणी, अशा दृष्टीनें करावा लागतो. मुलगी ही स्त्री म्हणून तिचा विवाह झालाच पाहिजे ही सर्वांच्या मुळांतली समजूत, म्हणून तें लग्न होईपर्यंत व त्या लग्नापुरतीच तिची तजवीज अशी कायद्याची विचारसरणी आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें मुळींच लग्न न करणारी मुलगी व लग्न झाल्यावर विधवा होऊन घरीं परत आलेली मुलगी यांना प्रायः

कांहींच हक्क नाहींत असें म्हणतां येईल. त्यांतल्या त्यांत अविवाहित मुलीला ती सज्ञान झाली तरी लग्नाच्या खर्चापुरता केव्हांहि हक्क आहे असें कदाचित् म्हणतां येईल. पण परत आलेल्या विधवा मुलीसंबंधानें तसेंहि म्हणतां यावयाचें नाहीं. अन्नवस्त्र देऊन तिचा माहेरीं कोणी सांभाळ केला तर ती दयाधर्माची किंवा ममतेची गोष्ट होय, हक्काची नाहीं. बुद्धिबळांतल्या राजाला शह लागला म्हणजे त्याला जागा सोडणेंच प्राप्त. त्याप्रमाणें परक्या घरीं केव्हां तरी जाऊन तें घर उभें करावयाचें, नांदवावयाचें, हा शह माहेरच्या मुलीला जन्मापासूनच लागलेला असतो. फक्त बुद्धिबळें खेळणारा एरव्हींच्या गप्पा मारण्याकरतां किंवा पानतंबाखू खाण्याकरतां व त्याजबरोबर शह कसा कोठें काढावा याचा विचार करण्याकरतां जेवढा वेळ घेईल तितकीच मुलीला दुसऱ्या घरीं जाण्याला मुदत. मुलीनें लग्न करणें किंवा न करणें हें एक वेळ तिच्या मर्जीवर राहील; व स्त्रीनें अविवाहित राहाणें हें आश्रम-धर्माला सोडून असलें तरी पाप ठरत नाहीं. पण मुलीचें लग्न करून देणें व त्याकरतां मेहनत व खर्च करणें हें बापाचें व त्याची मिळकत हातीं आलेल्या मुलाचें कर्तव्यच ठरतें. शाकुंतलांत कण्वानें 'मुलगी ही परक्याचें धन' असें म्हटलें आहे, तेंच खरें आहे. ती ठेव आहे; तें ऋण आहे. म्हणून तें ज्याचें त्यास देऊन टाकलेंच पाहिजे अशी विचारसरणी सहजच उत्पन्न होते.

दत्तकाची चाल

मनुष्याला औरस संतति नसेल तर दत्तक मुलगा घेऊन कृत्रिम संतति व परंपरा निर्माण करतां येते. ही चाल जगभर आहे. हिंदुस्थानांत तर ती अतिशय प्रचारांत आहे हें सांगावयास नकोच. पाश्चात्य देशांत दत्तकाला धर्मविधि लागत नाहीं. नांव बदलण्याला कायद्यानें सोय केलेली असते तिनें काम होतें. इकडे दत्तविधान झालें म्हणजे मुलगा पहिल्या घराण्यांतून नष्ट होतो व घरचें नांव टाकून देऊन त्याला दत्तक बापाचेंच नांव घ्यावें लागतें. तिकडे दत्तक मुलगा दोन्ही घरचा राहातो. मात्र तो दोन्ही घरचें मिळून संयुक्त आडनांव घेतो. तिकडील वारसापद्धति इकडच्याहून वेगळी आहे. आणि वडिलार्जित मिळकतीची व अविभक्त कुटुंबाची भानगड फारशी नाहीं. इकडे ती बरीच आहे. दत्तकाला बापाचे सर्व अधिकार प्राप्त होतात. परंतु मुलगा दत्तक द्यावयाचा तो दुसऱ्यानें द्यावा लागतो,

म्हणून तो देणाराला तो देतांना किंवा देण्याकरितां, मुलाच्या किंवा देणाराच्या हिताच्या दृष्टीनें, उभयतांवर बंधनकारक असा करार वाटल्यास करतां येतो. बाप नसला तर दोन्ही घरीं आईला हा करार करण्याचा अधिकार असतो. पण कराराशिवाय आईनें दत्तक घेतला तर तिचे सर्व स्वतंत्र हक्क नष्ट होतात. म्हणून दत्तक मुलगा घेणें हा दत्तक आईचा एकप्रकारें स्वार्थत्यागच होय. ती हौसेनें दत्तक घेत असेल तर लहान मुलगा घेऊन मुलासारखा प्रेमानें वागवून, लहानाचा मोठा करील; व झाडांवर कलम होतें त्याप्रमाणें हा कृत्रिम अपत्यसंबंध सुखाचा ठरेल. पण पुष्कळ वेळां दत्तक देण्याघेण्यांत उभयपक्षीं स्वार्थ मनांत असतो. किंवा मुलगा प्रौढ असून आयती त्याच्या हातांत मिळकत फुकट आली म्हणजे मांडीवर घेतलेला मुलगा उलट लाथेनें आईला दूर झुगारून देतो.

या नव्या युगांत दत्तकाची चाल पूर्वींहून कमी कमी होत चालली आहे याचे कारण आपण आपल्या ह्यातींत जसे मिळकतीचे मालक होतों, तशीच आपल्यामागें आपली बायकोहि राहावी, तिनें आपल्या मिळकतीचा उपयोग हवा तसा करावा, ही गोष्ट पुरुषांना अधिकाधिक पटूं लागली आहे. दत्तक न घेतल्यानें तैनाती वतनी यांसारख्या मिळकतीची हानीच होणार असेल तर तो घेण्याची इच्छा होते. तसेंच मृत्युपत्र करून ज्या मिळकतीची व्यवस्था करितां येईल ती आपल्या हातानें करावी अशी इच्छाहि दिवसेंदिवस प्रबळ होऊं लागल्यानें दत्तक घेण्याची चाल कमी होऊं लागली आहे. आपलें आडनांव विशेषतः कुळांतील आपल्या शाखेची परंपरा चालावी, अशी कोणालाहि सहजच इच्छा असते. परंतु वर दर्शविल्याप्रमाणें इतर अनेक गोष्टी अधिक महत्त्वाच्या वाटूं लागल्या आहेत. याशिवाय एक मोठें कारण असें कीं सार्वजनिक कार्याला देणग्या देण्याची चाल आतां अधिकाधिक पडूं लागली आहे. यामुळें आपल्या जागीं कोणी तरी एक व्यक्ति येऊन तिनें पितृस्थानीं आपलें नांव लावावें या हौसेपेक्षां, लोकसमाज हा आपलाच आहे म्हणून आपल्या पैशाचा त्याला कांहीं उपयोग होऊं देतां आला तर द्यावा अशी उदार कल्पना, असा सुसंकृत विचार, मनुष्याला सुचूं लागला आहे. आणि हें खरोखर फार चांगलें आहे. या बुद्धीमुळेंच हल्लीं अनेक लोकोपयोगी संस्था निघत आहेत व चालत आहेत. म्हणून आपल्या समाजाच्या नांवांत आपलें व्यक्तिनाम व कुलनामहि बुड-

विण्याची तयारी हा सात्त्विक स्वार्थत्यागच समजावा. आणि भावी तरुण हिंदु नागरिकांनीं पुढच्या आयुष्यांत ही कल्पना मनांत बाळगावी.

दत्तकासंबंधानें शेवटीं एकच गोष्ट सांगावयाची ती ही कीं, मुलग्याप्रमाणें मुलगीहि दत्तक घेतां येते. पण ती गोष्ट अगदींच क्वचित् घडते. मुलगी दत्तक घेतली तर तिला हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें वारसा हटकून मिळेल असें नाहीं. जो मुलगी दत्तक घेईल तो तिची व्यवस्था आपल्या मिळकतींतून करीलच. पण द्रव्याच्या आशेनें मुलग्यांचीं दत्तविधानें होतात तशीं मुलींची होत नाहींत. बहुधा मुली दत्तक घेतल्या जातात त्या अनाथ असलेल्याच घेतल्या जातात. म्हणजे मुलगा दत्तक घेणें तो बापाच्या दृष्टीनें, व मुलगी दत्तक घेणें ती आईच्या दृष्टीनें असें म्हणतां येईल. अलीकडे दुसऱ्या एका कारणाकरतां मुली दत्तक घेतात. तें असें कीं, हिंदुधर्मशास्त्रानें विवाहावर रक्तसंबंधाचीं व गोत्राचीं जीं बंधनें घातलेलीं आहेत तीं जाचक वाटतात; इष्ट अशा विवाहांना त्यांपासून प्रतिबंध होतो. यांमुळें गोत्र पालटण्याकरितां जुळत्या गोत्राच्या घरीं मुलगी दत्तक देऊन मग तिचें लग्न करतात. कित्येकांच्या मतें असें करण्यानें बेकायदेशीरपणाचा धोका कमी न होतां उलट वाढतो. पण विवाह नोंदणें हा एक त्यावर उपाय म्हणून तोहि अधिक प्रचारांत येत आहे. अशा रीतीनें युक्त्याप्रयुक्त्या सुरू आहेत. पण येथें मुद्याची गोष्ट इतकीच कीं, परोपकाराच्या दृष्टीनें मुली दत्तक घेण्याची चाल आहे याहूनहि वाढली तरी त्यांत गैर कांहीं नाहीं. पण मुलगा व मुलगी यांतील भेद सर्वस्वी निघून जाणें शक्य नाहीं. कारण मुलगा हा घरींच राहावयाचा असतो व मुलगी ही दुसऱ्या घरींच पडावयाची असते; व तिच्या सुखदुःखपरंपरेच्या वृक्षाचें बीज त्या नवीन भूमींतच रुजावयाचें असतें. यामुळें जनक बापाच्या घरीं देखील अगदीं मुलग्याच्या बरोबरीनें मुलीला लेखितां येणार नाहीं. तरी, आज मुलगा व मुलगी यांच्यामध्यें जें महदंतर दिसून येतें तें कांहींसें तोडण्याची बुद्धि तरुण नागरिकानें धरावी. आणि या गोष्टीला मुलीं दत्तक घेण्याचा प्रघात उपयोगी पडेल. एखाद्या अनाथालयामध्यें मुलगा व मुलगी अशीं भावंडें येऊन पडलेलीं असलीं, आणि एखाद्या धनिकाची मायेची नजर त्यांच्यावर पडण्यासारखी असली, तर त्यानें तो मुलगा दत्तक न घेतां ती मुलगी घ्यावी हें अधिक बरें नव्हे काय ?

आन्हिक ७ वें

कुटुंब व्यवस्था (४) विवाहासंबंधीं कांहीं प्रश्न

हल्लीं आपल्या तरुण पिढीपुढें विवाहासंबंधीं एक मोठा प्रश्न असतो तो हा कीं, विवाह करावा कीं करूं नये ! परंतु खानेसुमारीचे आंकडे पहातां असें दिसतें कीं अविवाहित पुरुषांचे आंकडे इतके थोडे आहेत कीं, अविवाहित राहाणें हा एक किरकोळ अपवाद असून तो बहुधा लक्षांत घेण्यासारखा नाहीं. असें असतांहि विवाह करावा कीं न करावा असा प्रश्न तरुण पिढीपुढें आहे असा वाटतो याचें कारण इतकेंच कीं, पुरुषांच्या विवाहाचें वय पूर्वीपेक्षां पुढें पुढें ढकलूं लागलें आहे. यावरून ब्रह्मचर्य व्रतानें जन्म घालवावा अशी अनेक तरुणांची पहिली वृत्ति असेल असा भास होतो. पण पुढें अनेक कारणांनीं ते विवाह करण्याला कबूल होतात किंवा स्वतःचें मन वळवितात. विवाहाचें वय पुढें ढकललें जाण्याचें खरें कारण ब्रह्मचर्य व्रतानें राहाण्याची खरी इच्छा नसून, हल्लींच्या आर्थिक परिस्थितीमुळें, जेथें एक जीव जगविणें अवघड वाटूं लागलें आहे, तेथें दोन जीव जगविण्याची जबाबदारी, आणि त्यानंतर स्वाभाविकपणें संतति झाल्यास आणखी कित्येक जीव जगविण्याची जबाबदारी घेणें, त्यांना नुसतें अवघडच नव्हे तर एक प्रकारचें संकट वाटतें. कुटुंबाला लागणारें उपजीविकेचें साधन मुख्यतः पुरुषावर ज्या समाजांत पडतें, त्या समाजांत लग्न करून घेणें म्हणजे संसारप्रवाहांत पोहावयास प्रारंभ करितांना गळ्यांत एक दगड बांधून पोहावयास पडण्यासारखें चिंताजनक वाटावें हें स्वाभाविक आहे. परंतु अशा समाजांतीलहि स्त्रिया गृहव्यवस्थेचें काम करितात. त्या कामाची किंमत पैशानें कोणी करीत नाहीं म्हणून ती लक्षांत येत नाहीं. एरव्ही तशी किंमत केली असतां मध्यम प्रतीचा पगार मिळविणारा पुरुष आणि त्याच्या सर्व संसाराची सुव्यवस्था ठेवणारी स्त्री, दोघांचाहि श्रमविभाग सारखाच व त्याचें मूल्यहि सारखें असेंच प्रायः आढळून येईल. ज्याला पुष्कळच पगार मिळतो व त्यामुळें ज्याला नोकरचाकर ठेवण्याची ऐपत असते, अशा पुरुषाला लग्न करणें हें जोखीम वाटत नाहीं हें सांगावयास नकोच; पण मध्यम प्रतीच्या स्थितींतील पुरुषालाहि तसें वाटण्याचें खरोखर कारण नाहीं. एकलकोंडेपणानें जन्म घालवीत असतांहि, त्याच्या वेळेला पुरून उरतील

इतके, आणि अवश्य तो आनंद प्राप्त करून देण्याइतके, उद्योग ज्याला असतील अशांनींच ब्रह्मचारी राहाण्यापासून समाजाला झाला तर थोडा उपयोग होईल. पण, असे ध्येयवादीपणामुळें ब्रह्मचारी राहाणारे लोक थोडे; उलट लग्न करूनहि ज्यांना आपलें ध्येय सिद्ध करण्याला अडचण पडली नाहीं असे लोक समाजांत किती तरी आढळतात! याचें कारण हेंच कीं, स्वतः तर करितां येत नाहींत, पण झाल्याशिवाय तर निर्वाह नाहीं, अशीं संसारकृत्यें अनेक असतात व स्त्रियाच तीं उचलतात. इतकेंहि करून प्रत्यक्ष द्रव्यार्जन करण्यासारखी परिस्थिति व साधनें असतील तर त्या द्रव्यार्जनहि करण्यास नाखुष नसतात. पण द्रव्यार्जनांत गुंतल्यामुळें ज्याप्रमाणें पुरुषाला इतर संसारकृत्यें करतां येत नाहींत, तीच गोष्ट स्त्रियांचीहि समजावी. म्हणजे नवरा व बायको दोघेंहि द्रव्यार्जन करूं लागलीं तर संसारकृत्यें करण्याला तिसरें आणखी कोणी मनुष्य पाहावेंच लागणार. संसारकृत्यें करीत असतां त्यांतूनच अर्थोत्पादक अशीं जीं कामें करतां येतील तीं स्त्रिया प्रेमानें व हौसेनें करतीलच यांत शंका नाहीं.

पांढरपेशे किंवा पांढरपेशांसारखे ज्यांचे पेशे आहेत अशा कुटुंबांतील स्त्रिया सोडल्या तर इतर, म्हणजे कामकरी धंदेवाल्या कुटुंबांतील स्त्रिया तर संसारकृत्यें करून शिवाय वर असलीं कामेंहि करितात. शेतकऱ्याची स्त्री हा निम्मा गडीच असतो. तीच गोष्ट कुंभार, विणकर, रंगारी, परीट अशा कितीएक धंद्यांची आहे. पांढरपेशांच्या स्त्रियाहि क्वचित् कपडे शिवणें, जीग, कलाबतू यांचीं कुसरीचीं कामें करणें, क्वचित् नर्सचीं कामें इ० करितात. तात्पर्य, लग्नाची बायको हा पुरुषाच्या गळ्यांत केवळ जड धोंडा, ही गोष्ट खरी नाहीं. लग्न केल्यामुळें संसाराच्या जिकिरीला आले असे लोक नसतील असें नाहीं. पण, अशीं माणसें फार थोडीं. संतति पुष्कळ झाली, आणि कुटुंब अजमासाबाहेर वाढलें आणि त्यामुळें संसार जिकीरीचा झाला, तर त्याचा दोष एकट्या विवाहित स्त्रीकडेच देतां येणार नाहीं हें उघड आहे. म्हणून एकंदरीनें पाहातां विवाह करून संसार स्वीकारल्याचें ध्येय किंवा तत्त्व नसलें तरी, धोरण म्हणून तरुण पिढीनें अवश्य ठेवलें पाहिजे.

हल्लीं हिंदुस्थानची आर्थिक स्थिति फार वाईट असल्यानें प्रजेची वाढती संख्या हें राष्ट्रीय संकट असें पुष्कळांना वाटतें. आणि हें ज्यांना खरोखर

वाटतें ते, संततिनियमनाचा मतप्रसार करण्याला जे लोक पुढें आले आहेत त्यांच्या उपदेशांतील, चांगला ग्राह्यांश घेण्यासारखा असेल तो घेतीलच. परंतु, संततिनियमन या शब्दांतच विवाह ही गोष्ट गृहित घेतली जाते हें उघड नाहीं काय ? शिवाय युरोपियन राष्ट्रांमधून लोकसंख्या कमी होत जाणें हें संकट ओढवत असल्याचा पुरावा, तिकडील वर्तमानपत्रांतून व लोकोपयोगी वाङ्मयांतून आढळतो, तो उलटया दिशेची सूचना आपल्या परीनें देतच आहे. एतावता अविवाहित स्थिति हें तत्त्व किंवा ध्येय तर होऊं शकत नाहींच. पण धोरणहि म्हणणाऱ्यांना ती गोष्ट लोकांना पटवून देणें फार कठिण जाईल. एखादा मनुष्य एकलकोंडा राहाण्यालाच लायक असेल, किंवा तितका ध्येयवादी असेल, किंवा स्वभावानें स्त्रीद्वेष्टाच असेल तर गोष्ट वेगळी ! तरुण पिढीला विवाहाचा असा उपदेश करणें, किंवा अविवाहित स्थितीपासून परावृत्त करणें, हें कोंकणांत मिठाच्या उपयोगावर व्याख्यान देण्यासारखें, किंवा देशावरून कोंकणांत मीठ वाहून नेण्यासारखें कित्येकांना वाटेल; पण वास्तविक तें तसें नाहीं. तरुण पिढीपुढील हा काळ डळमळीचा आहे. म्हणून एरव्ही उघड दिसणाऱ्या गोष्टीबद्दलहि एखादा शब्द कोणी बोललें तर तो व्यर्थ समजूं नये.

यानंतर विवाहाच्या वयाचा प्रश्न सहजच येतो. हा प्रश्नदेखील शिक्षणाची हौस व आर्थिक परिस्थिति यांमुळें थोडासा भानगडीचा झाला आहे. शारदा बिलाचा कायदा नुकताच पास झाला त्यावेळीं हिंदुस्थानांतील कोणत्या वर्गांत मुलामुलींच्या विवाहाच्या किमान मर्यादा काय आहेत याची छाननी झाली होती हें वाचकांच्या लक्षांत असेलच. त्या कायद्यानें आतां लग्नाच्या वेळीं मुलीचें वय निदान १४ व मुलाचें वय निदान १८ असलें पाहिजे. एरव्हीं तो गुन्हा होतो. या कायद्यानें सांगितलेली शिक्षा भोगण्यास तयार होऊन, किंवा कायद्याला फसवून, झुकांडी देऊन या वयोमर्यादेच्या आंतहि कांहीं लग्नें होतात. पण, तीं लक्षांत घेण्याचें कारण नाहीं. या कायद्याचें उल्लंघन करून होणारे विवाह आतां पांढरपेशा वर्गांत होत नाहींत; झाले तर, अशिक्षित मागसलेल्या वर्गांत होतात. पण, प्रस्तुतचें पुस्तक अशा वर्गांतील तरुण पिढीकरितां लिहिलेलें नाहीं, पुढारलेल्या व सुशिक्षित वर्गाकरितां लिहिलेलें आहे. आणि ते जें करतील तें पाहून इतर वर्ग त्यांचें अनु-

करण करतील. पण, चौदा व अठरा हीं तर वयें झालींच, तथापि याच्यापुढें आणखी किती जाणें योग्य हा प्रश्न उरतोच. म्हणून त्याचा थोडासा विचार केला पाहिजे. माझ्या मतें मुलींचीं लग्नें १४ पुढें चार वर्षें जाऊन १८ पर्यंत झाल्यास हरकत नाहीं. पण अगदीं विशेष कारणाकरितां त्यापलीकडे राहूं नयेत. विशेष कारण म्हटलें म्हणजे परदेशाला जाऊन उच्च शिक्षण घेण्याची संधि, किंवा विशेष अशक्त प्रकृति–सुधारण्याच्या मार्गांत असलेली. हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत मिळणारें उच्च शिक्षण मुलीनें संपवावयाचें म्हटलें तरी अठरा वर्षें पुरीं होणार नाहींत. पण उलट अठरा वर्षेंपर्यंत मुलगी एकसारखी शिकत आली आहे, होतकरू आहे, व आणखी कांहीं वर्षें ती शिकली तर आपला अभ्यासक्रम तिला मनासारखा पुरा करतां येईल, असें दिसल्यास नवरा व सासरचीं माणसें तिला ती गोष्ट आनंदानें करूं देतील. म्हणून अभ्यासक्रम अशा रीतीनें पुरा होण्यापूर्वींहि अठरा वर्षांचे सुमारास मुलीचें लग्न करण्यास हरकत नाहीं. वधूवरांच्या वयामध्यें सुमारें ६–७ वर्षें अंतर असणें इष्ट आहे. यामुळें मुलग्याचें वय विवाहाचे वेळीं कोठपर्यंत वाढलें तरी चालेल याचें उत्तर यांत आपोआपच मिळतें. आणि उच्च शिक्षणांतील वरची पदवी घेण्यास ही मर्यादा पुरे होण्यासारखी असते. याहीपुढें शिक्षण व्हावयाचें तरी पुरुषासंबंधानें अडचणच नाहीं. लग्न झालें म्हणून शिक्षण थांबलें ही अडचण पुरुषाच्या मार्गांत येत नाहीं.

किमान मर्यादा अशी सांगितल्यावर कमाल मर्यादेसंबंधानें इतकेंच सांगावयाचें कीं, ती मर्यादा कोठें पडेल याचा कांहींच नेम सांगतां येत नाहीं. पण वधुवरांच्या वयांमध्यें कांहीं ठराविक अंतर असणें योग्य, म्हणून आपण जसे विशेष कारणामुळें अविवाहित राहिलों, तशाच विशेष कारणानें अविवाहित राहिलेली वधू मिळाल्यास पुरुषानें पुढेंहि लग्न करण्यास हरकत नाहीं. पुरुषाचें मध्यम वय म्हणजे वृद्धपणांत प्रवेश करण्याचें वय पसतीसापुढें बरेंच असतें. तथापि पसतीसापर्यंत अविवाहित राहिलेल्या पुरुषानें पुढें सामान्यतः विवाहाच्या भानगडींत न पडणें बरें. वधुवरांच्या वयाचा प्रश्न हा आजकालचा व इकडेच उत्पन्न झालेला नाहीं. मौज ही वाटते कीं, ग्रीक तत्त्ववेत्ता ॲरिस्टॉटल् यानें आपलें मत असें लिहून ठेविलें आहे कीं, "मुलींनीं १८ व्या वर्षी म्हणजे त्या सुमारास लग्न करावें." पण पुरुषाचें वय मात्र तो सुमारें सदतीस

पर्यंत असावें असें लिहितो. पण हीं दोन वयें घेतलीं तर त्यांतील अंतर सुमारें आठरा वर्षें येतें. त्याचा विचार दोन हजार वर्षांपूर्वी ग्रीसच्या वैद्यक शास्त्रांत कसा केला असेल हें समजत नाहीं. इंग्लंडांतील लग्नवयासंबंधानें मात्र अगदीं ताजी म्हणजे गतवर्षीची जी माहिती मिळते तिजवरून असें दिसतें कीं, पुरुष-वयाची सरासरी २७ वर्षें व चार महिने अशी पडते, आणि मुलींच्या लग्न-वयाची सरासरी २५ वर्षें आणि ६ महिने अशी पडते. याचा अर्थ असा कीं, या सरासरींतील अंतर दोन वर्षांहूनहि कमी आहे. आतां कांहीं लग्नांत हें अंतर प्रत्यक्षांत ४।५ वर्षांचें असेल तर कांहीं लग्नांत तें मुळींच नसेल, म्हणजे जवळजवळ एकाच वयाला मुलामुलींचीं लग्नें होत असलीं पाहिजेत. ॲरि-स्टॉटलच्या शिफारशींत जें अठरा वर्षांचें अंतर तें सगळेंच्या सगळें विला-यतेंत तुटलेलें आहे. फक्त हिंदुस्थानांतच तें अंतर ५।६ वर्षें इतकें पाळतात. अशा रीतीनें विलायतेंतील लग्नाचीं वयें सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, त्या थंड हवेच्या देशांतहि पुरुषाचें लग्नवय तिशीच्याहि आंत असतें.

पुष्कळ लोकांच्या यासंबंधानें कल्पना कांहीं तरीच असतात. जन्मभर अवि-वाहित राहाणाऱ्या पुरुषांची संख्या हिंदुस्थानापेक्षां विलायतेंत अधिक आहे. पण अविवाहित राहाण्याचा ज्याचा विचार नाहीं, तो सामान्यत: कोणत्या वयाला लग्न करतो ही मुद्याची गोष्ट आहे. विलायतेंत पुनर्विवाह इकडच्यापेक्षां पुष्कळ अधिक होतात. पुनर्विवाह करणाऱ्या वधुवरांचीं वयें काय असावीं हें सांगण्याचा प्रयत्न करण्यांत शहाणपणा नाहीं. कारण अशा विवाहाची परिस्थिति सरासरीच्या अंदाजाच्या कक्षेबाहेर पडते. किंबहुना विलायतेंत कित्येक पुनर्विवाह अगदीं इतक्या उतार वयांतहि होतात कीं, तीं तिकडच्याहि अतिशयोक्तीचींच उदाहरणें गणलीं जातात असेंहि ऐकिवांत आहे. विवा-हाच्या वयाच्या नियमांना दुसरे अपवाद उत्पन्न होऊं शकतात ते विशेष प्रकारचे धंदे किंवा आर्थिक परिस्थिति. यांनींहि लग्न करणें ही दोन माणसांचा संसार चालविण्याची पात्रता अंगीं येण्यानंतरची गोष्ट आहे; व अशी स्वाभिमानी दृष्टि इकडच्यापेक्षांहि तिकडे अधिक असते. याचें कारण आईबापांचें अपत्य-प्रेम हें लग्नाचें निर्णायक कारण तिकडे नाहीं, तर स्वावलंबी जीवन हेंच आहे. इकडे मुलगा मिळविता नसला तरी त्याचें लग्न करणें ही गोष्ट आईबाप अवश्य समजतात. तथापि ज्या धंद्यांत विशेष कौशल्याचें शिक्षण लागत नाहीं

त्या धंद्यांतील मुलांचें शिक्षण कोणत्याहि देशांत लवकर संपतें. यामुळें त्या मुलांचीं लग्नें लवकर झालेलीं आढळतात. उलट ज्या धंद्यांत विशेष कौशल्याचें शिक्षण लागतें, त्यांतील मुलांचीं लग्नें उशीरा होतात. उदाहरणार्थ, केवळ शरीरमेहनतीचें काम करून पोटाला मिळविणारे मुलगे लवकर लग्न करितात, तर कलाविषयांत विद्यासंपन्न होऊन पोटाला मिळवूं लागणारीं मुलें उशिरा लग्न करितात.

कायमची आर्थिक स्थितीच काय पण एकाच वर्षांत येणाऱ्या निरनिराळ्या ठराविक आर्थिक स्थितींप्रमाणेंहि, कोणत्याहि समाजांतील लग्नाची संख्या कमीजास्त आढळते. उदाहरणार्थः—हंगामाच्या व सुगीच्या दिवसांत लग्नें अधिक होतात. इतर दिवसांत तीं कमी होतात. हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें ज्या ऋतूंत लग्नाचे मुहूर्त निघतात, ते मूळ कशावरून ठरविले असतील हें कोणी सांगावें ? पण साधारणतः पाऊसकाळ लग्नाला वर्ज्य असतो. आणि मार्गशीर्षापासून पुढें सुगीचे व हंगामाचे दिवस येतात. मिळून पूर्वेकडील व पश्चिमेकडील देशांत विवाहाचे महिने आणि सुगी व हंगाम यांचाच मेळ पडतो. त्यांतूनहि फिरून एक भेद असा आढळतो कीं, ज्या प्रदेशांत शेतकीचा धंदा हा मुख्य असतो त्यांतच सुगीचे दिवस अमुक व बिनसुगीचे अमुक असा भेद पडूं शकतो. पण ज्या प्रदेशांत सतत बारा महिने कारखाने, उदा० गिरण्या वगैरे चालू असतात तेथें सदा सुगी व सदा हंगाम यांमुळें लग्नें अमुकच वेळीं होतात असें नाहीं. हिंदुस्थानांत अजून शेतकी हाच धंदा मुख्य आहे. म्हणून सुगीचे व हंगामाचे महिने ठरीव आहेत. तथापि लग्नें ठराविक चार पांच महिन्यांतच होतात तशी स्थिति न राहातां, बाराहि महिने कोणत्याहि प्रदेशांत वधुवरांच्या घरच्या सोईप्रमाणें व्हावीं, अशी सुधारणा झाली पाहिजे असें वाटतें. प्रत्यक्ष लग्नविधींत ऋतुमानाचा अवश्य संबंध नाहीं. ज्योतिषशास्त्राच्या प्रभावामुळें मुहूर्ताची भानगड उत्पन्न झाली आहे. पण पत्रिकांची तोंडमिळवणी आणि मुहूर्त या दोन्ही बाबतींतले ज्योतिषशास्त्राचे निर्बंध न मानलेले बरे.

आतां वधुवरांच्या पसंतीसंबंधाचा विचार थोडासा करूं. मीं लिहिलेल्या "शारदेची आकाशवाणी" या लेखांतील शारदा म्हणतेः—

"वधुवरपसंतीच्या कामीं समाजाचें पाऊल कालांतरानें कसें पुढें पुढें

पडत चाललें आहे हें थोडक्यांत मी तुम्हांला सांगतें. फार जुन्या काळीं एक समाज दुसऱ्या समाजाशीं लग्नें करी. तीं मुलामुलींचीं नसत; तर समाजा-समाजांचींच असत. पुरुषार्थाचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांत जुन्या काळीं असा एक होता कीं, एका समाजानें दुसऱ्यावर स्वारी करून त्याच्या मुली पळवून आणावयाच्या. या बलात्कारविवाहाची खूण अजूनहि कित्येक जातींत उरली आहे. हल्लीं प्रत्यक्ष बलात्कार होत नाहीं, पण बलात्काराचें नाटक होतें तें असें कीं, नवऱ्यानें मुलीला उचलून आणावें व तिच्या आप्तांनीं नवऱ्याला हंसत खेळत विरोध करावा. म्हणजे बलात्काराचें अत्याचाराचें स्वरूप जाऊन त्याला समारंभाचें स्वरूप आलें आहे.

"श्रीकृष्णानें रुक्मिणी पळवून आणली, अर्जुनानें सुभद्रा पळवून आणली या उदाहरणांत वधूची संमति असली तरी व्याहच्याव्याहच्यांच्या दृष्टींनीं तो बलात्कारच होय. रोमन इतिहासांत साबियन टोळीच्या मुली रोमन लोकांनीं पळवून आणल्या व लग्नें केलीं अशा दंतकथा आहेत. अशा विवाहांत ज्याच्या हाताला लागेल ती त्याची नवरी. याच्या पुढची पायरी अशी कीं, एका राजानें दुसऱ्या राजाला जिंकलें असतां जित राजाची बहीण किंवा मुलगी जेत्या राजाला बायको म्हणून अर्पण करण्याची अट तहांत घालावयाची व ती पुरी झाली म्हणजे दोन्ही राजांचें सख्य व्हावयाचें. हा राजकारणी विवाह होय. यानंतर शांततेच्या काळांतहि दोन गांवांनीं स्नेहसंबंध जोडण्याकरितां एका गांवाची मुलगी दुसऱ्या गांवाला द्यावयाची असा प्रकार आढळतो. याची खूण कांहीं ठिकाणीं अजून अशी उरली आहे कीं, लग्न झाल्यावर मुलीचा बाप जसा जांवयाच्या घरीं जेवीत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्या गांवानें मुलगी दिली त्या गांवच्या कोणाहि मनुष्यानें, ज्या गांवांत मुलगी दिली त्या गांवचें अन्न खावयाचें नाहीं किंवा पाणी प्यावयाचें नाहीं, अशी चाल अजूनहि जुन्या चालीच्या कांहीं गांवांतून दिसून येते. याचें कारण द्वेष नव्हे. तर 'मुलीचें दान' केलें म्हणजे तिचें सर्वस्व दान झालें म्हणून तिच्या घराचें पाणीहि प्यावयाचें नाहीं ही स्वत्वनिवृत्तीची अत्यंत उदात्त सात्त्विक कल्पना. एक गांव दुसऱ्या गांवचा व्याही झाला म्हणजे एका गांवानें दुसऱ्या गांवचें पाणी प्यावयाचें नाहीं, हा त्याच कल्पनेचा विस्तार होय !

"यानंतर गांव सुटून घराणें हा सामाजिक मूळ 'घटक' झाला, तेव्हां एका

घराण्यानें दुसऱ्या घराण्याला मुलगी दिली असा विवाहाचा अर्थ झाला. या कल्पनेच्या स्थितींत व्यक्तिशः मुलगा पाहाणें किंवा मुलगी प्रत्यक्ष पाहाणें याला अवकाशच उरत नव्हता. दोन घराण्यांचा स्नेहसंबंध किंवा सोयरीक जमविणें संपादणें हें ध्येय व वधुवर हीं त्या ध्येयाचीं फक्त साधनें! जुन्या खान-दानीच्या घराण्यांतून अजूनहि असले विवाह झालेले पाहाण्यांत येतात. ही स्थिति जाऊन वधुवरांची पसंति समक्ष पाहून पारखून करावयाची अशी चाल पडली. पण यांतहि वराला वधूचें दर्शन नाहींच. यानंतर वराकरितां आई-बापांनींच वधू पसंत करावयाची, पण ती त्याला सहज नजरेला घालावयाची अशी चाल पडली. यांत वराला फार तर नकार दर्शविण्याचा (veto) अधिकार मिळाला. पण अमुक नवरी नको म्हणण्याप्रमाणें अमुक हवी असें म्हणण्याचा (Initiative) अधिकार त्याला मिळाला नाहीं. त्यानंतरची अलीकडची पायरी म्हणजे वराला अनेक वधू दाखवावयाच्या व त्यांतील वाटेल ती त्यानें पसंत करावयाची; व मग त्या मुलीशीं त्याचा विवाह करावयाचा ही होय. पण त्यांत-हि वधूला वराचें दर्शन घडावयाचें तें वरानें वधू पाहाण्याच्या व्यवहारांत ओझरतें घडावयाचें. पण अलीकडे कांहीं सूज्ञ आईबाप वधूलाहि वर 'हवा नको' म्हणण्याचा अधिकार आहे असें न्यायदृष्टीनें मान्य करून वधुवर दर्शनाचा व्यवहार दुतर्फी हेतूनें करतात. म्हणजे आज मुलीला फार झालें तर नकाराचा म्हणजे veto चा अधिकार मिळाला आहे इतकाच त्याचा अर्थ होय. पण हा अधिकार बजावणारी मुलगी आमच्या पुराणप्रिय शास्त्र्यांच्या मताप्रमाणें 'अष्टवर्षा गौरी' खास नव्हे. ती तेराचौदा वर्षांची निदान असली पाहिजे व असतेहि."

हा सर्व सामाजिक इतिहास पायरीपायरींनीं सांगण्याचा हेतु इतकाच कीं, विवाहकल्पनेच्या दृष्टीनें आपल्या 'सनातनी' हिंदु समाजाच्या पायाखालील वाळू कितीतरी निघून गेली आहे हें दाखवावयाचें. समाज हा पोहावयाला पडलेल्या गड्याप्रमाणें आहे. तो प्रवाहाबरोबर वाहावत असतो, पण स्वतः-हि हात टाकीत राहिल्यानें त्याला वाटतें कीं, मी कांहीं प्रवाहामुळें स्थानभ्रष्ट झालों नाहीं; एका टोळीनें दुसऱ्या टोळीवर स्वारी करून मुली पळवून आणून विवाह करणें हें जितकें एक वेळ 'सनातन' म्हणजे शुद्ध मानलें जात होतें, तितकेंच आज वधुवरांना परस्परदर्शन घडवून व त्यांना निदान नकाराचा

अधिकार देऊन त्यांच्या मौनरूपी पसंतीनें त्यांचे विवाह करणें हें तितकेंच शुद्ध व 'सनातन' मानलें जाऊं लागलें आहे. या दोन सनातन चालींतील अंतर जमीनअस्मानाचें नाहीं काय? पण या भेदांतहि एक चमत्कारिक साधर्म्य आहे. तें असें कीं, या दोन्ही चालींत विवाहाची मुलगी अज्ञान असत नाहीं तर खरी उपवर असते!

आन्हिक ८ वें

कुटुंब व्यवस्था (५) गोतावळा

कुटुंबव्यवस्थेचा विचार करिताना नवरा बायको व मुलें यांचा विचार केला म्हणजे तो विषय संपला असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. कारण यापलीकडे कोणासच कुटुंबांतले म्हणून कायदेशीर हक्क नाहींत. आणि एकाच नांवाच्या किंबहुना घराण्यांतल्या आप्तांचा गोतावळा पुष्कळ असला व दिसला तरी, त्या गोतावळयाची घटना नवरा बायको मुलें अशा स्वरूपाच्या मर्यादित पिंडांनींच बनलेली आहे. गारेचा किंवा मिठाचा चिमटींत मावण्याइतका मोठा खडा घेतला तर त्यांत फिरून ठराविक बांधीव व एकसारख्या आकाराचे शेंकडो तुकडे असतात. इंग्रजींत यांना 'क्रिस्टल्' असें म्हणतात. त्याप्रमाणें समाजाचीहि घटना आहे. यामुळें या मोठ्या गोतावळयांतील कोणताहि पुरुष किंवा स्त्री घेतली तरी ती व्यक्ति कोणातरी आईबापाचा मुलगा किंवा मुलगी अशी असणारच. अर्थात् त्याच्या हक्काची व्यवस्था वर सांगितल्याप्रमाणें नवरा बायको व मुलें या चतुःसीमेंत कोठेंतरी बसणारच. मुलीचें लग्न झालें म्हणजे तिची व्यवस्था वेगळी लागलीच. तसेंच भावाभावांनींहि सज्ञान होऊन लग्नें केलीं वा न केलीं तरी, तीं स्वतंत्र कुटुंबेंच बनलीं. ते समाजाचे स्वतंत्र घटकच बनले.

अशा रीतीनें एका टोंकाला टोळीच्या स्वरूपाचें कुटुंब व दुसऱ्या टोंकाला अविवाहित सडा एकटा मनुष्य, यांच्या दरम्यान विवाहित स्त्री पुरुष व मुलें मिळून होणारें कुटुंब हा सुवर्णमध्यबिंदु ठरतो. टोळीच्या स्वरूपाची कुटुंबव्यवस्था प्राचीन काळांत होती याविषयीं शंका नाहीं, व ती व्यवस्था हजारों वर्षें अमलांत असली पाहिजे. या कुटुंबव्यवस्थेचें प्रतिबिंब किंवा चित्र आपल्याला अरण्यांतील पशूंच्या टोळयांमध्यें अजून सर्रास दिसून येतें. या टोळयांना आपण कळप म्हणतों. या कळपांतला मुख्य पशु हा प्रायः नर असतो व त्याच्याभोंवतीं बऱ्याचशा माद्या असून तो, या माद्या व त्यांचीं लहान मुलें हीं एका जागीं न राहतां, अरण्यांत ज्या काळांत जेथें खाणेंपिणें मिळेल तेथें राहतात. कित्येक पशूंच्या कळपांतून नर हा मुख्य नसून मादी देखील मुख्य असते. पण नर किंवा मादी मुख्य असली तरीं कळपाचा इतर प्रकार सारखाच असतो. कळपरूपी पशूंचीं हीं कुटुंबें पूर्वीं होतीं व आज आहेत अशींच माणसांच्याहि

टोळीचीं किंवा कळपाचीं कुटुंबें अद्यापि जगाच्या कांहीं भागांत आढळतात, असें प्रवासी सांगतात.

या मोठ्या कुटुंबांचा अवशेष म्हणजेच जुन्या काळचीं मानवी कुटुंबें–ज्यांत, आपण पूर्वी वैदिक वाङमयावरून किंवा रोमन–राज्यांतील वृत्तांतावरून पाहिलें त्याप्रमाणें, कुटुंबांतील मुख्य पुरुषाला सर्व प्रकारचे अधिकार असावयाचे व इतरांना कांहींच अधिकार नसावयाचे. पण ही स्थिति जाऊन आतां सगळीं कुटुंबें मिळून एक व्यक्ति कायद्याच्या दृष्टीनें मानली जात नाहीं; तर तिच्यांतील प्रत्येक व्यक्ति त्या देशांतील किंवा प्रांतांतील जें सरकार म्हणून असेल त्याच्याशीं, व कुटुंबांतल्याच इतर माणसांशीं, कायदेशीर संबंधानें निगडित झालेली आहे म्हणजे बांधली गेलेली आहे. पण असे सुटे संबंध असतांहि आई बाप व मुलें हें एक कुटुंब बनतें व नांदतें ही गोष्ट खरी. मात्र ती ऐच्छिक व खाजगी स्वरूपाची असते. आपले कायदेशीर अधिकार हे अंतिम स्वरूपांतच, (म्हणजे पटेनासें झालें, विरोध आला, भांडण जुंपलें तरच) या कुटुंबांतील माणसें एकमेकांविरुद्ध बजावतात. एरव्हीं समाईक प्रेमसंबंधाच्या भांडवलावर चालणारी ही सहकारी पतपेढीच होय, व तिच्यांतील प्रत्येक माणसाची पत ही अमर्यादित असते ! कायदेशीर हक्क व अधिकार हा अगदीं शेवटचा उपाय होय. आणि जेव्हां ही वरील प्रेमाची पतपेढी सुरळीत चालेनाशी होते, तेव्हां आपण पाहतोंच कीं, नवरा कोर्टांत फिर्याद करून घरीं नांदविण्याकरितां बायकोचा ताबा मिळवितो; बायको नवऱ्याला काडीमोड देते किंवा फिर्याद करून त्याच्याकडून अन्नवस्त्र मिळवून घेते; बाप मुलावर रागावून आपल्या हयातींत किंवा मत्यूपत्रानें आपली स्वकष्टार्जित मिळकत इतर कोणाला देऊन टाकून मुलाच्या पायांखालचा पैशाचा आधार काढून घेतो; किंवा वडिलार्जित मिळ-कतींतला आपला हिस्सा तोडून मिळावा म्हणून मुलगा बापावर किंवा भावावर वाटणीचा दावा करतो. मिळून माणसांनीं वाटेल तर कुटुंबव्यवस्था मानून प्रेमाखातर किंवा सोईकरितां एकत्र राहावें आणि नांदावें; किंवा तसें न पटलें तर तुटक स्वतंत्र रीतीनें आपल्यापुरती आपण व्यवस्था करून राहावें, अशा दोन्ही प्रकारच्या सोयी हल्लींच्या सुधारलेल्या काळांत प्रत्येक देशांत दिसून येतात.

आतां यापुढें रशियांतील कम्युनिझमचीं तत्त्वें अमलांत येऊन, प्राचीन

काळीं ज्याप्रमाणें टोळीच्या किंवा कळपाच्या स्वरूपाचें कुटुंब होतें त्याप्रमाणें, राज्यांतील सगळ्या प्रजाजनांचें किंवा नागरिकांचें एक कुटुंब ठरून नव्या प्रकारची नांदणूक सुरू होते कीं काय, हें पहावयाचें आहे. तसें झालें तर स्त्रीपुरुष –विवाह व कायमची एकत्र नांदणूक ही गोष्टच एकदम बंद होईल; विवाहाऐवजीं यदृच्छा किंवा तात्पुरतें प्रेम या गोष्टींमुळें स्त्रीपुरुष संबंध घडतील व बिघडतील; आणि अशा संबंधांपासून किंवा एरव्हींहि झालेलीं मुलें ही देशांतील भावी नागरिकांची पिढी म्हणून, खुद्द सरकारच; ती अज्ञान असेपर्यंत त्यांच्या राहण्याची जेवणाखाण्याची व शिक्षणाची व्यवस्था करील. अशा रीतीनें पुढें काय होईल हें कोणी सांगावें ? पण आज तरुण हिंदु नागरिकानें असें घेऊन चालावें कीं, तूर्त तरी हिंदुस्थानांत जुन्या टोळीच्या किंवा कळपाच्या स्वरूपाची कुटुंबव्यवस्था संपली. राजाचे अधिकार बापाला होते ते संपले. रशियांतील नवी कुटुंब-व्यवस्थाहि फारच दूर आहे. गेल्या पन्नास वर्षांपूर्वींच सनातन व खानदानीची अविभक्त कुटुंबाची व्यवस्था संपली. आणि आतां सरकाराशीं स्वतंत्र रीतीनें आपापले संबंध असणाऱ्या, आणि ज्याला त्याला स्वतंत्र कायदेशीर हक्क असणाऱ्या अशा, फार तर चारदोन व्यक्तींचेंच मिळून एकेरी कुटुंब यापुढें राहील. आपल्या इकडील जुनीं अविभक्त कुटुंबें आतां मोडत चाललीं असून नव्या प्रकारचीं लहान सुटसुटीत कुटुंबें अस्तित्वांत येऊं लागलीं आहेत. एका दृष्टीनें हा कुटुंबपद्धतीचा ऱ्हास असा वाटतो. आणि जुनें तें सोनें अशी मनुष्याची नेहमींचीच भावना असल्यामुळें, ती जुनी पद्धत मोडली याबद्दल त्याला वाईट वाटतें. पण अविभक्त कुटुंबाची खानदानी पद्धतच चांगली, तर याहून प्राचीन अशी वैदिक काळांतली शंभर स्त्रिया शंभर पुत्र असण्याची किंवा टोळीच्या कळपाच्या कुटुंबाची व्यवस्था तितकीच चांगली नव्हती काय ? मग ती नष्ट झाल्याबद्दलहि तसेंच वाईट वाटावें ! पण जुनें तें सोनें असें जरी माणसाला वाटतें, तरी त्यांतहि फिरून एक मौज अशी आहे कीं, अतिप्राचीन जुनें तें त्याला सोनेंसें वाटत नाहीं; तर आपल्याला लागून असलेल्या चारदोन पिढ्यांपूर्वींचें जुनें तेवढेंच सोनें असें त्याला वाटतें. पण त्यांत फारसें स्वारस्य नाहीं. वर्तमान काळाला नेहमीं वाईट म्हणावें, त्याला नापसंत ठरवावें, व जुन्या काळाला चांगलें म्हणावें असा, इतर अनेक गोष्टींतल्याप्रमाणें, या कुटुंबव्यवस्थेच्या बाबतींतहि मनुष्याचा लहरी स्वभावाचा एक मासला होय, इतकेंच म्हणावें. कारण कुटुंबव्यवस्था हें

सुखाचें साधन होय. तें स्वतः साध्य नव्हे. आणि हें सुखाचें साधन, जगाची समाजाची परिस्थिति बदलत जाते तसें बदलत जातें, याहून दुसरा अर्थ नाहीं.

कुटुंबव्यवस्थेंतील ही घडामोड मनुष्य स्वतःच करतो. ती त्याच्यावर बाहेरून कोणी लादीत नाहीं. आजकालच्या बापालाहि जुन्या काळच्या रोमन किंवा वैदिक बापाप्रमाणें कुटुंबांतील माणसांवर राजाचे अधिकार गाजवावेसे वाटतील. पण पूर्वीच्या काळांत झालें तरी ती गोष्ट मुलांना आवडत होती असें थोडेंच आहे? व आजही त्यांना ती आवडणार नाहीं हेंच खचित. पण जुन्या काळीं मुलांचे हे हक्क उगवून देणारी राजसत्ता नव्हती ती आज आहे. यामुळें राजा होण्याची बापाची हौस फुकट जाणार व मुलाचें बरोबरीचें नातें सिद्ध होणार.

चारदोन पिढ्यांपूर्वीची कुटुंबव्यवस्था अद्‌भुतरम्य वाटते खरी. ती कोकणासारख्या मर्यादित प्रदेशांत कदाचित् अमलांत आली नसेल. पण देशावर, वऱ्हाड, खानदेश अशा भागांत लोकांनीं अनुभवली असेल ती अशी कीं,—

"पाटलाच्या घरचीं शेंपाऊणशें माणसें आहेत. स्वतः त्याला बायका दोनतीन, मुलगे दहापंधरा. नातवंडें इतकीं पुष्कळ कीं त्याला त्या सगळ्यांचीं नांवेंहि पाठ नाहींत आणि तो भलत्या नातवंडाला भलत्या नांवानें हांक मारतो. आपल्या कोण्या बायकोशीं कधींकाळीं बोलण्याचा प्रसंग त्याला येईल तो येईल. घरीं गुरांनीं दुभत्या जनावरांनीं गोठे भरलेले. दहापांच घोडींहि उनाडत आहेत. घरकाम व शेती करणारे गडीच काय पण गड्यांचीं कुटुंबेंहि दहापांच आहेत त्यांना रोजमुरा नाहीं, महिनेमहाल पगार नाहीं, तर वर्षांतून त्यांचा हिशोब कधींकाळीं एकदां व्हावयाचा. कित्येकांना सालाचाहि पगार नाहीं, तर त्यांनीं घरच्या मणसांसारखें जेवावें राबावें, आणि वर्षांतल्या एकाद्या सणाच्या दिवशीं त्यांना नवें कांबळें किंवा पागोटें किंवा एकादें खादीचें जाड धोतर द्यावें म्हणजे झालें. आणि या घरच्या कुटुंबाची परंपरा जशी पिढ्यानुपिढ्या तशीच त्यांच्या घरीं राबणाऱ्या कुटुंबांच्या पिढ्यांची! या सर्वांना आधारभूत अशी शेती हवी तेवढी. रानांत जाऊन उभें राहिलें तर चोहों बाजूंना नजर पोंचणार नाहीं इतकी शेतजमीन एकत्र. मध्यें बांध नाहीं, उरोळी नाहीं, हद्दीचा दगड नाहीं. घरचा कोणीहि येतो, कोणताहि कोपरा नांगरतो पेरतो, आणि तेवढ्याचेंच पीक इतकें येतें कीं, या मालक व नोकरांच्या संयुक्त कुटुंबांना दोन्ही वेळां हवी तितकी भाजीभाकरी! मुलांनीं उनाडक्या कराव्या, तालीम करावी, हातीं

लागेल त्या गाईम्हशींची धार काढून हवें तेवढें दूध प्यावें. मधल्या पिढीनें कोणी हौसेनें घरकाम पाहावें, तर कोणी चिलीम ओढीत चकाटया पिटाव्या. घरच्या बायकांनीं ओटीवर ऐकूं न जाईल असें हळू बोलत घरचा कामधंदा करावा व पोरेंबाळें रडतीं टाकून नदीवर धुण्यापाण्याला जावें. नवऱ्याची त्यांची दिवसा भेटहि नाहीं मग प्रेमळपणाच्या गोष्टी तर पारख्याच. आणि या सगळ्या कुटुंबाचा धनी सकाळसंध्याकाळ वाटेल तेव्हां पाहावा तों, डोक्यावर भलें मोठें पागोटें घालून बाहेरच्या ओटीवर कांबळें हंतरून हाताशीं मोठी काठी ठेवून चिलीम ओढीत बसला आहे. शेजारीं गांवचे चारदोन रिकामे लोक येऊन गप्पा मारीत आहेत. आणि म्हातारबुवा, हें राजाचें ऐश्वर्य गाजविण्याकरितां, उगीच मधून मधून एखाद्याला कांहीं तरी हुकूम सोडीत आहेत, कोणाला दरडावीत आहेत, कधीं अमलांत न येणारी उगीच एखादी प्रपंचांतली कांहीं व्यवस्था कुणालातरी सांगताहेत, आणि एखादें आवडतें नातवंड जवळ बसवून त्याचें नाक पुशीत आहेत किंवा मांडीवर खेळवीत आहेत."

असलें हें कुटुंबव्यवस्थेचें चित्र कोणाला रम्य वाटलें तर त्यांत हरकत घेण्यासारखें तरी काय आहे ? पण हल्लींच्या काळांत कोणी मुद्दाम असें चित्र प्रत्यक्ष आचरणांत रंगवावयाचें म्हटलें तर तें शक्यच नाहीं त्याला काय करणार? आपल्यालाहि वाटतें खरें कीं, वैदिक काळांतील आर्य लोकांसारखें आज आपण असावें; किंवा पौराणिक काळांतील ऐश्वर्य भोगावें; किंवा ऐतिहासिक काळांतील समाजस्वातंत्र्याचा अनुभव घ्यावा. पण अखंड वहाणाऱ्या आणि रोज डोंगरावरील मूठभर तरी मातीची वाळू करून समुद्रांत नेऊन टाकणाऱ्या नदीप्रमाणें काळाचा ओघ सुरू आहे. त्यामुळें कालची स्थिति आज नाहीं, आजची उद्यां नाहीं, असें एका नाहीं तर शेंकडों कारणांनीं घडत आहे त्याला काय करणार? शिवाय वर जुन्या अविभक्त कुटुंबाचें जसें चित्र रेखाटण्याचा आम्हीं प्रयत्न केला, तसें आजच्या काळांतील, किंवा यापुढील येणाऱ्या पण जवळच्या काळांतील, कुटुंबव्यवस्थेचें चित्र असेंच रेखाटलें तर तें हटकून टाकाऊच वाटेल काय ! पण तें चित्र प्रत्यक्ष न रंगवितां तें आपल्या मनापुढें उभें करण्याचें काम मी वाचकांवरच सोंपवितों.

कुटुंबांतील व्यक्तींचे कायदेशीर संबंध हा मनुष्यजीविताच्या वस्त्राचा अखंड उभा ताणा आहे असें आपण समजूं. पण त्याबरोबरच कौटुंबिक

प्रेमाचा बाणा म्हणजे आडवा दोरा हा भरला जातच असतो; व अशा रीतीनें हा माग वस्त्रें विणीत असतो. मग कुटुंबांतील बुद्धिमत्ता, व्यवहारकुशलता, प्रेम, आदर इत्यादि असतील त्याप्रमाणें कोठें तें वस्त्र ठाशीव व घन निघेल; तर कोठें तें विरळ झिरझिरीत निघेल. तसेंच त्यांतहि कोणी कल्पक भेटेल तर त्या वस्त्रावर सुंदर किनार किंवा फुलें किंवा चित्रेंही निघतील. आजकाल कंपनीच्या कायद्याप्रमाणें बनणारी समाईक भांडवलाची कंपनी असते तसें कुटुंब आहे. पण ही कुटुंबाची कंपनी नोंदलेली नसते. तिच्यांतील पैशाचा व्यवहार क्वचित् वहींत लिहिला जाईल किंवा लिहिला जाणारहि नाहीं. त्यांत परस्परांविषयींचें प्रेम, आदरबुद्धि, लौकिकाची किंवा अब्रूची चाड यांचें भांडवल कोणी किती घालावें याला नियम नाहीं. आणि कदाचित् कोणाचें भांडवल थोडें असलें तरी त्याला इतरांच्या बरोबरीनेंहि नफा मिळूं शकेल, पण इतरांना त्याबद्दल वाईट वाटेलच असें नाहीं. कुटुंबव्यवस्थेचा पाया आर्थिक व स्वार्थी असा तर खराच. पण संस्कृति, प्रेम, सद्भावना, माणुसकी इत्यादि आधार कुटुंबाच्या डोलाऱ्याला असतात ते डोळ्याला दिसत नसले तरी असतात हें मात्र खरें आहे. आणि हे दुसरे म्हणजे अदृश्य आधारच खरे महत्त्वाचे असून ते जेव्हां मोडतात किंवा दबतात, तेव्हां आर्थिक व्यवहाराचा आधारहि कुटुंबाचा डोलारा उचलून धरूं शकत नाहीं; तर तो खालीं पडतो, मोडतो, व त्याचे सुटे भाग निरनिराळ्या मार्गांनीं जातात!

आन्हिक ९ वें

कुटुंब व्यवस्था (६) नोकर-चाकर

कुटुंबाचीं माणसें सोडलीं म्हणजे मग ज्यांचा संबंध येतो अशांपैकीं पहिला म्हटला म्हणजे नोकर वर्ग. अर्थात् नोकर ठेवण्याची ऐपत ज्याला असेल तोच तो ठेवील. पण नोकराचे व धन्याचे संबंध कसे होते व असावेत याचाहि विचार तरुण नागरिकाला थोडासा करणें प्राप्त आहे.

जुन्या काळीं नोकर व गुलाम यांमध्यें मुळींच फरक नव्हता. यामुळें नोकराला पगार किती द्यावा, त्याला अन्नवस्त्र काय द्यावें, त्याच्याकडून काय काम घ्यावें, काय घेऊं नये, किंवा त्यानें चूक किंवा अपराध केला असतां त्याला काय शिक्षा करावी यासंबंधानें नियम नव्हते. नोकरी हा करार मानिला जात नसे. कारण करार म्हटला म्हणजे त्यांतून दुतर्फी हक्क व जबाबदारी उत्पन्न होते. गुलामगिरीची पद्धति गेल्या शेंपन्नास वर्षेंपर्यंत जगांत चालू होती. गुलामांची अदलाबदल होत असे, त्याप्रमाणें गुलाम हा स्वतःला व स्वतःच्या कुटुंबालाहि पैसे घेऊन विकूं शकत असे. ते घेतलेले पैसे फिटले म्हणजे त्याची मुक्तता होई. पण घेतलेले पैसे बहुधा फिटतच नसत. तसेंच घेतलेल्या पैशाला कर्जाचें स्वरूप न राहतां, खरेदीविक्रीच्या किंमतीचें स्वरूप असलें म्हणजे मग, पैसे परत देण्याचा व मुक्तता करण्याचा प्रश्नच नाहीं. कारण व्यवहार पुरा होऊन चुकला! निर्जीव वस्तु आपली किंमत परत देऊन स्वतःला कधीं सोडवून घेते काय? तसाच गुलाम किंवा नोकर!

सुमारें पाऊणशें वर्षांपूर्वीं अमेरिकेंत उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील संस्थानां-मध्यें मोठें युद्ध झालें. गुलामगिरी नष्ट व्हावी म्हणणारा एक पक्ष, व ती नष्ट होऊं देणार नाहीं असें म्हणणारा दुसरा पक्ष, यांच्यामध्यें तें झालें. त्यांत गुलामगिरी नष्ट व्हावी म्हणणाऱ्या राष्ट्रांचा जय होऊन गुलामगिरी यापुढें राहिली नाहीं. ज्या कोणाजवळ गुलाम असतील त्यांनीं ते सगळे सोडून दिले पाहिजेत असे जाहिरनामे निघाले. इंग्लंडमध्येंहि गुलामगिरी नष्ट करण्याची चळवळ कांहीं परोपकारी गृहस्थांना मुद्दाम करावी लागली; व त्यांच्या

खटपटीमुळें मनुष्यें पकडणें व गुलाम करून विकणें हा कायद्यानें गुन्हा ठरविला गेला. सुप्रसिद्ध ग्लॅडस्टन साहेब याला लोक धर्मात्मा मानीत. पण खुद्द त्याच्या बापाचा संबंध बरेच दिवस गुलामगिरीच्या व्यापारांत होता. आपल्या-इकडे दासी विकण्याची–विकत घेण्याची व गुलाम म्हणून वागविण्याची चाल पेशवाईपर्यंत होती असा दाखला आढळतो. म्हणजे हिशेबांच्या वहींत इतर मिळकतीप्रमाणें त्यांचा जमाखर्च लिहिल्याचें आढळतें. पुरुष गुलाम विकल्याचा उल्लेख सांपडत नाहीं. पण जेव्हां प्रत्यक्ष गुलामगिरी नव्हती तेव्हांहि नोकराला इजा अपकार केल्याबद्दल मालकाविरुद्ध केलेली फिर्याद न्यायाधिकारी हातांत धरीत नसत. यामुळें कायद्याच्या शब्दांत गुलामगिरी असली काय नसली काय सारखीच.

रूढी व चाल यांनीं जशा इतर अनेक गोष्टी समाजाच्या अंगवळणीं पडतात, तशीच नोकरीच्या गुलामगिरीचीही गोष्ट होती. आज आपण अस्पृश्यांच्या बाबतींत पहातोंच कीं, एका बाजूला सनातनी लोक अस्पृश्यांना जवळ करण्याला तयार होत नाहींत त्याप्रमाणें, दुसऱ्याहि बाजूला, सनातनी अस्पृश्य हे स्वतः जुनी चाल मोडावयाला तयार होत नाहींत ! म्हणजे त्यांना कोणी उदार भावनेनें स्पृश्य करूं लागले, जवळ घेऊं लागले, तरी ते स्वतः तसें करणें हें पाप समजतात. आपणाला जवळ करणारा वरच्या जातीचा मनुष्य करतो तें कदाचित् त्याचें पाप नसेल पण तें आपलें पाप आहे, आपण आपली पायरी सोडतां नये, असें त्यांना वाटतें. त्याप्रमाणेंच हजारों वर्षें ज्यांनीं गुलाम-गिरीची रूढि पाहिली व पाळिली, त्यांना ती रूढी बंद करणाऱ्या कायद्याचें नवल च वाटलें. अमेरिकेंतील युद्धानंतर गुलामांना मुक्त करण्याकरितां जेव्हां सर-कारी अधिकारी व शिपाई फिरूं लागले तेव्हां असें आढळलें कीं, कायद्यानें बंधमुक्त केलेले हे गुलाम, स्वतःच्या मनानें बंधमुक्त झालेले नसल्यामुळें, गोंध-ळून गेले. आणि माणसानें स्वतंत्रपणें कसें वागावें, आज्ञेशिवाय पाऊल कसें टाकावें, श्रमाचा मोबदला म्हणून पैसा किंवा अन्नवस्त्र हक्काचें म्हणून कसें घ्यावें, या गोष्टींचा त्यांना उमजच पडेना !

हीच गोष्ट, केवळ गुलाम नव्हेत, पण परंपरागत चालीनें वंशपरंपरा नोकर म्हणून धन्याच्या कुटुंबाला चिकटून राहिलेल्या लोकांचीहि झाली असेल यांत शंका नाहीं. स्वेच्छेनें आचरलेली चाल किंवा रूढि, आणि कायदेशीर बंधन,

यांतला भेद त्यांना कळणें कठिण गेलें असलें पाहिजे. आपल्याकडे गुलामगिरी नव्हती तेव्हांहि नोकर–कुटुंबांना, धन्याच्या कुटुंबांशीं आपण कायद्याच्या बंधनानें बांधले गेलों असेंच वाटत असावें. मग एखादेंच कुटुंब हें बंधन तोडण्याला तयार झालें तर झालें. पण या वस्तुस्थितीला दुसरी व चांगली अशीहि एक बाजू आहे व होती हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ती अशी कीं, त्या काळचे धनी व त्या काळचे नोकर यांचे संबंध अलीकडील काळापेक्षां अधिक जिव्हाळ्याचे असावेत असेंहि दिसतें.

हल्लींच्या करारांनीं जोडलेल्या धनी व नोकर या संबंधांत तो जिव्हाळा तितका असणें शक्य नाहीं. पूर्वीं धन्याची नोकरी सोडून जाणें हें नोकराला जसें पाप वाटत असे तसेंच नोकराला सोडणें, काढून टाकणें, हें धन्यालाहि पाप वाटत असावें. आणि पाप हा शब्द या कामीं जरा अधिक होतो म्हटलें तरी त्याचे जागीं 'माणुसकीला कमीपणा आणणारें वर्तन' असे शब्द घालावयाला कांहींच हरकत नाहीं. नोकर ठेवून सुखांत राहाण्याला अर्थातच एक प्रकारची ऐपत लागते. ती असेल तोंपर्यंत ठीकच; पण ती नष्ट झाल्यावर नोकर कसे सांभाळावे असा प्रश्न सहजच उत्पन्न व्हावयाचा. पण तो तसा झाला तरी, गरिबीमुळें कुटुंबांतलें माणूस जसें आपण टाकून देत नाहीं, तसाच नोकरहि सोडून देणें योग्य नाहीं अशी भावना जुन्या काळच्या धन्याची असावी. त्यामुळें जें काय असेल तें सर्व मिळून खाऊं व नोकरासकट कुटुंब नांदवूं, कोणाला अंतर देणार नाहीं, अशा सात्त्विक ईर्षेनें धनी वागत असतील तर, आपल्या पोटाला न मिळालें तरी चालेल पण धन्याची नोकरी सोडूं नये, असें नोकरालाहि कां वाटूं नये?

पण केव्हांहि नोकराचा नंबर अर्थात् कुटुंबीयांनंतरच लागणार. आणि आजकाल कुटुंबाचीच व्याप्ति जर नवरा बायको व मुलें एवढ्यावर येऊन ठेपली, आणि खुद्द रक्तमांस पिंडाचे बुरूज पडून त्याचे सुटे दगड झाले, तर धनी व नोकर यांचाहि जिव्हाळा कमीच व्हावा यांत काय आश्चर्य? वंशपरंपरा नोकर असल्याची नोकराची भावना नष्ट झाली, तरी नोकरीची मुदत वर्षाविर्षांनीं तरी मोजली जाई. म्हणजे नोकरीच्या वेतनाचा हिशेब वर्षाची मुदत धरून होई. या चालीमुळेंच खानदेश वऱ्हाडांत अगदीं अलीकडच्या काळापर्यंत नोकराला 'सालियानदार' असा प्रतिशब्द होता. अविभक्त कुटुंबपद्धतीबरोबर ही 'सालियानदारी' नाहींशी झाली, व त्याचे जागीं नोकरीचा हिशेब व नोक-

रीच्या वेतनाचा हिशेब करण्याचें माप महिना हें झालें. आणि सरकारी काय किंवा खासगी काय नोकरी ही महिनेमहाल अशी मानली जाते. पण यापुढें पगाराचा हिशेब महिन्यानें करण्याऐवजीं आठवड्याच्या मापानें करण्याची चाल येणार आहे असें दिसतें! विलायत ही अशा बाबतींत आमच्यापुढें पुष्कळच असल्यामुळें, आठवड्याची नोकरी व आठवड्याचा पगार ही चाल तिकडे आज कैक वर्षें अंमलांत आहे. आणि कामकरी व मजूरवर्ग यांच्या हिताकरितां म्हणून जी नवी चळवळ या देशांत आतां सुरू झाली आहे तिच्यांतील एक तत्त्वच असें आहे कीं, नोकराचा पगार दर आठवड्यास धन्यानें चुकता करावा अशी त्याच्यावर सक्ति करणारा कायदा सरकारनें करावा. तरच त्याचें वात्सल्य गरीब वर्गाविषयीं खरें समजलें जाईल!

समाजाची आर्थिक परिस्थिति इतर बाजूंनीं या नव्या कल्पनेला शोभेशीच आहे. कसें तें पहा! पूर्वीं संसारोपयोगी जिनसांची बेगमी करावयाची ती कित्येक वर्षांचीहि करीत असत. धान्याचें कोठार भरलें म्हणजे तें एक वर्षांत न संपलें तरी उपसणें सुरूच असे. धान्याला वास आला तरी चाले. तें कुजून काळें पडलें तरच गोष्ट वेगळी. पेंवांतल्या धान्याची भाकरी खाणें ही गोष्ट गेल्या पिढींतील गरिबांना माहित होती. पण आतां सबंध वर्षाची बेगमी करून ठेवणारीं कुटुंबें पुष्कळ आढळणार नाहींत. एक तर वर्षावर्षाची सुगी करून ठेवण्याला रक्कम बरीच लागते. कारण जिनसांची महागाई झाली. शिवाय संसाराला लागणारे जिन्नस वाढले. त्या सगळ्यांचें साठवण करून ठेवण्याला घरघराऊ व सुरक्षित जागा लागते ती कमी झाली. आणि बाजारहाट व दुकानें यांची संख्या वाढून तीं आपल्या हाताशीं आल्यासारखीं झाल्यामुळें, घरीं साठविलेला जिन्नस कणगीतून काढणें काय व दुकानांतून ताजा आणणें काय हें जवळ जवळ सारखेंच वाटूं लागलें.

तात्पर्य, अशा रीतीनें जुनी संघटना नव्या सोईंनीं व गरजांनीं खिळखिळी झाल्यामुळें कुटुंबव्यवस्थेचे धागे दोरे तुटत चालले, तसेच नोकरी संबंधाचेंहि. अर्थात् धन्याची नोकरावरील सत्ता व अधिकार हीं पूर्वींपेक्षां कमी झालीं. नोकराचा न्याय करण्याचा अधिकार व त्याला शिक्षा करण्याचा अधिकार धन्याला पूर्वीं होता तितका हल्लीं राहिला नाहीं; व नोकरांना

इजा अपकार करणें ही गोष्ट इतर कोणाहि स्वतंत्र प्रतिष्ठित नागरिकाला इजा अपकार करण्यासारखीच गुन्ह्याची ठरली आहे.

याशिवाय दुसरीहि एक गोष्ट दिसून येत आहे ती अशी कीं, पूर्वी नोकर हा हरकामी आहे अशी उभयपक्षीं सारखीच समजूत होती. परंतु आतां ती राहिलेली नाहीं. पूर्वीच्या कल्पनेला आधार असा कीं, समाजांत फक्त दोनच वर्ग. एक सेवा घेणारांचा व दुसरा सेवा करणारांचा. आणि सेवा या शब्दाची फोड झाली नव्हती किंवा करण्याचें कारण नव्हतें. कारण सेवा याचा अर्थ नोकराला जें म्हणून करतां येणें शक्य आहे किंवा करतां येईल तें करणें असा होता. म्हणजे नोकराच्या सामाजिक दर्जाचा प्रश्नच नव्हता. पण हल्लीं नोकरी हा करार मानला गेल्यामुळें, करार करणारे हे दोन्ही जवळजवळ समान सामाजिक दर्जाचे अशी भावना होऊं लागल्यास नवल नाहीं. या भावनेमुळें अमुक काम करणें हें कमीपणाचें असें नोकरवर्गांतील जाती ठरवूं लागल्या आहेत; व त्याप्रमाणें त्या जातींतील व्यक्तींना वागावें असें सहजच वाटूं लागलें आहे. कारण नोकरव्यक्तीला मोठेपणा मिळावयाचा तो धन्यापेक्षां त्याच्या जातीकडूनच अधिक मिळणार ही गोष्ट खरीच आहे !

तात्पर्य, हल्लीं नोकरी याचा अर्थ विशिष्ट प्रकारचीच नोकरी, सर्वसामान्य नव्हे, असें समजण्यांत येऊं लागलें आहे; व जातीनें ठरविल्याप्रमाणें आपल्याला अपमानकारक असें काम करण्यास धन्यानें सांगितलें तर नोकरी सोडून देऊं, पण तें काम करणार नाहीं, असा स्वाभिमानी करारीपणा नोकरवर्गहि दाखवूं लागला आहे. माणुसकीच्या भावनेच्या दृष्टीनें ही प्रगतीच होय. आपल्या इच्छेनें हवें तें काम, हवा तो धंदा, करण्यास मनुष्यानें खुशाल तयार व्हावें. पण सक्तीनें तें काम किंवा तो धंदा करूं नये, हें रास्तच आहे. जन्म कोठें, कोणत्या जातींत व्हावा, हें मनुष्याच्या हातीं नाहीं. परंतु जन्म कोठेंहि झाला तरी आपण काय करावें, काय न करावें, याविषयींचें स्वातंत्र्य मनुष्याला असणें हा धर्म व न्याय असून तें स्वातंत्र्य भोगण्याची ईर्षा बाळगणें हा पुरुषार्थ कां नव्हे ?

नोकरीच्या कामांतील या बारकाव्याला इतर गोष्टींचीही मदत होत आहे. नव्या पिढींतील माणसें अधिकाधिक स्वावलंबी होण्याची इच्छा बाळ-

गीत आहेत व हें सुचिन्हच होय. आपलें जें कोणतेंहि काम स्वत: करण्यांत कमीपणा वाटतो तें दुसऱ्याला करावयास सांगणें हा अन्याय किंवा अधर्म वाटला पाहिजे. तसेंच काम या दृष्टीनें कोणतेंहि काम आपलें आपण करण्यांत मान वाटावा, त्याचप्रमाणें तें करतां येण्याची पात्रता किंवा कौशल्य अंगीं नसेल तर तो आपला कमीपणा वाटला पाहिजे ! नोकर ठेवणें हें केवळ श्रमविभागाकरितां. आपले श्रम कमी करून तें काम दुसऱ्याकडून करून घेण्याचा मोबदला देण्याची ऐपत, सुदैवानें आपणाला लाभली आहे म्हणूनच नोकर ठेवावयाचे, अशी भावना उत्पन्न होणें हें सुलक्षण होय.

दुसरें असें कीं, ज्या कांहीं गोष्टी एकाच्या दुसऱ्यानें करण्यास कमीपणा वाटतो त्या सामुदायिक रीतीनें, व विशेषत: यंत्रसहाय्यानें, करण्याच्या कला समाजाला अवगत होऊं लागल्या आहेत. उदाहरणार्थ, शहरचा केर निघून तो सर्व बाहेर कोठें तरी जाऊन त्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. तर त्या कामाची वाटणी अशी होते कीं घरचा केर घरचीं माणसें आपल्या हातानें काढतात व तो सार्वजनिक कुंडींत नेऊनहि टाकतात; त्यांत कोणाला कमीपणा वाटत नाहीं. यानंतर तो तेथून हलविणें हें काम सार्वजनिक झालें; व हलक्या कामाची नोकरी खासगी माणसाकडे करण्यांत जो कमीपणा वाटतो तो एखाद्या संस्थेसंबंधानें करण्यांत वाटत नाहीं. यामुळें तो केर उचलून भरून नेणारे नोकर चांगला पगार दिला म्हणजे मिळतात. तसलें काम मोठ्या प्रमाणावर व्हावयाचें झालें तर त्याला यंत्रसाहाय्य मिळूं शकतें. आणि कोणतेंहि काम, म्हणजे हलकें किंवा गलिच्छहि, त्याला यंत्राचा संपर्क झाला म्हणजे तें करण्याचा कमीपणा आपोआप जातो. हल्लीं मोठमोठ्या शहरांतून मैलमोऱ्या झाल्यामुळें मैला वगैरे वाहून नेण्याची व्यवस्था हात न लागतां होऊं शकते. यामुळें उलट भंगी लोक बेकार होण्याची वेळ आली आहे ! आणि त्याला मदत म्हणूनच कीं काय, आपली घाण आपण काढून टाकणें हें मनुष्याचें कर्तव्यच आहे अशी एक नवी शिकवण मनुष्याला नीतिदृष्ट्या पटूं लागली आहे. तसेंच घाणीचें खत करून शेतांतच काय पण घरालगतच्या वाडग्यांतून घातलें तर भाजीपाला वगैरे घरोपयोगी पदार्थ तयार होऊं शकतात ही स्वार्थाची शिकवणहि त्याला पटूं लागली आहे.

अशा रीतीनें सर्वांत कमीपणाच्या वाटणाऱ्या नोकरीची व्यवस्था लागल्या

मुळें, एका बाजूला नोकरांचा स्वाभिमान राखला जातो, व दुसऱ्या बाजूला मनुष्याचें कामहि अडून राहात नाहीं. एरव्ही कमीपणा वाटणारीं कामें मोठ्या प्रमाणावर व कारखानदारीच्या थाटावर करितां येऊं लागल्यामुळें, कोणत्या जातीनें कोणता धंदा करावा याचा निर्बंध नमानतां, वरच्या प्रतीचे लोक खालच्या प्रतीचीं कामें कारखानदारीनें करून पैसा व प्रतिष्ठा दोन्ही मिळवूं शकतात. पाश्चात्य देशांत जाती व धंदा यांचा संबंध जोडलेला नसतो. आतां घराण्यांतलें काम घराण्यांतच राहिल्याकारणानें अनुभव अधिक येतो, कामांतील प्राविण्य वाढतें, जुना मांडाव चालू राहिल्यानें सोई सिद्ध असतात. या दृष्टीनें घराण्यांत तेंच काम पिढ्यानुपिढ्या ठेवण्यांत येतें. पण तें काम दुसऱ्या कोणी करूं नये किंवा या घराण्यांतील पुढच्या पिढीनें पहिलें सोडून दुसरें करावें यासंबंधीं समाजानें पूर्ण मोकळीक दिली आहे.

कायदा व व्यवहार

नव्या युगांत कायदेशीर नातीं व संबंध यांना पूर्वीं नव्हतें इतकें महत्त्व आलें आहे व येणार आहे यांत शंका नाहीं. तथापि कुटुंबांतील मनुष्यांचा बहुतेक व्यवहार खासगी स्वरूपाचा असतो. तसेंच कुटुंबांतील नातें सोडलें तरी,घराबाहेर पडून इतर नात्यांचा व्यवहार सुरू होण्यापूर्वीं, नागरिक व्यक्तीसंबंधानें विचार करण्यासारख्या कांहीं किरकोळ गोष्टी उरतात. आणि त्यांनाहि त्यांच्या परीनें महत्त्व असतें. अगदीं शेवटीं कायदा हा आधार खरा. परंतु उठल्याबसल्या कायद्याचा आधार देऊन किंवा घेऊन व्यवहार चालत नसतो. कायदा हा दुरून बोट दाखवून धाक उत्पन्न करण्याकरतां किंवा अखेर निर्णय देण्याकरितां असतो. आणि शेंकडा नव्वदपंचाण्णव इतका व्यवहार कायदा न वापरतां किंबहुना कायदा काय हें माहीत नसतांहि होत असतो. जुन्या काळीं जेव्हां औषधोपचाराची सोय कमी होती तेव्हां अगदीं प्राणसंकट आलें तरच डॉक्टर किंवा वैद्य यांच्याकडे मनुष्य जाई. एरव्ही आहे तसें निभवून घेण्याचीच प्रवृत्ति पुष्कळ असे; आणि तसें निभतहि असे ही गोष्ट कांहीं खोटी नाहीं. आगगाडी व मोटार दाराशीं झाल्यामुळें निष्कारण प्रवास वाढला; तसेंच वैद्य डॉक्टर यांची समृद्धि झाल्यामुळें जरा कांहीं दुखलें खुपलें कीं औषधी इलाज करण्याची प्रवृत्ति वाढली आहे. त्याच रीतीनें न्याय हा पैशानें महाग असला तरी इतर रीतीनें सुलभ आहे आणि कायद्याच्या सल्ला-

गारांचीहि समृद्धि झाली आहे; यामुळें कज्जेदलाली व कायद्याचा उपयोगहि वाढला. पण या नव्या युगांत देखील कधीं न्यायकोर्टांत किंवा वकिलाकडे न जातां ज्यांचा सर्व जन्म गेला असे लोक पुष्कळ आढळतील. मग जुन्या काळांत तसें कितीतरी मोठ्या प्रमाणांत घडत असेल याची कल्पना करतां येईल. कायदा म्हणजे "लोकमतानें मान्य केलेला विवेक, तारतम्य व सारासार विचार" अशी व्याख्या मान्य केली तर कायद्याच्या प्रत्यक्ष उपयोगाशिवाय कुटुंबांतल्या नागरिकाचें कसें निभत असेल अशी शंका येण्याचें कारण नाहीं. कारण कायद्याची भाषा काय किंवा त्याचा उपयोग करण्याचे तंत्रमंत्र काय, हें ज्यांना मुळींच माहीत नाहीं अशाहि लोकांना, पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनाहि, अमुक एका गोष्टीवरील लोकमत साधारणत: काय आहे हें माहीत असतें. मोठा दवाखाना राहिला डॉक्टर वैद्याच्या घरीं, पण बहुधा असें घर नसतें कीं ज्यांत आजीबाईचा औषधी बटवा म्हणून नसतो. त्यांतील औषधें लहान मुलांचें तर कार्य करतातच. पण मोठ्या माणसांनाहि तीं मधून मधून उपयोगी पडण्यासारखीं असतात. त्याचप्रमाणें ज्या त्या घरीं, किंवा शेजारीं, किंवा जातींत, किंवा गांवांत, लोकमतानुरूप सल्ला देणारा, सारासार विचारी व नि:पक्षपाती मनुष्य मिळणें शक्य असतें. आणि समजुतीनें तुटणारे असे भानगडीचेहि व्यवहार कायद्याशिवायच निपटतात. इतर रीतीनें वस्तु-स्थितीहि तशीच आहे. विधिमंडळ कायदा मंजूर करतें तो छापला जातो सरकारी गॅझेटांत! त्याची भाषा बहुधा इतकी अवघड असते, व कलमांची इतकी गुंतागुंत असते, कीं ती सुशिक्षित माणसालाहि सहसा उकलत नाहीं. कायदा झाला म्हणजे तो गॅझेटांत प्रसिद्ध करतात तसाच क्वचित् गांवोगांव चावडीवर लावतात. पण गॅझेट कोणी विकत घेत नाहीं. आणि चावडी-वरहि कोणी जाऊन वाचीत नाहीं. मग कायद्याच्या ज्ञानाचें लोण खालपर्यंत कसें पोंचतें? तर तें असें कीं, प्रथम तें ज्ञान वकील लोक, न्यायकोर्टांतील सरकारी कचेऱ्यांतील खातेवार लोक, यांना होतें. त्यांच्यापासून तें गांवगुंडांना होतें. आणि गांवगुंडांपासून तें कुटुंबांतील व्यक्तींना मिळतें.

हा मुद्दा सांगण्याचा हेतु हाच कीं, या नव्या युगांत झालें तरी कुटुंबांतील नातेवाईकांचा किंवा नागरिकांचा बहुतेक व्यवहार खाजगी स्वरूपाचा असतो; व तो खाजगी समजुतीनेंच उलगडतो.

आन्हिक १० वें

कुटुंब व्यवस्था (७) जातिबंधन

विवाहापुरतें जातिबंधनाचें तारतम्य संभाळलें म्हणजे जातिभेदांची मुख्य अडचण निस्तारली गेली. नंतर उरली अडचण अन्नोदक व्यवहाराची. पण या बाबतींतील बंधनें आपोआपच शिथिल होत चाललीं आहेत. तीं येथ-पर्यंत कीं, भक्ष्य काय व अभक्ष्य काय हें स्वतःची आवड व संस्कृति म्हणून ज्याचें त्यानें ठरवावें. एरव्ही अन्नोदकाच्या व्यवहाराला, म्हणजे एका पंक्तींत बसून अन्नोदकसेवनाला, जातिनिर्बंध पाळण्याचें फारसें कारण नाहीं. अस्पृश्य या शब्दानें जे आज गणले जातात, त्यांच्यापेक्षां दुतर्फी अस्पृश्य मानले गेलेले लोक हिंदु समाजांत बरेच आहेत. आणि बंधनें शिथिल होत चाललीं आहेत असें जें वर सांगितलें तें पहिल्या प्रकारच्या अस्पृश्यांपुरतेंच नाहीं, तर दुसऱ्या प्रकारच्या अस्पश्यांसंबंधानेंहि समजावें. या दुसऱ्या प्रकारच्या अस्पृश्यता निवारणाचें क्षेत्र पहिल्यापेक्षां फार विस्तृत आहे. मात्र धर्मदृष्टि वगळली असतांहि जीं स्वाभाविक बंधनें म्हणून कांहीं आहेत तीं दोन्ही प्रकारच्या अस्पृश्यतानिवारणांत सारखींच आहेत. यांतील मुख्य बंधन म्हटलें म्हणजे स्वच्छतेचें, आरोग्यकारितेचें. हीं बंधनें मूळ लक्षांत घेऊनच धर्मबंधनेंहि घातलीं गेलीं हें उघड आहे. आणि तीं ज्यानें त्यानें नीट सांभाळलीं म्हणजे धर्मबंधनें पाळल्यासारखींच झालीं. कायदा हें जसें जनतेच्या सारासार विचाराचें, तारतम्याचें, मूर्त स्वरूप होय तसाच आचारधर्म हाहि होय म्हणूनच प्रत्येक युगांत शिष्ट म्हटला जाणारा आचार वेगवेगळ्या प्रकारचा होता. प्राचीन शिष्ट आचारांत स्वच्छतेचा विचार हा केव्हांहि होताच पण अमुक अमक्या जातीचा म्हणून त्याच्या पंक्तीला बसून अन्नोदक व्यवहार करूं नये हें जें बंधन अगदीं अलीकडे पडलें आहे, तें पूर्वीच्या कालांतहि इतकें कडक नव्हतें. आचाराचा संकोच वाढत जाऊन त्यामुळें विचाराचा कृपणपणा उत्पन्न झाला. पण नव्या युगांत नवी परिस्थिति निर्माण झाली असल्यामुळें हा संकोच हटत चालला आहे, आणि हा कृपणपणा कमी होत चालला आहे भक्ष्य काय, अभक्ष्य काय, हें जो तो आपल्या मनानें ठरवितो. ती त्याच्या व्यक्तिगत संस्कृतीची खूण आहे व ती खूण तो होईल तितकी राखतो. खु

युरोपियन राष्ट्रांतहि शाकाहारी लोक अनेक आढळतात. मग हिंदुस्थानांतून तिकडे गेलेले लोक, त्यांची इच्छा असल्यास, तिकडेहि शाकाहार संभाळूं शकतील यांत काय आश्चर्य ?

पण हल्लीं हिंदु समाजांत अभक्ष्य भक्षण करणारा मनुष्य पंक्तीला बसल्यास त्या संसर्गाकरितां जसें कोणी प्रायश्चित देत घेत नाहींत, तसेंच अस्पृश्य मानलेल्या वरिष्ठांतल्या किंवा कनिष्ठांतल्याहि लोकांशीं पंक्तिव्यवहार झाल्यास ग्रामण्यें होत नाहींत व प्रायश्चित्तें सांगत नाहींत. नव्या पिढीला दिवसेंदिवस समाजानें घातलेलें कोणतेंहि बंधन फारसें जाचक होण्याचा संभव नाहीं. म्हणून जें काय बंधन मानावयाचें तें मनानें कोणी मानील तेवढेंच. आणि मन घालील तेंच खरें बंधन ! म्हणून जातिभेदासंबंधानें लग्नव्यवहार व पंक्तिव्यवहार हेच जे काय दोन भानगडीचे प्रश्न त्यासंबंधानें तारतम्य वर सांगितलें आहे.

आतां कोणी जातिभेद पाळला म्हणून तें पाप ठरत नाहीं, किंवा न पाळला तरी तो मोठा सामाजिक पराक्रम ठरतो असेंहि नाहीं. विश्वबंधुत्वाच्या भावनेचा उदय हेंच जर तरुण पिढीच्या डोळ्यांपुढें ध्येय म्हणून ठेवावयाचें असेल, तर तें साधण्याच्या मार्गांत जातिभेदाशिवाय इतरहि विघ्नें कांहीं थोडीं नाहींत. कारण खोटया फाजील व घातक अहंकाराचा जातिभेद हा जसा एक प्रकार, तसाच मानववंशभेद हा दुसराहि एक प्रकार तसाच आहे, व तो पहिल्याहूनहि अधिक सूक्ष्म म्हणून अधिक भयंकर आहे. पण सगळया गोष्टी मनुष्याच्या हातून एकदमच होऊं शकत नाहींत. किंवा क्रमानें पण सर्व होतील असेंहि म्हणतां येणार नाहीं. आम्ही इकडे सर्व जीव एकाच ब्रह्माचे खंड किंवा परमाणु असें म्हणत असतां, जातिभेद मानण्यांत कृपणपणाची पराकाष्ठा करतों. तर तिकडे पाश्चात्य देशांत जातिभेद मानीत नसले तरी पौर्वात्य--पाश्चात्य असला दिग्भेदच इतका तीव्रतेनें मानतात कीं, त्यापुढें जातिभेद काहींच नाहीं. लग्नव्यवहार व अन्नोदक व्यवहार येवढा वगळला असतां, परदेशच्या म्हणजे इतर मानववंशांतील लोकांसंबंधानें हिंदु लोक जें दाक्षिण्य व जो प्रेमभाव ठेवतात तो प्रेमभाव, जातिभेद न मानणाऱ्या पाश्चात्यांच्या मनांत आम्हां हिंदु लोकांबद्दल असत नाहीं. वर्णभेद इकडें आम्ही मानतों तो विशिष्ट धार्मिक आचार व अधिकार यापुरता. पण वर्ण

या शब्दाचा अर्थ रंग असा केला असतां सिद्ध होणारा जो वर्णभेद, व त्या भेदापासून उत्पन्न होणारे तुच्छता द्वेष इत्यादि विकार, हे पाश्चात्य लोकांत अधिक प्रबळ असतात. आणि राजकीय अहंकाराचीहि भर त्यांतच पडते.

तात्पर्य, विश्वबंधुत्वाची मजल फार दूरची आहे. मनुष्य ती केव्हां गाठील ती गाठो. आणि ती गाठील तेव्हां तरी तो हटकून सुखी होईल कीं नाहीं हें तरी कोणी सांगावें ? सुखाची जात ही कांहीं वेगळीच आहे. तें मनुष्याच्या किंवा समाजाच्या कोणत्या स्थितींत हटकून मिळेल हें सांगणें कठिण आहे. प्राचीन काळच्या रानटी स्थितींतल्या गुलामगिरीच्या कुटुंबांत मनुष्य सुखी नव्हताच असें तरी कोणाला हटकून म्हणतां येईल ? उलट, उद्यां सगळ्या जगाचा मिळून एक समाज बनला तरी त्यांतील प्रत्येक व्यक्ति, केवळ तो समाज एक बनल्याच्या कारणानें, सुखी होईलच असें म्हणतां येत नाहीं. म्हणून समाजरचना ही जरी सुखदुःखाचें एक सामान्य कारण असलें तरी, समाजाच्या निरनिराळ्या घटना या शरीराच्या स्थितींतील फेरबदलासारख्या मानाव्या लागतात. मनुष्याच्या आयुष्यांतच त्याच्या देहरचनेमध्यें किती फरक पडतात! पण आजार रोग वगैरे विशेष कारण सोडून दिलें असतां, प्रत्येक स्थितींत विशिष्ट प्रकारचें सुख असतेंच कीं नाहीं ? अर्थात् मनुष्यव्यक्तीच्या आयुष्यांत जसे शरीरसंघटनेंतील फेरबदल त्याच्या इच्छेनें होत नाहींत, आपोआप होतात, व त्या प्रत्येक घटनेंत कांहीं विशेष सुख व कांहीं विशेष दुःख असतें, तसेंच समाजाचेंहि समजावें.

असो. एकंदर मनुष्यवंशासंबंधानें पुढें सर्वसाधारण रीत्या चार शब्द लिहावयाचे आहेत; तेव्हां या विषयाचा आणखी विचार होईलच. तूर्त या ठिकाणीं त्यांतील इतकाच मुद्दा घेतला आहे कीं, जाति ही मानवजीवितांत एक प्रकारें आवश्यक, किंवा निदान स्वाभाविक, अशी तरी घटना आहे असें म्हणावें लागतें. आणि त्या घटनेचा तारतम्यानें उपयोग केल्यास, तिला हल्लीं जशीं नांवें ठेवण्याची एक 'फॅशन' आहे तशीं नांवें ठेवण्याचें कारण नाहीं. चार वर्ण म्हणजेच वर्णव्यवस्था असें घेतलें तर या चार वर्णांतील पोटभेद निघून जाऊन मुख्य ते चारच उरण्याला किती तरी काळ लागेल. दरम्यान वर्णव्यवस्थेचें मूळ तत्त्व लक्षांत घेऊन, आपले हक्क व आपलीं कर्तव्यें यांचा जम मनुष्य मनानें बसवील तर त्याला त्या स्थितींतहि सुख मिळणार नाहीं

असें नाहीं. मात्र जन्मानें अनादि कालापासून किंबहुना प्रत्यक्ष ईश्वरापासून जाति कायमच्याच बनलेल्या आहेत, व त्यांतील एकांतून दुसऱ्यांत जावयाला कधींच केव्हां वाव नाहीं, ही कल्पना अस्वाभाविक, इतिहासदृष्टचा निराधार, अन्यायाची व निराशाजनक आहे.

धंद्याच्या परंपरेमुळें जाति बनणें हें अलीकडे थांबलें आहे. कारण वाटेल तो मनुष्य आतां वाटेल तो धंदा करूं शकतो, त्यामुळें त्याच्यावर बहिष्कार पडत नाहीं. तसेंच केवळ स्थलविशेषांतील वास्तव्यामुळें जाति बनण्याची जी गोष्ट पूर्वीं घडे ती आतां घडणें शक्य नाहीं. पूर्वीं मध्यें मोठी नदी असली, आणि ती तरून जाणें दुर्घट असलें, म्हणजे नदीच्या दोहों अंगांना असणाऱ्या लोकांच्या जातीच इतक्या दाबून बनत कीं, नदीच्या अलीकडील जातीनें आपणाला श्रेष्ठ म्हणावें व तसेंच पलीकडच्या जातीनें ! दोन्हीहि आपापल्या मतानें श्रेष्ठच ! पण या श्रेष्ठा–श्रेष्ठांत अन्नव्यवहार निदान विवाह तरी, खास होत नसत. पण पुढें नांवेची कल्पना निघून व ती सिद्ध होऊन, नदी उतरून अलीकडे पलीकडे जातां येऊं लागलें. तेव्हां तुटकपणा जाऊन मोहोरबंद जातीची कल्पनाहि नष्ट होणारच. आणि जी गोष्ट नदी तरून जाणाऱ्यांची तीच या नांवेनें या दोन काठच्या लोकांची केली (म्हणजे त्यांचा मोहोरबंद एकलकोंडेपणा काढून टाकला); तीच गोष्ट क्रमाक्रमानें बैलगाड्यांनीं, घोड्यांच्या गाड्यांनीं, आगगाड्यांनीं आणि आगबोटींनीं इतर ठिकाणीं घडवून आणली. आणि तीच यापुढें विमानें घडवून आणणार.

साधें कोंकणस्थ–देशस्थ ब्राह्मणांचें उदाहरण घेतलें तर, या नांवाच्या शब्दांतच त्या जातींचें किंवा पोटजातींचें मूळ आहे. कोंकणांत निरंतर राहाणारे ते कोंकणस्थ व देशावर निरंतर रहाणारे ते देशस्थ. या दोन प्रदेशांमध्यें पर्वतांची मोठी रांग असून पूर्वीं त्यांतून कोठें उताराच्या जागीं पायवाट मिळाली तर एका प्रदेशांतून दुसऱ्या प्रदेशांत मनुष्य जावयाचा. पण गेला तरी फार तर सडा मनुष्य जावयाचा. पुढें राज्यांच्या सोईकरितां पाउलवाटा थोड्या अधिक सोईच्या व रुंद करण्यांत आल्यानंतर आतां बैलगाड्याच काय पण मोटारी जाण्यासारखे घाट या पर्वताच्या रांगेंतून मधून मधून अनेक काढण्यांत आले आहेत. आणि कांहीं ठिकाणीं तर घाटांतून आगगाड्याहि झाल्या आहेत. तेव्हां रहदारी वाढणारच; व ती आतां इतकी वाढली आहे

कीं, देशस्थ आणि कोंकणस्थ या शब्दांत कांहींच स्वारस्य राहिलें नाहीं. जिन्नसपान्नस व आहार, राहाणी या बाबतींत कोंकणस्थांचीं व देशस्थांचीं जीं ठराविक लक्षणें पूर्वीं होतीं त्यांतला ठराविकपणा आतां निघून गेला. अजूनहि कोंकणांत मुख्यत: भातच पिकतें आणि देशावर मुख्यत: ज्वारी गहूं हींच धान्यें पिकतात. पण कालांतरानें दोन्ही ठिकाणीं इकडचीं तिकडचीं नवीं पिकें पिकण्याचा संभव आहे व तसे प्रयोग सुरू आहेत. कोंकणांत कापूस कसा पिकेल असें पूर्वीं वाटे. पण तो हवा तसा पिकूं शकेल, निदान कांहीं जातींचा कापूस तरी डोंगरकठडीवर पिकेल, हें सिद्ध झालें आहे. तसेंच कोंकणांतलीं कडधान्यें देशावर पिकवितां येतील. पण जमिनीचा गुण माणसाला बदलतां येत नसेल किंवा देशावर व कोंकणावर पावसाचें मान अगदीं वेगवेगळें असल्यामुळें कांहीं पिकें कोठें व कांहीं कोठें असा भेद कायमचाच राहील; पण तसा भेद एकाच प्रांतांत तरी कोठें नसतो? तथापि कोठें काय पिकेल तें पिको न पिकेल तें न पिको; पण मनुष्यप्रयत्नानें आणि वाहतुकीच्या साधनानें पूर्वींची स्थिति इतकी बदलली आहे कीं, जगांतील वाटेल त्या ठिकाणचा माल देशावर काय किंवा कोंकणांत काय सारखाच मिळूं शकतो. चहा व साखर या गोष्टी आतां सर्वत्र सारख्या झाल्या आहेत. देशावर कोंकणांतले तांदूळ व कोंकणांत देशावरच्या गव्हाची भाकर हीं सहज मिळूं शकतात. आणि ब्रह्मदेशचा तांदूळ कोंकणांत बाहेरून इतका येतो कीं, खुद्द कोंकणच्या तांदळावर चार महिने तर रंगूनच्या गोणावर आठ महिनें निर्वाह कोंकणच्या लोकांचा होतो.

तात्पर्य दूरदूर व तुटक राहाणी हें जें जाति बनण्याचें मूळचें कारण तें आतां सर्वस्वी घटत चाललें आहे. आणि आज आहे त्यापेक्षांहि यापुढें पुष्कळच अधिक एकरूपता सर्व हिंदुस्थानभर नांदूं लागेल. आपल्या राष्ट्रीयत्वाचीं विशेष लक्षणें कोणी मुद्दाम होऊन सोडून देईल असें नाहीं. पण अनुकरणप्रियतेमुळें व सोईमुळें एकाचें दुसरा इतक्या तत्परतेनें उचलतो कीं, अनिच्छेनें काय घडतें व इच्छेनें काय घडतें हें पहात बसण्याला अवकाशच फारसा राहात नाहीं. पुढील पिढींत हिंदुस्थानांतील चार वर्णांच्या पोटविभागांत विवाह अधिकाधिक होऊं लागतील. ब्राह्मण म्हटला म्हणजे येथून तेथून तो एकच. तसाच वैश्य, तसाच क्षत्रिय. कुटुंबांतील आहार कोणता

आहे, म्हणजे तो शाकाहार आहे कीं मांसाहार आहे, यामुळेंच विवाहसंबंधाला मन काय मागें घेईल तेवढेंच. त्याचबरोबर भाषा व प्रादेशिक विशेष चाली-रीति यामुळें कोण काय माघार घेईल ती घेईल. पण धर्म व जाति यांचें बंधन कमी होऊन हिंदुस्थानांतील आज वेगवेगळ्या मानलेल्या प्रादेशिक ब्राह्मणांतून लग्नव्यवहार अधिक सुरू झालेले आढळतील, व ते तसे झाले तर तें इष्टच होय.

जात व धंदा

धंदे व जाति यांचा नित्य संबंध पूर्वी पडत असल्यामुळें जातीचें नियंत्रण जातींतील व्यक्तीवर पडे. पण अलीकडे जाति व धंदे यांचे संबंध सुटत चालले असले तरी, विशिष्ट धंद्यांत जे कोणीहि लोक पडतात त्यांतील लोकांना त्या धंद्यापुरतें निर्माण झालेलें लोकमत व व्यवहारपद्धति मान्य करावी लागते. जुन्या काळीं व्यापारी संघ हे फार प्रबळ असत. या संघांनीं केलेले नियम कसोशीनें अंमलांत आणले जात. म्हणजे जो कोणी ते नियम मोडील, त्याचा न्याय करून शिक्षा करण्याचा अधिकार संघाला असे. शिक्षा सामान्यतः दंडाची असे; व बहिष्कार ही शिक्षा असली तरी संघाची आज्ञा गुन्हेगाराकडून पाळली जाण्यापुरतीच बहिष्काराची शिक्षा अंमलांत असे. पण हा बहिष्कार धंदेवाल्याला इतका जाणवे कीं, सरकारी शिक्षा एक वेळ पुरवली पण संघाची शिक्षा नको. मनुष्य जोंपर्यंत समुदायांत राहातो तोंपर्यंत सामुदायिक जीवनाचे फायदे त्याच्या लक्षांत सहसा येत नाहींत. पण बहिष्कार पडला म्हणजे भर समाजांत राहाणाऱ्या मनुष्याला तो अरण्यवासच वाटतो. आणि संघाची आज्ञा मान्य करून त्याची कृपा संपादून तो फिरून संघांत प्रवेश मिळवून घेतो. हे संघ पूर्वी सर्व जगभर होते. आणि राज्यकारभाराचे जसे कायदेकानू तसे संघांचे असत. हे संघ आपल्या संघशक्तीनें इतके प्रबळ होत कीं, कित्येक वेळां राजसत्तेलाही त्यांना नमावें लागे.

हल्लींच्या काळांतहि किंचित् रूपांतर होऊन, किंवा नव्या पद्धतीनें कां होईना, या संघांची संस्था अस्तित्वांत आहे. इतकेंच नव्हे तर, ती कमी होण्याऐवजीं उलट फैलावण्याचाच संभव दिसतो. जुन्या काळीं हे संघ व्यापारधंद्यापुरते असत. व तेहि त्यांतील मालक व धनिक यांच्यापुरतेच असत. पण आजकाल शेतकरी, मजूर वगैरे धंद्यांतील उपघटक यांचेहि संघ

बनूं लागले आहेत. या संघांच्या कार्यांतील योग्यायोग्य काय आहे, काय नाहीं, याची चिकित्सा करणें येथें शक्य नाहीं. येथें फक्त इतकाच मुद्दा आहे कीं, कुटुंबव्यवस्थेचीं बंधनें एकीकडे सुटत चाललीं आहेत व जातीचीं जुनीं बंधनेंहि शिथिल होत चाललीं आहेत, तर दुसरीकडे केवळ आर्थिक संबंधाना अनुसरून नवे गट, नवे वर्ग, नवे संघ बनूं लागले आहेत. आणि जुन्या नियंत्रणांच्या जागीं नवीं नियंत्रणें येऊं लागलीं आहेत.

मात्र या दोहोंत जो महत्त्वाचा फरक आहे तो लक्षांत ठेवला पाहिजे. कुटुंब व जाति यांतील बंधनें जन्मसिद्ध म्हणून दुस्तर व आजन्म टिकणारीं होतीं. नवीं नियंत्रणें जन्मावर अवलंबून नाहींत. मनुष्य आपल्या इच्छेनें व रीतसर करार करून आपल्याच फायद्याच्या दृष्टीनें संघांत शिरतो, व त्याचे नियम पाळतो, त्याची वर्गणी देतो व त्याचीं नियंत्रणें सोसतो. पण तीं नियंत्रणें जशीं तो इच्छेनें स्वीकारतो तशींच तो तीं आपल्या इच्छेनें सोडून देऊं शकतो. नदीच्या प्रवाहांत जसे ठिकठिकाणीं भोवरे उत्पन्न होतात, तसेंच समाजाच्या जीवनांत व व्यवहारांत संघ हे उत्पन्न होतात. भोव-ऱ्याला आधार मिळून तो कोठें बनेल याचा नियम नाहीं. तो एकाद्या दगडा-भोंवतीं फिरेल किंवा तळांत खालीं एखादा खळगा असेल तर तेथें फिरूं लागेल; व तो फिरूं लागला म्हणजे त्यांतील पाणी ठराविक वक्र गतीनें व प्रवाहाच्या दिशेला सोडून उलटया दिशेनेंहि फिरतेंसें दिसेल. हा भोंवरा दुरून दिसत असल्यामुळें तो टाळणें पोहणाराला शक्य आहे. पण तो आपल्या इच्छेनें किंवा बेसावधपणानें त्या भोंवऱ्यांत असेपर्यंत त्याला त्याच्या नियंत्रणाचीं चक्करें खावींच लागतात. समाजांतील आर्थिक व्यवहाराच्या प्रवाहांत कोठें विशेष उंच जागीं किंवा विशेष सखल जागीं (म्हणजे विशेष फायदा होतो म्हणून तो संभाळण्याकरितां किंवा आपली विशेष हानी होते ती वाचविण्याकरितां) हे संघरूपी भोवरे बनतात. त्याशीं मनुष्याचा संबंध येतो तो व्यवहाराच्या एखाद्या विशिष्ट अंगापुरताच येतो. आणि तो त्यांत इच्छेनें जसा सांपडतो तसा आपल्या इच्छेनें बाहेरहि निघूं शकतो. संघ. हा एक प्रकारचा गोतावळाच आहे. तो गोतावळा रक्तसंबंधाचा नाहीं पण रक्त चंचल करविणाऱ्या, रक्त वाढविणाऱ्या, व रक्त घटविणाऱ्या आर्थिक व्यवहाराचा तो संबंध असतो.

आन्हिक ११ वें

कुटुंब व्यवस्था (८) शिक्षण व संस्कृति

शिक्षण---व्यक्ति, कुटुंब व गोतावळा यांची घटना, कायदेशीर संबंध आणि खाजगी संबंध यांच्यासंबंधानें येथवर विवेचन झालें. येथून पुढें व्यक्ति व राष्ट्र यांच्यासंबंधाचा विचार करावयाचा परंतु तो करण्यापूर्वी खास व्यक्ती-संबंधाच्या अशा कांहीं गोष्टी आहेत त्यांचाहि थोडा विचार केला पाहिजे. राष्ट्र, राज्य, किंवा देश हीं निरनिराळ्या दृष्टींनीं व्यक्तींचींच मिळून झालीं आहेत ही गोष्ट खरी. तथापि, शिक्षण, संस्कृति व धर्म हीं ज्या त्या व्यक्तीपुरतीं ज्याचीं त्याचीं स्वतंत्र असतात; व व्यक्तींनीं कांहीं विशेष कारणा-करतां म्हणजे हितसंबंधाकरितां राज्य किंवा राष्ट्र बनविलें व त्याचा एखाद्या प्रदेशाशीं संबंध जोडून दिला, तरी राष्ट्र किंवा राज्य या नात्यानें राष्ट्राला किंवा राज्याला शिक्षण, संस्कृति किंवा धर्म असत नाहीं. आपण राष्ट्रीय शिक्षण हा शब्द वापरतों, त्याचा अर्थ राष्ट्राचें शिक्षण असा नाहीं तर (१) राष्ट्रीय भावनेला उपयुक्त असें मानण्यांत आलेलें शिक्षण किंवा (२) राष्ट्रां-तील मुख्य राजकीय सत्तेनें राष्ट्रांतील नागरिकसमूहाकरितां आपल्या खर्चानें चालू केलेलें किंवा खासगी लोकांचें चालू दिलेलें शिक्षण, शिक्षणप्रकार व शिक्षणसंस्था. शिक्षणाचा राष्ट्राशीं इतका तरी संबंध येतो व त्याला कायद्यांचें अधिष्ठानहि असतें. परंतु राष्ट्रीय (सरकारी) म्हणून संस्कृति अशी कांहीं नसते.

राष्ट्रांतील राज्यकारभारांत ज्यांचा हात चालतो, अशा लोकांच्या संस्कृती-च्या कल्पना काय होत्या किंवा आहेत हें ज्यावरून कळेल असे कांहीं कायदे किंवा सरकारी खातीं, किंवा राज्यकारभारांतील कामें असूं शकतील व त्यांवरून अनुमान करून या राष्ट्राची संस्कृति अमुक आहे असें वाटेल तर म्हणावें. परंतु प्रत्यक्ष राज्यकारभाराचा आत्मा हा अलिप्त असतो. त्याला तत्त्वतः अमुक एका संस्कृतीची आवश्यकता असते असें नाहीं. समजा आज हिंदुस्थानच्या राज्यांत जें पीनल कोड आहे त्यावरून राज्याच्या नैतिक कल्पना काय आहेत याचें अनुमान करतां येईल. पण पीनल कोड हें आहे असें नसतां दुसरें कांहीं असतें, तरी तात्त्विक दृष्ट्या राज्यसत्ता ती राज्यसत्ताच. हिंदुस्थानांत आज बीभत्स चित्रें व वाङ्मय प्रसिद्ध करणं

म्हणजे दाखविणें किंवा विकणें हा गुन्हा आहे पण दारू पिणें हा गुन्हा नाहीं. दारूच्या बाबतींत गुन्हा असेल तर परवान्याशिवाय दारू गाळणें किंवा दारूचें दुकान चालविणें हा मात्र गुन्हा आहे. सरकारानें जुन्यापुराण्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक वस्तू रक्षण करण्याची योजना केली आहे. म्हणून ती व्यवस्था बिघडेल असें कोणतेंहि कृत्य करणें हा एका वेगळचा कायद्यानें गुन्हा ठरविला आहे. अशा निरनिराळ्या गोष्टींवरून त्या राज्यांतील लोकांच्या नैतिक, सामाजिक इत्यादि विचारांविषयीं कल्पना करितां येईल. परंतु या गोष्टी अशा असल्या किंवा नसल्या तरी प्रत्यक्ष राज्यसत्तेच्या आत्म्याशीं त्यांचा संबंध नाहीं. म्हणजे या गोष्टी आहेत त्यांहून वेगळ्या असत्या तरी राज्यसत्ता व प्रजा यांचा संबंध आहे तोच राहिला असता.

तीच गोष्ट धर्माची. राज्याला आत्मा असेल तरी तो पारलौकिक मुक्तीची अपेक्षा करणारा नाहीं. त्याच्या मुक्तीची कल्पना वेगळी आहे. आणि ती याच देहीं याच डोळां मिळालेली पाहाण्याची त्या आत्म्याला अपेक्षा असते. ती मुक्ति म्हणजे राज्यसत्ता अखंड व अबाधित राहाणें व त्या सत्तेच्या आधारावर राज्यव्यवस्था शक्य तितकी चांगली चालून प्रजेला शक्य तितकें सुराज्याचें सुख मिळणें. आतां बहुधा प्रत्येक राज्याच्या अनेक खात्यांपैकीं धर्मखातें म्हणून एक असतेंच. पण त्या खात्याच्या कारभाराचा हेतु पार लौकिक नसून इहलौकिकच असतो. हीं धर्मखातीं जुन्या राज्यांतूनच आढळतात. रशियामधील नव्या सोव्हिएट सरकारच्या राज्यव्यवस्थेंत धर्मखातें मुळींच नाहीं व हीच गोष्ट बहुधा यापुढें बहुतेक राज्यांतून होईल. जुन्या राज्यांतून अशा प्रकारचें धर्मखातें शिल्लक उरण्याचें कारण असें आहे कीं, मानवी समाजाच्या बाल्यावस्थेंत राजा हाच मुख्य धर्माधिकारीहि होता. आपल्या प्रजेनें आपल्याशीं कसें वागावें, त्याप्रमाणेंच आपल्या प्रजेनें धर्म कोणता पाळावा हें पाहणें आपलें कर्तव्य आहे असें राजा मानीत असे. उलट देशांतील लोकांच्या धर्माचें संरक्षण करणें हें राजाचें कर्तव्य असें आपोआपच ठरे. यामुळें 'सद्धर्मपालक' हें विशेषण राजाच्या बिरुदावलींत असावयाचेंच. प्रथम प्रथम धर्माचरणासंबंधानें राजाकडून प्रजेवर अनेक प्रकारचा जुलूम होई. उदाहरणार्थ,- इंग्लंडच्या गादीवर आठव्या हेन्रीची मुलगी मेरी ही राणी होऊन बसली ती कॅथॉलिक धर्माची पुरस्कर्ती होती. तिनें प्रॉटेस्टंट लोकांचा छळ केला व

ती सद्धर्मपालक ही पदवी स्वतःला लावी. तिच्यामागून तिची बहिण एलिझाबेथ ही गादीवर बसली तिनें प्रॉटेस्टंट धर्मपंथाचा पुरस्कार केला; तरीहि ती सद्धर्मपालक ही पदवी लावून घेतच असे. अशा स्थितींत सद्धर्म हा कोणता व सद्धर्माचा प्रतिपाल करणारा राजा या म्हणण्यांत अर्थ काय राहिला ?

पण दिवसेंदिवस धर्म ही गोष्ट व्यक्तिगत ठरूं लागली आणि त्याबरोबरच धर्माचा प्रतिपाल करण्याचें कर्तव्य राजाचें, ही कल्पना रूपांतर पावली. ती अशी कीं, राजसत्तेला धर्माधिकार असा नाहीं. प्रत्येक प्रजाजनाला आपण कोणता धर्म पाळावा याविषयीं स्वातंत्र्य आहे. आणि राजा हा धर्मपालक याच अर्थानें कीं, प्रजाजनांपैकीं एका धर्मपंथावर दुसरा धर्मपंथ जुलूम अत्याचार करूं लागेल तर राजानें तो थांबवावा. कालांतरानें जशी गुलामगिरी थांबली तसाच धर्मच्छलहि थांबला. हिंदुस्थानचा ख्रिस्ति बादशहा हाहि स्वतःला सद्धर्मप्रतिपालक म्हणवितो. तथापि खास हिंदुस्थान सरकारचा असा धर्माचार कांहीं नाहीं. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत जें एक खातें आहे तें धर्मप्रसाराकरितां नसून जे वरिष्ठ नोकर धर्मपुरोहिताच्या मदतीची अपेक्षा आपल्या सार्वजनिक उपासनेंत करतील त्यांची गरज भागविण्याकरितां, तसेंच ख्रिस्ति लोकांचीं लग्नें व दफनविधि या कामीं लागणारी मदत करण्याकरितां पुरोहित व उपपुरोहित यांच्या नेमणुकी वगैरेंसंबंधानें आहे. इतर धर्माच्या लोकांकरितां पुरोहित व उपाध्ये हे सरकार आपल्या पगारानें नेमीत नाहीं हें खरें; पण इतर धर्मीय लोकांची तशी मागणीहि नाहीं. किंवा सरकारी पगारी पुरोहित नेमले तर तो एक प्रकारचा जुलूमच वाटेल! सरकार ख्रिस्ति पुरोहित खात्यावर जसा आपल्या उत्पन्नांतून खर्च करितें तसाच हिंदु व मुसलमानी देवस्थानांवरहि कांहीं खर्च करितें. या खर्चाच्या रकमा इंग्रजांपूर्वींच्या हिंदु–मुसलमान राजांनीं आपापल्या धर्मांतील देवस्थानांना वार्षिक देणग्या म्हणून दिल्या होत्या. परंतु आपण आतां त्यांच्या जागीं आलों, आणि त्या देणग्या बुडविल्या तर देवस्थानांचें नुकसान होऊन प्रजेंत असंतोष होईल, म्हणून सरकार त्या चालवितें. अर्थात् त्या चालविण्यांत खरोखर त्या त्या धर्माचा पुरस्कार धर्मबुद्धीनें मुळींच नाहीं. पुण्याजवळील पर्वतीच्या देवस्थानाला पेशव्यांनीं कित्येक हजारांची देणगी ठरवून दिली होती. ती सर्व नसली तरी त्यांतील कांहीं अंश सरकारनें देवस्थानाकडे अद्यापि चालू ठेविला

आहे. तसेंच पुण्यांतील कित्येक देवळांना किरकोळ रकमांच्या देणग्या चालू आहेत. त्याची व्यवस्था पर्वतीसंस्थानाकडून होते. तशीच कांहीं मदत कित्येक जुन्या मशिदींनाहि होते. पण यावरून सरकारचा आणि हिंदु व मुसलमान धर्मांचा संबंध आहे असें म्हणतां येत नाहीं.

अशा रीतीनें राज्यसत्ता व शिक्षण, संस्कृति व धर्म यांचा अवश्य संबंध किती आहे म्हणजे खरोखर किती नाहीं हें सांगितलें. तसेंच या तिन्ही बाबतींत प्रजाजन व्यक्तीला सरकारकडून कोणती मदत मिळण्याची अपेक्षा करतां येईल, कोणती करतां येणार नाहीं याचेंहि दिग्दर्शन वरील विवेचनावरून होण्यासारखेंच आहे. तथापि या तीनहि गोष्टी प्रत्येक नागरिकाला अगत्याच्या आहेत. या तिन्ही बाबतींत तो स्वतंत्र आहे. आणि तिन्ही बाबतींतलें ध्येय हवें तसें त्याचें त्याला ठरविण्याची मोकळीक आहे.

शिक्षण

हल्लीं शिक्षणाची चोहोंकडे जी निंदा होत असते, ती तरुण पिढीच्या कानीं येतच असेल. तथापि त्यामुळें त्यांचें मन शिक्षणापासून परावृत्त होण्याचें कारण नाहीं. शिक्षणाच्या पद्धतींत जे दोष आहेत ते काढून टाकणें हें स्वत: त्यांच्या हातांत नाहीं. त्यांची वडील पिढी त्यासंबंधानें जी खटपट करतां येईल ती करीत असते. आणि मुलांच्या शिक्षणावर पैसा घालावा कीं न घालावा हें ठरवीत असते. यामुळें शिक्षणाच्या वयांत जेवढें शिक्षण घेतां येईल तेवढें घेण्याला मुलांनीं कसूर करूं नये. या वयांत शिक्षण हें एकच ध्येय त्यांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेवावें. शिक्षण न मिळतां मोठेपणाला आलेल्या माणसांचीं उदाहरणें कोठेंहि आढळतातच. पण, तो मोठेपणा त्यांना शिक्षण मिळालें नाहीं या कारणानें आलेला नसतो, तर शिक्षण मिळालें नसतांहि त्यांच्या अंगच्या इतर गुणांमुळें आलेला असतो. शिक्षणानें मनुष्य कधींहि निरुपयोगी होत नाहीं. जें काय होतें तें इतकेंच कीं, तें शिक्षण मिळाल्यामुळें आयुष्यांत आपली अशी एक प्रकारची चढती किंवा बढती होईल असें जें पूर्वीं वाटत असतें तें प्रत्यक्ष अनुभवाला येत नाहीं. पण मागणी व पुरवठा यांचा उत्कृष्ट मेळ कोणत्याहि व्यापारांत कोणालाहि हटकून घालतां येत नाहीं. आज सुधारलेल्या देशांत मालाची पैदास होते तितका माल बाजारांत उठत नाहीं; पण हाताशीं साधन आहे म्हणून बेसुमार माल तयार करण्याची चूक

कारखानदारदेखील करतात. पण अशा रीतीनें अधिक उत्पन्न केलेल्या मालापेक्षां मागणीहून अधिक मिळालेलें शिक्षण ही कमी दुःख करण्याची गोष्ट आहे. कारखान्यांतील मालाला बाजारांतील किमतीपेक्षां इतर महत्त्व नाहीं. पण, शिक्षणाला बाजारांत मिळणाऱ्या किमतीपेक्षां अधिक महत्त्व आहे. बी. ए. झाल्यानंतर मुलगा एल्‌एल्. बी. झाला; पण वकील फार झाले म्हणून वकिलींत वाव नाहीं असें ठरलें; तर बाजारांत किमत मिळण्याच्या दृष्टीनें आपण एल्‌एल्. बी. झालों हें विसरून फक्त बी. ए. च झालों असें मानून मिळेल तो उद्योग करावा. ज्यांना एल्‌एल्. बी. होण्याचा खर्च करवत नाहीं असे लोक नुसते बी. ए. होऊनच शिक्षण संपवितात कीं नाहीं ? शिक्षणाच्या वेळीं नको तें शिक्षण अधिक घेण्याची चूक झाली तर ती जन्मभर आठवीत उगाळीत असंतुष्ट होऊन राहण्यांत काय अर्थ ? खरी चूक असते ती शिक्षणाचें पर्यवसान ठराविक एका प्रकारचा धंदा करावयास मिळेलच अशा समजुतीनें होतें. पण मनुष्यानें शिक्षण हें आगगाडीच्या इंजिनासारखें मानावें. इंजिनाचा गुण हा असतो कीं, तें आगगाडीला आपल्या तोंडानें किंवा पाठीनें चिकटून ती गाडी ओढूं शकतें. तसेंच आपण कोणता माल वाहून नेतों याविषयीं तें विचार करीत बसत नाहीं. डब्यांतून बरावाईट कोणताहि माल भरलेला असो तो आपल्या अंगीं शक्ति असेल तेथवर ओढून न्यावयाचा; कमींत कमी लागेल तेवढा कोळसा आणि पाणी मिळालें म्हणजे झालें. सुशिक्षित तरुण पिढीनेंहि यापुढें एकच ध्येय डोळ्यांपुढें ठेविलें पाहिजे तें हें कीं, वयांत आल्यापासून स्वावलंबी व्हावयाचें. स्वतःच्या मेहनतीनें मिळेल तेवढ्यावर जगावयाचें आणि त्याकरितां मान किंवा अपमान न पाहातां पडेल तें काम करावयाचें. काम दिसण्यांत कमी मानाचें म्हणून टाकून दिलें, पण स्वतः कांहीं न करतां लोकांचें खाऊन निरुद्योगी राहिलें, तर अशा जीवितानें होणारी मानहानी कमी प्रतीचें काम करण्यानें होणाऱ्या मानहानीपेक्षां फारच वाईट. आणि याच्या भरीला हल्लींच्या दिवसांत दिसून येणारी तरुण पिढींतील तालेवारी पाहिली म्हणजे ती स्थिति तर अधिकच वाईट. अलीकडे बापाची मिळकत हवी; पण त्याचीं मतें नकोत अशी स्थिति आढळते. बापाच्या मिळकतीकरितां मिंधेपणानें त्याचीं मतें मान्य आहेत असें दाखविणें हा अप्रामाणिकपणा होय; व स्वतःच्या मताचा अभिमान बाळगणें हें केव्हांहि भूषणास्पदच

होय. पण, आर्थिक दृष्टया परावलंबी मनुष्याला स्वतंत्र मताचा अहंकार शोभत नाहीं. "पितृधर्माला सर्व प्रकारें जागण्याला आपण तयार असलों तर आपल्याला कमीपण येतें! बापाचें घेण्याला कांहीं हरकत नाहीं. पण इतर रीतीनें बापाशीं वैऱ्याप्रमाणें वागावें! त्याला आपण कस्पटाप्रमाणें मानतों असें त्याला भासवून त्याचा अपमान करावा! पण, प्रेमामुळें त्याचें आंतडें तळमळतें त्या गोष्टीचा फायदा घेऊन त्याच्या पैशावर पोसलें जावें" यांत कसचा स्वाभिमान? मुलानें हट्ट करण्यासारखी एकच गोष्ट म्हणजे आपणावर शिक्षणाप्रीत्यर्थ जो खर्च करण्याला बाप तयार असेल "तेवढ्या खर्चांत होणारें शिक्षण मी आपल्या आवडीनें घेईन; तुमची आवड तुम्हीं मजवर लादूं नये असें म्हणणें; कारण पुढें जन्म काढावयाचा तो माझा मला आणि बुद्धीला ज्या दिशेचा अंकुर फुटण्याचा संभव असेल त्या दिशेचेंच शिक्षण घेतलेलें उपयोगी पडतें. माझ्या शिक्षणाकरितां तुम्हांला काय खर्च करावयाचा तो तुम्ही करा. पण शिक्षण कोणत्या प्रकारचें घ्यावें हें माझें मी ठरवीन व त्याचे होतील ते परिणाम मी सोशीन" असें म्हणण्याची मुलाची तयारी पाहिल्यावर बाप आपला आग्रह धरणार नाहीं. तथापि, त्यानें तो धरलाच तर नाइलाज म्हणून तो म्हणेल तें शिक्षण घ्यावें व नशिबावर हवाला ठेवावा, किंवा तें शिक्षण घेऊं नये व बापाचा पैसाहि घेऊं नये. म्हणजे मुद्दा एकच कीं, वयांत आल्यावर स्वावलंबी व्हावयाचें. मग कोणत्याहि स्थितींत राहातां येवो, ती स्थिति बिनतक्रार पतकरावयाची.

संस्कृति

संस्कृति हा शब्द फार व्यापक आहे. त्यांत काय येतें व काय येत नाहीं हें सांगणें कठीण आहे. पण सामान्यपणें असें म्हणतां येईल कीं, कोणत्याहि विषयांतील उत्तमोत्तम विचार याचें नांव संस्कृति. त्याला लोकरीच्या अंगावरील फुलाची उपमा देतां येईल. कोणत्याहि विषयांतील भौतिक ज्ञान हें लोकरीच्या कापडाच्या आडव्या उभ्या जाड धाग्यासारखें आहे. आणि कोणत्याहि लोकरीचे सारखेच जाड किंवा सारखेच पातळ धागे काढतां येतील. पण सगळ्या प्रकारच्या लोकरींवरील फूल एकाच प्रतीचें नसतें. आणि लोकरींच्या किमतींत जो फरक पडतो तो या फुलाच्या गुणामुळेंच!

कांहीं लोकरीच्या कापडांवरील फूल राठ असतें; आणि त्यांच्यामध्यें उबदारपणा कमी असतो. पण उत्तमोत्तम काश्मिरी शाल घेतली तर तिच्यावरील फूल हाताला मखमलीसारखें मऊ लागतें; आणि अशा लोकरीलाच इतकी ऊब असते कीं, तिचा कपडा घातल्यानें कसल्याहि थंडीचें निवारण होतें. तसेंच कोणत्याहि वस्तूवर जें स्वाभाविक तेज किंवा तजेला असतो. तसाच उत्तम विचारांनीं मनुष्याच्या मनाला येत असतो.

किंवा संस्कृति म्हणजे वृक्षावरचें पिकलेलें फळ म्हणतां येईल. कारण, झाडावर पिकलेल्या फळामध्यें त्या वृक्षाचे सगळे उत्तम गुण उतरतात. त्याप्रमाणें संस्कृतीमध्येंहि मनुष्याच्या मनाचे उत्तम गुण उतरलेले असतात. मग तें मन पुष्कळ शिकलेलें असो, किंवा थोडें शिकलेलें असो. अशिक्षित मनुष्य झाला तरी त्याच्या ठिकाणीं उत्तम शरीरप्रकृति, सुविचार, सद्बुद्धि, सभ्यपणा हे स्वाभाविक गुण असूं शकतील. शिक्षणामुळें इतकेंच होतें कीं, मनुष्याला आपले विचार चांगल्या रीतीनें प्रकट करून दुसऱ्याशीं सुलभतेनें व्यवहार करतां येतो, विद्येचा म्हणून जो विशेष आनंद तो स्वतःला घेतां येतो, आणि दुसऱ्याला देतां येतो.

तसेंच विद्येच्या भरीला सामाजिक परंपरा आणि आनुवंशिक पूर्वसंचित या गोष्टीहि उपयोगी पडतात. रानटी लोक घेतले तरी त्यांच्यांतहि एक प्रकारचा सभ्यपणा किंवा सत्प्रवृत्ति असत नाहीं असें नाहीं, पण त्यांची रहाणी, त्यांचा आचार आणि सुधारलेल्या लोकांची राहणी व आचार, यांमध्यें पुष्कळच फरक पडतो व त्याचें कारण समाजाचें पूर्वसंचित. शिक्षणानें स्वच्छता, सौंदर्य, ठाकठीकपणा, सुखसोईची जाणीव इत्यादि गुण मनुष्याला प्राप्त होतात. यांचाहि संस्कृतींत समावेश होतो. पण संस्कृति आणि नीति हीं दोनहि एकच नाहींत म्हणून तीं दोनहि एकाच ठिकाणीं आढळून येतील असें नाहीं. असंस्कृत रानटी समाजांत सभ्यपणाप्रमाणें खऱ्या नीतीच्याहि कल्पना कांहीं आढळतील. उलट अमेरिकेसारख्या अत्यंत सुशिक्षित व पुढारलेल्या देशामध्यें कित्येक नीतीच्या कल्पना मनाला न पटण्यासारख्या आढळतात. आणि स्वार्थ व दुष्ट बुद्धि यांचा तर सुशिक्षितांतहि कडेलोट दिसून येईल.

नव्या तरुण पिढीची संस्कृति पूर्वीसारखी एकजिनसी राहणें यापुढें शक्य नाहीं. हिंदी व हिंदु संस्कृतीचें जें जुनें रूप तें यापुढें बदलणार आहे. भौतिक विद्या पुष्कळच वाढणार असून नवी राहणी अधिक टापटिपीची, सुखसोईची होईल. परंतु सामाजिक चालीरीति इतक्या बदलतील कीं, त्यांच्या नमुन्याचा हिंदु समाजाच्या जुन्या परंपरेंत सहसा दाखला मिळणार नाहीं.

सामाजिक नीतीच्या कल्पनाहि पुष्कळ बदलतील. परंतु मनाच्या विकासामुळे जी संस्कृति प्रकट होते ती यापुढें पूर्वीपेक्षां अधिक खुलून दिसेल यांत शंका नाहीं. गेल्या पांचशें वर्षांत किंवा पांच हजार वर्षांत हिंदु लोकांचा बाहेरच्या जगाशीं जो संबंध आला नव्हता तो पुढील अवघ्या पन्नास वर्षांत येण्याचा संभव आहे. यामुळें त्यांच्या संस्कृतीचें स्वरूप प्रादेशिक न राहतां जागतिक होईल; आणि तसें झाल्यास हिंदु समाजाला वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. जगांत जगण्याची पहिली अट अशी असते कीं, जगाच्या रीतीनें मनुष्याला थोडेंबहुत राहावयास शिकलें पाहिजे. आणि या नव्या राहणींत जे फेरफार होतील त्यांचा स्वीकार एकाद्या आपत्तीप्रमाणें न करतां खुषीनें व आनंदानें केलेला बरा. कोणत्याहि स्थितींत चांगलें काय हें मनुष्याला फार खोल विचारानेंच निवडून काढतां येतें. आणि प्रत्येक नव्याजुन्या स्थितींत त्या त्या कालानुसार चांगलें म्हणून कांहीं असतेंच. म्हणून नवें युग अवतरणारच, कालमान बदलणारच, स्थित्यंतर होणारच ! मग त्यांतील आपल्या दृष्टीनें जेवढें चांगलें तेवढें घेण्याचा प्रयत्न मनुष्यानें केला म्हणजे त्याचें कर्तव्य संपलें. काळाला खीळ घालणें ही गोष्ट त्याच्या हातची नाहीं. पण स्वतःच्या मनाला खीळ घालणें–म्हणजे चांगल्यावाईटाच्या विवेकाच्या दृष्टीनें येथ पर्यंत जाऊं; याच्या पलीकडे जाणार नाहीं असें विवेकबुद्धीनें ठरवून इच्छा शक्तीच्या बळावर तें अमलांत आणणें–हें तरी त्याला करतां येईल.

जुन्या काळीं मजलेदार घरें कमी असत. नव्या–सुधारलेल्या काळांत आ मजल्याशिवाय बहुधा घर नाहीं. परंतु मजला वरचा झाला किंवा खाल झाला तरी त्यांत एकेक कुटुंब स्वतंत्र राहाणारें असल्यास त्या प्रत्येका त्या राहाणाराप्रमाणें सुखसोई असाव्याच लागतात. आतां एके ठिका एक चांगली तर एक वाईट असें असणारच. तळमजल्यावर पाण्याची स उत्तम असते तर वरच्या मजल्यावर हवेची सोय उत्तम असते; वरच्या मजल्या

वर निर्वेध रीतीनें संसाराचें सामान मांडतां येतें तर दुकानदारीसारखा व्यवहार करण्याला तळमजला अधिक सोईचा असतो पण तळ मजल्यांत स्वच्छता व टापटीप तितकी राहूं शकत नाहीं. अर्थात् ज्या मजल्यावर आपलें राहाणें पडणार त्यांतल्या सर्व सोई हस्तगत करून त्यांचें सुख अंगीं कसें लावतां येईल याचाच विचार करणें प्राप्त. पैशाच्या साधनानें कदाचित् एखाद्या माणसाला घरांतील सगळे मजले आपल्या हातीं व आपल्याच वापरांत ठेवतां येतील. पण युगांतरें म्हणजे काळाचे मजले हे असे आहेत कीं, त्यांतल्या कोणत्या तरी एकाच मजल्यांत राहून समाजाला व मनुष्याला नांदावें लागतें. म्हणून संस्कृतीच्या दृष्टीनें नव्या युगांत जुनें शिल्लक राहाणार नाहीं याचा खेद न मानतां, नव्या युगांत काय चांगलें लाभण्यासारखें आहे व तें आपणाला कसें हस्तगत करतां येईल इतक्याचाच तरुण पिढीनें विचार करावा. तसें केलें असतां त्याला असें आढळेल कीं, जुनी अद्भुतरम्य, उमदी, दिलदारीची मोठ्या अविभक्त कुटुंबाची पद्धति व तिचे फायदे नव्या युगांत आपणाला अनुभवितां येणार नाहींत; पण त्याऐवजीं जुन्या काळीं घर सोडून जाण्याला जे कुटुंबपाश अडचण करीत ते पाश नव्या युगांत निघून जातील. आणि कोठेंहि तीर फेकावा त्याप्रमाणें आपल्या चतुर्वर्ग साधनाकरितां जगाच्या पाठीवर कोठेंहि जाण्याला व राहाण्याला मनुष्याला अगदीं मोकळें वाटेल.

पूर्वीं संसार एका प्रकारें सुखाचा असला तरी त्यांतील पदार्थांत वैचित्र्य नव्हतें. तेंच आतां नव्या युगांत कितीतरी वैचित्र्य लाभणारें आहे. सुखसोईंविषयीं बोलावयासच नको. आणि पुष्कळ सुखसोई निर्दोष, म्हणजे स्वतः गुणांनीं चांगल्या असून इतर कोणाला उपद्रव न करणाऱ्या, अशा खरोखरच कितीतरी निर्माण झाल्या आहेत. सांसारिक सुखसोई सोडल्या तरी व्यवहारोपयोगी अशा ज्या अनेक गुणांचा परिचय आपणाला वाचनानें व परदेशी लोकांच्या संगतीनें येतो त्याहि गोष्टीला बरेंच महत्त्व आहे. जग आपणाला जिंकण्याला व खाऊन टाकण्याला आलें तर आपणहि जग जिंकावें व खाऊन टाकावें, अशी उमेदीची भावना तरुण पिढीच्या मनांत जागतिक संसर्गानें येण्यासारखी आहे. परोपकार बुद्धीच्या कांहीं कल्पना आपल्या जुन्या होत्याच पण त्यांत नव्या ज्ञानानें भर पडली नाहीं काय? उदाहरणार्थ, पूर्वीं तप करून, जपजाप्य करून, पुरश्चरण करून, तात्पर्य पुण्याई संपादन करून

ती समाजाच्या कामाला लावावी असा जो साधुसंतांचा जुना मार्ग तो आज शिल्लक उरला आहेच, पण शिवाय त्यांत नव्या विद्येच्या सहाय्यानें, म्हणजे उद हरणार्थ रुग्णचिकित्सा, रुग्णशुश्रूषा, औषधयोजना व विशेषतः शस्त्रक्रि इत्यादि गोष्टींनीं, परोपकारी मनुष्याला इतरांचें दुःख निवारण करणें व त्यां सुख प्राप्त करून देणें याविषयीं किती तरी नवे मार्ग निर्माण झाले आहेत. म ष्याच्या मनाचे स्थायी भाव पूर्वी काय, किंवा नव्या युगांत काय बहुधा ते असणार. परंतु त्यांचे भाव व अनुभाव हे नवे नवे निर्माण होऊं शकत आहे आणि रत्नाला जितके अधिक पैलू तितकें त्याचें तेज अधिक; त्याप्रमा नव्या युगांत व्यवहाराची व्याप्ति जी वाढली व सृष्टिज्ञान जें वाढलें आणि सहकारितेच्या साधनानें नवीन संघ बनवून सामुदायिक किंवा व्यक्तिग असे नवीन फायदे मिळवितां येऊं लागले, हे नव्या ताळेबंदांत जमेच्या बाजूल धरावयास नकोत काय ?

तात्पर्य, संस्कृतीपुरतें पहावयाचें तर भावी तरुण हिंदी पिढीच्य लोकांना उमेद व उल्हास बाळगितां येईल अशीच स्थिति नव्या युगां येईल असें वाटतें. राजकारणाच्या दृष्टीनें जी निराशेची छाया राष्ट्राव आली आहे, ती इतकी दाट आहे कीं, तींत कांहीं खाल्लेलें आंगाल लागत नाहीं. उजेडांत म्हणून कांहीं धरलें तरी चकाकत नाहीं. डोक्य वरचा दगड न निघाल्यानें मान ताठ व उंच होत नाहीं. पण नव्या युगाल फक्त एक राजकीय आंगच आहे, किंवा संस्कृतीला आधार सर्वस्वीं राज कीयच असतो, असें म्हणतां येत नाहीं. किंबहुना असेंहि म्हणतां येणार नाह काय कीं, जीं स्वतंत्र म्हणून राष्ट्रें आज आहेत तीं नव्या युगाच्या प्रवाहां आपणाइतकींच सांपडलेली आहेत; आणि उद्यां समजा आपण राजकी दृष्ट्या स्वतंत्र झालों तरी नव्या युगांतून जुन्या युगांत खचित जात नाहं कदाचित् उलट नव्या युगाचा अभिमान आपणाला परतंत्र असतां जितव झोंबला त्याहून राजकीय स्वातंत्र्यांत तो अधिकच झोंबेल. या एक गमतीचें उदाहरण देतां येईल. भांडवलशाहीच्या दृष्टीनें आप इतर राष्ट्रांच्या फारच मागें आहोंत. असें असतां आमच्या तरुण पिढींती जो म्हणून मनुष्य पहावा तो कम्युनिझमशिवाय गोष्ट बोलत नाहं याचा अर्थ मी इतकाच करतों कीं, राजकीय स्वातंत्र्य जेव्हां केव्हां मिळ

वयाचें असेल तेव्हां तें मिळेल, परंतु आज आर्थिक तत्त्वज्ञानांत परदेशांत जें नवीनांत नवीन असें एक तत्त्व निर्माण झालें त्याला हातावर घेऊन झेलण्या-इतकी मनाची तयारी, म्हणजे नव्या गोष्टी स्वीकारण्याविषयीं मनाचा, विकास, तरुण पिढीनें दाखविला. कित्येकांच्या मतें कम्युनिझमच्या स्वीकाराची भाषा राजकीय स्वातंत्र्य मिळण्याच्या निराशेनें उत्पन्न झाली आहे. तो त्रागा किंवा वैताग आहे; खरा विवेक नाहीं. म्हणजे खुद्द कम्युनिझमबद्दल खरें प्रेम आहे असें नाहीं. आणि उद्यां हातांत प्रत्यक्ष राज्यसत्ता आली तर आज जो तरुण तापट मनुष्य कम्युनिझमची भाषा बोलतो तोच उद्यां, राष्ट्राला हिटलर किंवा मुसोलिनी याचा फॅसिझम राष्ट्रीय दृष्टया अधिक उपयोगी असें ठरवून कम्युनिस्ट लोकांवर शस्त्र धरील. तसेंच कालपर्यंत हिंदु-स्थानानें राजसत्तेचाच पुरस्कार केला; आणि एकतंत्री राजसत्ता अजूनहि हिंदुस्थानांतील लोकांना किती मानवते किंवा परवडते किंवा आवडते याचीं उदाहरणें हिंदी संस्थानांतून आपणाला जागजागीं आढळत नाहींत काय? अशी स्थिति असतां राज्यकर्त्यांशीं हटातटानें भांडून भावी स्वराज्याची घटना त्यांच्या तोंडावर मारण्याकरतां तयार करावयास आम्ही बसलों म्हणजे लोकशाही, प्रातिनिधिक सत्ता आणि मतदानाचा अधिकार यांची आवड आपणाला इतकी उत्पन्न झालेली दिसते कीं, इतर जगांत जो 'अॅडल्ट फरँचाईज' म्हणजे स्त्रीपुरुष वयांत आल्याबरोबर केवळ वयांत येण्याच्या अधिकारानें व हक्कानें त्याला मतदार बनवावा अशी योजना, आपल्यामधील तालेवारांतले तालेवार पुढारी लेखणीनें लिहिण्यास पुढें सरसावतात. याचा अर्थ इतकाच कीं, धर्मांतर करून जो मनुष्य नवा धर्म स्वीकारतो तो जुन्या अनुयायांहून त्या नव्या धर्माचा अधिक कट्टा व माथेफिरू असा पुरस्कर्ता बनतो. कसेंहि असो. नव्या युगांतील नव्या संस्कृतीच्या प्रवाहांत हिंदु समा-जाची नाव शिरली आहे यांत शंका नाहीं. अजून ती काठाकाठानेंच चाल-लेली आहे. पण, समुद्रांत प्रवेश करूं इच्छिणाऱ्या नावेला नदीचा कांठ सोडून थेट नस्तांत म्हणजे नदीमुखाच्या मध्यभागीं केव्हांना केव्हां तरी प्रवेश करावाच लागतो.

आन्हिक १२ वें

कुटुंब व्यवस्था (९) धर्म

धर्माचे दोन प्रकार आहेत. एक तात्त्विक आणि दुसरा आचार-विषयक. तात्त्विक धर्म म्हटला म्हणजे ईश्वर आहे किंवा नाहीं हा वाद. तसेंच तो असेल तर त्याचें स्वरूप काय? त्याचा आणि विश्वाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबंध काय? या विश्वांतील अंतर्गत घटक म्हणून किंवा स्वतंत्र रीतीनें जीवात्मा व परमात्मा यांचा संबंध काय? मुक्ति म्हणून कांहीं पदार्थ किंवा स्थिति आहे कीं नाहीं? ईश्वराचे गुण काय आणि तो मनुष्याला दिव्य स्फूर्तीच्या रूपानें आपला संदेश कळवीत असेल तर मनुष्यधर्म किंवा मनुष्याचीं कर्तव्यें काय आहेत? किंवा स्वतंत्र रीतीनें मनुष्यानें आपलीं कर्तव्यें कोणतीं समजावीं? हे विषय धर्मांत येतात. आणि धर्माच्या दुसऱ्या प्रकारांत, नैतिक कर्तव्यें हीं न विचारांत घेतां धर्माचीं बाह्य लक्षणें म्हणून, किंवा धर्माचें रहस्य तत्त्व म्हणून, किंवा धर्मानुयायी म्हणून, मनुष्यानें आचार कोणते ठेवावे पाळावे हा विषय येतो. या दोनहि दृष्टींनीं हिंदु तरुण पिढी धर्मापासून च्युत होईल किंवा धर्मभावनाविहीन बनेल असें वाटत नाहीं. पुष्कळ लोक तसा आक्षेप घेतात किंवा भीति प्रगट करितात. पण ती भीति फारशी खरी नाहीं. भूत काळा-विषयीं प्रेमादर, भविष्याविषयीं भीति किंवा धाक, आणि वर्तमान-काळाविषयीं अप्रीति व असमाधान हें मनुष्याचें ठरलेलेंच आहे. युगांच्या क्रमावर मनुष्याचा विश्वास असला तरी, चालू कलियुग संपल्यावर जें सत्य-युग अवतरणार आहे त्याच्या आशेनें त्याला कधीं आनंद वाटत नाहीं. पण, पूर्वीं होऊन गेलेल्या कृतत्रेतादि सुवर्णयुगांचीच त्याला कल्पनेनें आठवण होते. आणि ज्यांना हा युगांचा क्रम किंवा चक्र मान्य नाहीं, त्यांना तर काय, बोलावयालाच नको. एकदां जो जगाचा ऱ्हास झाला तो आतां फिरून सुधारणें शक्य नाहीं. जग घसरत घसरतच जाणार, म्हणजे अधिकाधिक वाईटच होत जाणार असें त्याला वाटतें. आणि जगाचा नाश कोठपर्यंत जाऊन पोंचणार याची त्याला कल्पनाहि करवत नाहीं. उत्क्रांतीपेक्षां अधोगती-वरच त्यांचा विश्वास असतो. अशा लोकांना पुढची येणारी पिढी ही अधार्मिक निपजेल अशी खात्री वाटल्यास नवल नाहीं. पण सुदैवानें तत्त्वज्ञान

हें या एकाच प्रकारचें नाहीं. इतर कांहीं लोक आशावादी आहेत. त्यांच्या मतें जगाचा भावी इतिहास हा त्याच्या पूर्वसंचिताचा अनिष्ट परिपाक नसून कांहींतरी दिव्य ध्येयाकडे जगाचें आकर्षण व त्यामुळें त्याची विकासात्मक उत्क्रांतीच होत आहे. जग निर्माण करण्यांत ईश्वराचा जर कांहीं हेतु असेल तर तो वाईट का असेल? जें त्याच्या दृष्टीनें वाईट तसें तो कां करील? पण या दोन सिद्धांतांपैकीं वाचकांना सत्सिद्धांत पटतो कीं असत्सिद्धांत पटतो हें त्यांनीं आपल्या मनाला विचारून पहावें.

आचारात्मक धर्माविषयीं विचार करतां असें दिसतें कीं, आचार हे त्रिकालाबाधित असूं शकत नाहींत. ज्ञानानें होणारा मनाचा विकास आणि बदलत जाणारी परिस्थिति, या दोहोंचा मेळ घालून समाज हा आपले आचार ठरवीत असतो. हें ठरवितांना समाजाला न आवडणारे आचार प्रथम चित्ताकर्षक वाटून पुढें आले तरी, कालांतरानें ते शिष्टसंमत व टिकाऊ न ठरतां नष्ट होतात. आणि जे शिष्टसंमत असे ठरतात तेच कायमचे स्वीकारले जातात. यावर कोणी म्हणेल कीं, समाजाला जें शिष्टसंमत वाटेल तेंच चुकीचें असेल; व समाजाची झाली तरी ती चूक कां म्हणूं नये? पण याला उत्तर इतकेंच कीं, सामाजिक बाबतींत समाजाला शिस्त लावण्याचा श्रेष्ठ अधिकार खुद्द समाजालाच असतो. समाज हाच समाजाचा धनी. आणि धन्याचा धनी कोणीहि नाहीं! जागतिक मत म्हणून कांहीं असलें तरी तें समाजांतील लोकमताला पटलें तरच तो तें स्वीकारील. नाहीं तर मी तुझें मानीत नाहीं असें तो जगाला सांगेल. आणि राजकीय संबंध कांहीं येत नसेल तर समाजाचें हें म्हणणें टिकेल व चालेलहि. सामाजिक व राजकीय कर्तव्यांची सरहद्द बहुधा थोड्याबहुत फरकानें ठरलेलीच असते. यामुळें समाजसत्ता राजसत्तेवर अतिक्रमण करीत नाहीं. आणि राजसत्ताहि समाजसत्तेवर अतिक्रमण करीत नाहीं.

नियतीच्या म्हणजे ईश्वरेच्छेच्या पोटांत स्वातंत्र्याचा म्हणून लहानसा एक कप्पा असतो. त्यांत तेवढ्यापुरतें स्वतंत्रपणें इच्छास्वातंत्र्यानें वागण्याचा अधिकार मनुष्याला असतो. तोच अधिकार समाजहि बजावतो. आणि जें काय बरें असें वाटेल तें तो आपल्या हातानें ठीकसें करून घेतो.

गतकाळाकडे दृष्टि दिली तर असें आढळेल कीं, दर पांचचारशें

वर्षांनीं त्याच समाजांतले धार्मिक आचार पुष्कळसे बदलतात. तथापि आपल्या लगतचे जे जुने आचार तेच सनातन चालू आहेत असें तो मानतो. ऐतिहासिक काळाचीं अशीं पांचशें वर्षांचीं दालनें केलीं, आणि प्रदर्शन मांडावें त्याप्रमाणें चार हजार वर्षांपूर्वींचे आचार, त्याच्या शेजारीं पसतीसशें वर्षांपूर्वींचे आचार, असें करीत करीत गेल्या पांचशें वर्षां-तील आचारापर्यंत वर्णनात्मक चित्रें करून बसविलीं, तर या प्रदर्शनांत एकासारखें दुसरें दुकान नाहीं, एकासारखें दुसरें चित्र नाहीं, असें आढळून येईल. तथापि मनुष्याच्या सनातनत्वाच्या प्रेमामुळें या सर्व दुकानांच्या किंवा चित्रांच्या डोक्यावर 'सनातन' अशा एकाच ठराविक अक्षरांनीं लिहिलेल्या पाट्या आढळतील!

स्वदेशी उद्योगधंद्याच्या मालाचें प्रदर्शन भरविलें आहे असें समजा. त्यांत पहिल्या दुकानांत उजेडाचें साधन म्हणून किंवा विस्तव पेटविण्याचें साधन म्हणून चकमक ठेविली; आणि शेवटल्या दुकानांत पाहावें तों देशी भांडवलानें काढलेल्या विजेच्या कारखान्यांत देशी कारागिरांनीं देशी कच्च्या मालानें तयार केलेले विजेच्या दिव्याचे चंद्रसूर्य ठेविले; आणि या दोन टोंकांच्या दरम्यान कोठें पणती, कोठें पितळेची समई, कोठें मशाल, कोठें मेणबत्ती, कोठें प्रभाकर कंदिल, कोठें किटसनसारखे झगझगीत दिवे, असे पदार्थ मांडले. तरी या सर्व दुकानांवर स्वदेशी माल हें नांव जसें व जितकें यथार्थ होईल, तसें व तितकेंच वर सांगितलेलें ' सनातन ' हें नांव यथार्थ होईल. धर्माचार बदलतात ही गोष्ट कबूल करण्याला मनुष्याचें मन सहसा घेत नाहीं. पण ते बदलतात ही गोष्टहि कांहीं खोटी नाहीं. या दृष्टीनें पहातां पुढील पिढींत हिंदु धर्माचे आचार कांहीं बदलतील यांत शंका नाहीं. पण ते जे बदलतील ते तरुण पिढीच्या बेजबाबदार स्वैराचाराच्या प्रवृत्तीनेंच बदलतील असें म्हणतां येणार नाहीं. कोणताहि नवा आचार दिसला कीं, त्याची कल्पना मूळ कशामुळें निघाली हें जो सूक्ष्म दृष्टीनें पाहील त्याला बहुधा असेंच आढळेल कीं, समाजाला कोठें कांहीं तरी त्या बाबतींत दुखूं खुपूं लागलें होतें, तें त्याला सोसत नव्हतें, परवडत नव्हतें. यामुळें ते बदलणें प्राप्त होतें. पुष्कळ वेळां हा फेरबदल अर्थशास्त्राच्या नियमां-नुसार होत असतो. तो तसा डोळ्यांना दिसत नाहीं इतकेंच. इतर कित्येक बाब-तींत फेरबदल आर्थिक गरजेमुळें न होतां, संस्कृतीची कल्पना बदलल्यामुळें

होतात. किंवा असेंहि समजूं कीं, ते केवळ मनुष्याच्या अनुकरणप्रियतेमुळें होतात. या तीन कारणांपैकीं पहिलें कारण दुस्तरच असतें. आर्थिक स्थिति ही व्यक्तिगत असो, किंवा सामाजिक असो, किंवा जागतिक असो; ती मनुष्याला बदलतां येणें कठिण असतें. म्हणून तिला नांवें ठेवितां येत नाहींत. संस्कृति हा तर बोलूनचालून उच्च भावनेचा परिणाम. म्हणून त्यालाहि नांवें ठेवतां येत नाहींत. नांव ठेवण्याला जागा म्हटली म्हणजे एकटी अनुकरणप्रवृत्ति.

पण अनुकरणप्रवृत्ति ही झाली तरी घातक किंवा उपद्रवकारक असेल तरच तिला वाईट म्हणतां येईल. फक्त जुन्या आचारांत फरक होतो एवढ्याकरितां त्या अनुकरणाला नांवें ठेवतां येत नाहींत. हें अनुकरण जसें कांहीं राजसत्तेमुळें घडून येतें तसेंच कांहीं भक्तीमुळेंहि घडून येणें शक्य आहे. महाराष्ट्रांतील तीनशें वर्षांपूर्वींचा पोषाख मुसलमानी राजांच्या अनुकरणानें बनला. तसाच तो आजच्या मोगलाईंतील मराठ्यांचाहि आहे. तसेंच ब्रिटिश मुलखांतील बूट पाटलोण व विशेषत: गळेबंद व साहेबी टोपी या गोष्टी राजसत्तेला मन वश झाल्यामुळेंच आलेल्या आहेत. उलट, नखशिखांत खादीचा पोषाख करणें हें जुन्या पद्धतीच्या पोषाखाला धरून नसतां, देशभक्तीच्या भावनेनें तो आचार शिष्टसंमत मानला जातो. एकाच काळीं वावरत असलेले हे दोन्ही पोषाख अनुकरणप्रियतेचेंच फळ होय. मात्र त्यांतील एक अनुकरण स्वार्थीपणा व स्वाभिमानशून्यता याचें दर्शक ठरतें, तर दुसरें नि:स्वार्थी उज्ज्वल भावनेचें दर्शक ठरतें. पण या दोन्ही प्रकारच्या पोषाखाना कोणीहि सनातनीच काय पण विद्यमानहि महाराष्ट्रीय पोषाख म्हणणार नाहीं. ही सामाजिक आचारांची गोष्ट झाली. धार्मिक आचारांतहि तेंच आढळेल. एक काळ वैदिक यज्ञयागांचा होता; एक काळ विद्याध्ययन व ज्ञानविषयक विचार व मनन करण्याचा होता; एक काळ संन्यस्त वृत्तीचा होता; एक काळ जपजाप्याचा होता; एक काळ उपासना भक्तीचा होता. तसेंच मांसाशनासंबंधानें निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळीं मतें व आचार होते. आजचा वेदप्रामाण्य मानणारा सनातनी ब्राम्हण वेदकालीन ब्राम्हणांसारखा मांसाशन करणार नाहीं. शाक्त पंथादि नष्ट होऊन भोजनांत मांसाशन आणि व्यवहारांत भूतदया अशी हिंसा व अहिंसा यांची जोडी हातांत हात घालून लंगडत चालली आहे! आश्रमधर्म फारसा पाळला जात नाहीं. वर्णधर्माचाराच्या बाबतींत तो

विवाहापुरताच टिकून आहे; उद्योगधंद्याच्या बाबतींत तो सर्वस्वीं सुटला आहे. स्वच्छता ही सनातन असली तरी तिचे प्रकार पूर्वीचे वेगळे, आजचे वेगळे स्पृश्यास्पृश्यविचार, सोंवळेंओंवळें, यांविषयीं आचार केव्हांहि एक स्वरूपाचे नव्हतेच. अर्थात् पूर्वीं नव्हते असे नवीन आचार निर्माण होणें शक्य आहे. परंतु मुळांतील देवपूजा पितृपूजा हीं तत्त्वें शिल्लकच राहतील. देवाविषयीं भावना आणि पितरांविषयीं भावना यांमध्यें जेव्हां आमूलाग्र फरक पडेल तेव्हांच ती खरी कां नाहीं तें म्हणतां येईल. मनुष्य चालत असतां जसें एकदां त्याचें एक आंग व दुसऱ्या वेळीं दुसरें आंग पुढें झालेंसें वाटतें; किंवा सुखासमाधानाकरितां विश्रांतीकरितां निजणारा मनुष्यहि कांहीं वेळ उजव्या कुशीवर निजतो व कांहीं वेळ डाव्या कुशीवर निजतो आणि या दोनही स्थिति शरीरस्वास्थ्याच्याच मानल्या जातात. किंवा कांहीं वेळ श्वास एका नाकपुडीं-तून तर कांहीं वेळ दुसऱ्या नाकपुडींतून केवळ देहधर्मानें चालतो. तसेंच आचाराचें समजावें. येऊनजाऊन भीति स्वैरपणाची. पण स्वैरपणा हा जसा नवीनानुकर-णाच्या प्रेमानें होऊं शकेल व मनुष्याला पुढें ओढील तशीच त्याची सनातनप्रियता, लोकमताची कदर, आणि लोकसमाजांत समरस राहाण्याची इच्छा, हीं त्या स्वैर वृत्तीला पायबंद घालतीलच कीं नाहीं? अर्थात् या दोन शक्तींच्या एक-मेकांवरील आघातांतून जो तिरकस मार्ग निघेल तोच प्रगतीचा खरा मार्ग असें समजणें प्राप्त आहे. तात्पर्य, दिवसेंदिवस धार्मिकपणा हा विशिष्ट आचारांत राहील असें वाटत नाहीं. पण याचा अर्थ धार्मिकपणाच नष्ट होईल असा नाहीं.

असो. तात्त्विक धर्माच्या दृष्टीनें तर भावी तरुण पिढी नास्तिक किंवा निरी-श्वर बनण्याचें कांहींच कारण दिसत नाहीं. ईश्वर हाच प्रत्यक्ष जग निर्माण करणारा असें म्हटलें, किंवा तो स्वतंत्र राहून सृष्टिकार्य प्रकृति व जीवात्मे यांच्या संयोगानें परस्पर चाललेलें पाहातो असें म्हटलें,तरी आधुनिक शास्त्रांनीं इतक्या नव्या अतर्क्य गोष्टी अनुभवाला आणल्या आहेत कीं, यापुढें ईश्वराचें अस्तित्व नाकबूल करणारा सुशिक्षित मनुष्य क्वचितच आढळेल असें वाटतें. खरोखर नास्तिक या शब्दाचा अर्थ ठरीव असा केव्हांच नव्हता. ईश्वराचें अस्तित्व नाकार-णारा तो नास्तिक; त्याचें अस्तित्व कबूल करणारा पण त्याच्या ठिकाणीं दया, न्यायबुद्धि वगैरे सर्व नैतिक गुण पूर्णत्वानें वास करितात असें न मानणारा तो नास्तिक; वेदांतच सर्व त्रिकालाबाधित धर्माचीं मुळें आहेत म्हणून वेद सांगेल

तोच जगाचा खरा धर्म हें जो न मानील तो नास्तिक; किंवा विद्यमान काळचे धर्माचार्य किंवा सनातनत्वाचे अभिमानी असें स्वतःला समजणारे पुराणमतवादी जो आचारधर्म म्हणून सांगतील तो कबूल न करील तो नास्तिक! असे अनेक प्रकारचे नास्तिक असतात. त्यांपैकीं तिसऱ्या व चौथ्या प्रकारचे नास्तिक यांची संख्या दिवसेंदिवस पुष्कळच वाढणार आहे. यांत शंका नाहीं. कारण, हिंदु समाजाचें सर्वांत जुनें वाङ्मय म्हणजे वेद असें जरी पुढील पिढी आनंदानें मानील, व त्या वाङ्मयाविषयीं योग्य प्रकारचा अभिमान धरील, तरी आपण वेदांविषयीं जो अभिमान धरूं तितकेंच त्याचें प्रामाण्य. याहून वेगळें प्रामाण्य त्यांना नाहीं, असें मानणारीच यापुढची सगळी पिढी होईल !

वेदांचा अभिमान म्हणून त्यांचें कौतुकपूर्ण भाषांतर होईल. त्यांतील उत्कृष्ट उपमा, दृष्टांत, काव्यवर्णनें वाचून मनाला आनंद होईल. त्यांतील गाथा, इतिहास, समाजस्थितीचीं वर्णनें व धर्माचाराचीं मधूनमधून आढळणारीं सूक्ष्म मुळें यांच्याविषयीं कौतुकपूर्ण अभ्यास होईल; ज्याची संस्कृति अधिक जुनी त्याला स्वतंत्र होण्याचा अधिक हक्क या दृष्टीनेंहि राजकारणांत वैदिक वाङ्मयाचा अभिमान गाजविण्यांत येईल ! हें सर्व कांहीं होईल. पण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत मनुष्यानें वागावें कसें, त्यानें काय व कसें खावें, काय व कसें वस्त्र ल्यावें, काय व कशीं दानें द्यावीं, मनुष्यामनुष्यांतील संबंध कसा ठेवावा, इत्यादि गोष्टींचा साधार व अधिकारयुक्त वाणीचा खुलासा खुद्द वेदांत सांपडेल किंवा स्मृतिग्रंथांतून सांपडेल तोच घ्यावा. ही बुद्धि यापुढें टिकेल असें वाटत नाहीं. खरेंखोटें, बरेंवाईट हें ठरविण्याची विवेकबुद्धि किंवा व्यवसायात्मक बुद्धि मनुष्य स्वतःची अधिकाधिक चालवूं लागेल. ग्रंथाप्रमाणें मनुष्यव्यक्तींचेंहि प्रामाण्य कमी होईल. कर्तव्याच्या कल्पना व समाजाचे संबंध हीं पूर्वीं नसलेलीं अशीं कांहीं नवींहि पटूं लागतील, व मनुष्य एकंदरीनें अधिक स्वावलंबी होईल.

तथापि मनुष्य हा केव्हांहि अपूर्ण आहे. पूर्णत्व हें फक्त ईश्वराच्याच ठिकाणीं आहे. आणि त्याचा व आपला म्हणजे जीवात्म्याचा असा अवश्य संबंध आहे कीं, आपलें जें उणें पडेल तें ईश्वरावर निष्ठा ठेविल्यानें आपल्याला मिळण्याचा संभव आहे, ही जी भावना मनुष्याच्या मनांत असेल ती पूर्वींपेक्षां केव्हांहि या नवीन युगांत अधिक दृढ झालेली आढळेल. जुन्या काळीं दिसून येणारी

पंडितगिरी पुष्कळशी वेदांसंबंधानें व तदनुषंगानें फैलावलेल्या शास्त्रासंबंधानें होती. पण आतां तशा प्रकारची आस्तिक बुद्धि न राहिल्यामुळें विद्वत्तेला नवीन वळण लागलें आहे. आणि तें व्यापक असल्यामुळें, जगांत ठिकठिकाणीं निर्माण झालेल्या ज्ञानाचा उपयोग भावी तरुण पिढी अतिशय हौसेनें करून घेईल व यामुळें समाजाचा फायदाच होईल. इंग्रजी शिक्षण सुरू झाल्यानंतर प्रथम कांहीं काळ असा गेला खरा कीं, जुन्या संस्कृतीविरुद्ध एकदम जोराची प्रतिक्रिया झाली. आणि या सुमारास जे इंग्रज शास्त्रज्ञ व तत्त्ववेत्ते गाठीं पडले ते स्वतःच जवळजवळ नास्तिक असे होते. पण आतां खुद्द इंग्लंड वगैरे देशांतहि या विद्वानांचें मत मान्य समजलें जात नाहीं. शिवाय शास्त्रज्ञानाची प्रगतीहि अनेक अंगांनीं झाली आहे व पुढेंहि होत जाईल. यामुळें विज्ञानावर अधिष्ठित तथापि आस्तिक्य बुद्धीनें प्रकाशमान झालेलें असेंच ज्ञान भावी पिढीला उपलब्ध होईल. वेदप्रामाण्य मानून चालणारांना जी गति मिळाली तिचें प्रत्यक्ष ज्ञान किंवा अनुमानहि आज कोणास करतां येत नाहीं. त्याचप्रमाणें यापुढें झालें तरी आत्म्याच्या मुक्तीचें स्वरूप अमुक एक असेल असें कोणी सांगण्याचें धाडस करणार नाहीं आणि कोणी हटवादानें ते सांगूं लागेल तर त्याचें कोणी मानणार नाहीं. आत्म्याला पुनर्जन्म नसेल व मुक्ति म्हणून कांहीं पदार्थ नसेल असा आग्रह धरला किंवा न धरला, तरी दोन्हींची फलश्रुति एकच. तेव्हां विज्ञान आणि ज्ञान यांना जोडणारा जो नीतीचा पूल तो वेळोवेळीं जेथें बांधणें योग्य दिसेल तेथें बांधून आणि, ज्ञानांतून विज्ञानांत आणि विज्ञानांतून ज्ञानांत, संचार करून मनाला मिळणारें समाधान मिळवूं अशी आकांक्षा भावी पिढी धरील याविषयीं कोणीहि निराश होऊं नये.

आन्हिक १३ वें

उपसंहार

कुटुंब म्हटलें म्हणजे त्याची कमींत कमी व जास्तींत जास्ती व्याप्ति पूर्वी सांगितली इतकीच. म्हणजे बाप आई मुली व मुलगे यांचेच काय तें परस्परांवर कांहीं कायदेशीर हक्क असतात. पण अर्थात् ही स्वतंत्र तुटक कुटुंबाची गोष्ट होय. कुटुंब अविभक्त असलें तर त्याची व्याप्ति व मिळकतींतील हक्क किती दूरवर जातील हें सांगणें कठीण आहे. आणि केवळ तात्त्विक दृष्टीनेंच एखाद्या अविभक्त हिंदु कुटुंबाची व्यापक कल्पना करावयाची तर, त्याच्या चुलत भावांच्या खालवरच्या अनेक पिढ्या, त्यानंतर सपिंड, त्यानंतर समानोदक व त्यानंतर बंधुगण अशा वाढत्या क्रमानें शेकडों मनुष्यांचा समावेश होऊं शकेल आणि **अ**च्या मिळकतीचा वारस **ब** हा वारसांच्या यादींत, सात चुली टाकून, वरच्याखालच्या कुठल्या तरी पिढींत क्रमांक दीडशें दोनशें येथेंहि उमटेल ! पण हा केवळ तात्त्विक विचार झाला. कारण आधीं मिळकत बहुधा वाटून वाटून तुकडे होत होत नाहींशी झालेली असते. किंवा तिचा लोभ सुटेल इतकी मोठी ती कोठें उरली असली असें मानलें, तरी हा **अ** व हा **ब** यांच्यामधले १४९ वारस नसतील तेव्हां **ब** ची पाळी यायची. अर्थात् ही केवळ आकडेमोड होय; तींत स्वारस्य कांहींच नाहीं. जुन्या काळीं सुहेर सुतक पाळीत तेव्हांहि जास्तींत जास्त तीन चुली व पिढ्या मानीत. पण सुहेर सुतकाच्या आधींच मिळकतीला पाय फुटतात.

प्रत्यक्ष व्यवहारांत तर सख्खे चुलत भाऊदेखील अविभक्त म्हणून एकत्र नांदलेले फार थोडे आढळतील. मग पलीकडच्यांची गोष्ट कशाला ? बहुधा दुसऱ्याच पिढींत मिळकतीच्या वाटण्या होतात. आणि स्वतः बाप, आई व त्यांचीं मुलें एवढेंच कुटुंब सुटें, वेगळें निघतें. वाटण्या होत गेल्यावरहि अगदीं क्वचित् एखादा मिळकतीचा तुकडा समाईक राहातो ! उदाहरणार्थ, एकाद्या लांबच्या डोंगरावरचें गवती कुरण, किंवा एखादा पाण्याचा पाट, किंवा वाटणी होत नाहीं अशा इनामी उत्पन्नांतील आणे पैचा अंश. पण बाप, आई व मुलें यांपलीकडील समाईक मिळकतीचा हक्क व्यवहारदृष्ट्या नाहीं असें

घेऊन चालतां येईल. कायदेशीर संबंध एकदां सोडून दिला म्हणजे मग मनुष्यानें आपला म्हणून गोतवळा केवढा मानावा याला अर्थात् कांहींच नियम नाहीं. तो प्रेमानें मानील तो दूरचाहि असला तरी जवळचा होतो. व परकीय भावनेनें लेखील तर जवळचाहि दुरावेल ! प्रत्यक्ष नवरा व बायको यांचें न पटल्यामुळें उभयतांनीं वेगळा जन्म घालविल्याचीं उदाहरणें जशीं सांपडतील, तशींच उलट परजातींतील एखादा मनुष्य केवळ अकारण प्रेमानें जवळचा वाटून त्यांनीं एकत्र जन्म घालवावा, व अखेर एकाची मिळकत सर्व दुसऱ्याला मिळावी, अशींहि उदाहरणें आढळणार नाहींत असें नाहीं. याचा अर्थ माणसाचा गोतवळा केवढा मोठा ? तर त्याचें मन किंवा सात्त्विक अहंकार जेवढा मोठा तितका !

मन ही इतकी लवचिक वस्तु आहे कीं, तिच्या संकोचाला व विस्ताराला मर्यादाच नाहीं. रबर वगैरे कांहीं लवचिक वस्तु आपण पहातों तरी त्यांच्या लवचिकपणाला मर्यादा असते. पण मन हवें तितकें लहान व हवें तितकें मोठें होऊं शकतें. कारण बायकोचीहि उपाधि वाटते म्हणून आजन्म ब्रह्मचारी राहणारा एखादा मनुष्य, पण तोच आपल्या सबंध राष्ट्रावर किंवा देशावर आत्मीय भावनेनें प्रेम करणारा व त्याला प्राणासकट सर्वस्व दान करणारा भेटावा असाहि चमत्कार जगांत दिसून येतो ! आणि एका अर्थानें मंनुष्य व त्याचा देश किंवा राष्ट्र हीं जितकीं एकमेकांना जवळ आहेत (इतकेंच नव्हे तर, जितकीं उपयोगी व उपकारी आहेत.) तितका कुटुंबापलीकडचा गोतवळाहि असत नाहीं. यासंबंधानें एक प्राचीन तत्त्ववेत्ता सॉक्रेटिस याचे विचार एके ठिकाणीं आढळले ते चांगले वाटतात म्हणून तेच देतों. तो म्हणतो, "आपले आईबाप, आपले पूर्वज, यांच्यापेक्षां आपल्या देशाचें महत्त्व अधिक आहे असें मनुष्याला वाटलें पाहिजे. सूज्ञ माणसें ही गोष्ट मानतीलच. पण ईश्वराघरींहि ती रुजूं होईल यांत शंका नाहीं. आपण देशावर प्रेम केलें तर देशहि आपणावर प्रेम करील. देश आपणावर रागावला तर आपण त्याचें सांत्वन समाधान केलें पाहिजे. विनयभावानें आदरानें त्याची प्रार्थना केली पाहिजे. आणि जर आपणाला त्याचें मन वळवितां आलें नाहीं तर त्याची आज्ञा बिनतक्रार मानली पाहिजे. त्यानें आपणाला शिक्षा केली तर ती निमूटपणें सोसली पाहिजे. त्याच्याकरतां रणांगणावर जाऊन जखमी झालें पाहिजे व

मृत्यूचाहि स्वीकार केला पाहिजे. तसेंच न्यायकोर्ट किंवा राज्यकारभाराचें इतर कोणतेंहि स्थान या ठिकाणीं देशाची आज्ञा मानली पाहिजे. आई बापांना अपकार करणें हें जर वाईट तर आपल्या देशाला, राष्ट्राला अपकार करणें हें त्याहून वाईट." (प्लेटोकृत सॉक्रेटिसाचे संवाद.)

वरील उद्‌गारांसंबंधानेंहि एक गोष्ट विशेष लक्षांत ठेवली पाहिजे ती ही कीं, ज्या अथेन्समधील नगरराष्ट्राचा नागरिक व प्रजाजन सॉक्रेटिस हा होता तें वास्तविक अनेक दोषमय असें राष्ट्र होतें. राष्ट्रबंधनाचा तो पहिलाच प्रयोग होता, असें म्हणतां येईल. पण आतांचीं राष्ट्रें तर त्याहून अधिक गुणसंपन्न परस्परोपकारी झालीं आहेत. तेव्हां सॉक्रटिसापेक्षांहि हल्लींच्या नागरिकांनीं आपल्या राष्ट्राविषयीं अधिक प्रेम दाखविलें तर तें सकारण व समर्थनीय होईल. यावर कोणी विचारील कीं, "राष्ट्र हें मनुष्य व्यक्तीला म्हणजे आपल्या प्रजाजनाला काय देतें ?" तर या प्रश्नाचें उत्तर म्हणून उलटहि प्रश्नच विचारतां येईल कीं, "राष्ट्र हें आपल्या प्रजाजनाला देत नाहीं असें तरी काय आहे ?" मनुष्यानें स्वतःविषयीं अभिमान बाळगावा अशी जी कोणतीहि गोष्ट म्हणून दाखवितां येईल, ती वास्तविक त्याच्या राष्ट्रानेंच त्याला दिलेली आहे. नागरिकाचा प्रत्येक गुण व त्याच्या संपत्तींतील प्रत्येक कण हा राष्ट्रसमाजाच्या जीवितापासूनच त्याला मिळालेला आहे. एक साधेंच उदाहरण घेऊं. मनुष्याची पहिली गरज व सर्वांत मौल्यवान मिळकत त्याची भाषा होय. भाषेवरच सर्व व्यवहार अवलंबून असतो. मनुष्याला वाचाशक्ति ही ईश्वर देतो पण भाषा ही त्याला राष्ट्रीय समाजापासूनच मिळते. स्वतः मनुष्य हा एकहि नवा शब्द असा उत्पन्न करीत नाहीं. त्याच्या भाषाव्यवहारांतील सर्व शब्द समाजानेंच, तो बोलूं लागण्यापूर्वीं, निर्माण केलेले असतात. भाषा काढून घेतली तर त्याचे विचार इतरांना व इतरांचे विचार त्याला कळणार नाहींत. आणि हें न झालें तर त्याची बुद्धी कितीशी परिपक्व होईल ? लहानपणीं पाळण्यांत असतां जीं गाणीं ऐकून त्यांच्या नादांत आपण झोंपी जातों ती आपल्या राष्ट्राचीच देणगी नव्हे काय ? त्याहून आपण थोडे मोठे झालों म्हणजे ज्या अद्‌भुत गोष्टी कथा ऐकून आपली करमणूक होते ती तरी कोणाची देणगी ? 'अडगुलंमडगुलं' या निरर्थक शब्दापासून 'अहं ब्रह्मास्मि' या तत्त्वज्ञानाच्या

शिखरापर्यंत मध्यंतरीं जितकें ज्ञान व ज्ञानाची अनुभूति मनुष्याला लाभते, ती त्याच्या राष्ट्रसमाजाचीच देणगी होय. मनुष्य आपली उपजीविका करतो त्या धंद्यांतील सर्व विद्या, साधनें, उपकरणें, रीती, कौशल्य हीं त्याच्या समाजांतूनच त्याला मिळतात. त्याच्या श्रमाचा व बुद्धिकौशल्याचा मोबदला त्याला मुख्यत: त्याच्या समाजांतूनच मिळतो. घरीं भूक लागली असतां सुग्रास भोजन करावें, सुखसोयींचा आनंद घेतघेत घरीं बसावें, सोयीच्या रस्त्यांनीं बाहेर हिंडूफिरून व्यवहार करावा, मिळविलेल्या संपत्तीचें रक्षण व्हावें, एखाद्या किल्ल्याप्रमाणें आपलें घर हें अभेद्य वाटावें, त्यांत कुटुंबजीवनाचा आनंद व सुख भोगीत जन्म काढावा, आणि सुशिक्षित सद्‌गुणी संततीच्या रूपानें मरणोत्तरहि पुनर्जन्म लाभावा; या गोष्टी मनुष्याला समाजाबाहेर कशा मिळतील ? त्याच्या स्वत:च्या श्रमाचा, कौशल्याचा, व सच्चरित्राचा किंवा पुण्याचा फायदा हा तर त्याला मिळतोच. पण त्याच्या राष्ट्रांतील इतर लोकांच्या या गोष्टींचाहि फायदा त्याला मिळतो. जग सुधारलें तें कोणा एकटया माणसानें सुधारलें नाहीं. त्याला इतर राष्ट्रांतील समाजांचीहि मदत झालीच असेल, पण मुख्यत: त्याच्या पुरतें बोलावयाचें तर, त्याच्या समाजाचीच झालेली आहे. उलट त्याग व हानी यांच्या दृष्टीनेंहि पहातां व्यक्तीच्या त्यागापेक्षां व हानीपेक्षां समाजाचा त्याग व समाजाची हानी हीं इतकीं मोठीं भरतात कीं, व्यक्तीचीं त्यापुढें कांहींच नव्हत. समाजाच्या देणगीची किंमत ती नष्ट झाल्याशिवाय मनुष्याला कळत नाहीं. 'आपण हद्दपार झालों, किंवा कोणा परकी मनुष्यानें आपल्या समाजाची निंदा केली म्हणजे मात्र आपल्या समाजाची किंमत आपल्या लक्षांत येते. एरवीं समाजाकडून जें सुख आपणाला मिळतें तें आपलें आहेच आहे, त्यांत नवें काय मिळालें, असें सकृद्दर्शनीं वाटतें. पण त्याचा उगम आपल्या समाजाच्या अनेक पिढ्यांच्या मागें दडलेला असतो. झाडाला जें ताजें फळ आज येतें त्यांतील सत्त्व रुची किंवा गुणकारिता हीं एकटया यंदाच्या वसंत पालवीनें त्याला आलेली नाहीं. तर त्या झाडाच्या आयुष्यांत आजवर ज्या अनेक पालव्या आल्या व झडून गेल्या त्या सर्वांचा तो सामुदायिक परिणाम आहे.

राष्ट व प्रजा यांचें हें नातें व्यक्त करणारा सर्वांत उत्तम शब्द म्हटला

(*सर हेनरी जोन्स कृत सिटिझन)

म्हणजे नागरिक हा होय. नागरिक या सुटया शब्दानें एकेरी व्यक्तीची कल्पना तर येतेच. पण नगराचीहि कल्पना तो शब्द उच्चारल्याबरोबर येते ही गोष्ट महत्त्वाची आहे. राष्ट्रांतील सर्व मनुष्यव्यक्तींचें मिळूनच राष्ट्र बनतें हें खरें असलें तरी, यांपैकीं कोणतेंहि एक मनुष्य घेतलें असतां उभयतांच्या व्यवहाराची सोय चांगलीशी निघत नाहीं. याला दाखला असा कीं, मनुष्य ज्याच्या योगानें आपली क्षुधा भागवितो तें जेवण घेतलें, तर तें अन्नाचा एकेक सुटा कण असे हजारों कण एकत्र होऊनच बनलेलें असतें. पण मनुष्य अन्नव्यवहार करतांना सगळें जेवण एकदम जेवूं शकत नाहीं, किंवा अगदीं एकेक शीत सुटें करूनहि खात नाहीं. पण अनेक शितें मिळून एक घास होतो. आणि अनेक घास मिळून जेवण होतें. अर्थात् मनुष्याच्या अन्नव्यवहारांत घास हा जसा मध्यवर्ती व ोईचा, तसेंच नगर हें एकेरी प्रजाजन व्यक्ति व सामुदायिक राष्ट्र यांच्या दरम्यान असून, व्यवहारक्षमतेला अतिशय सोईचा असा घटक आहे. पिंड–ब्रह्मांड या भाषेनें बोलावयाचें तर राष्ट्ररूपी ब्रह्मांडाचा पिंड सुटा एकेरी प्रजाजन हा नसून नगर हाच ठरतो. कारण पिंड म्हटला म्हणजे त्यांत ब्रह्मांडाचे सगळे गुणधर्म व रूपें, संक्षिप्त कां होईनात पण सिद्ध असावीं लागतात. तीं नगरांत प्रतीत होतात; सुटया व्यक्तींत होत नाहींत. नागर म्हणजे सुशिक्षित सुसंस्कृत असा अर्थ आहे. त्याचेंहि कारण हेंच कीं, राष्ट्रांतील सर्वोत्तम शिक्षण किंवा सर्वोत्तम संस्कृति ही नगरांतच पहावयास सांपडते. आतां नगर या शब्दाची व्याप्ति केवढी धरावी हें ठरविणें मोठें कठीण आहे. कारण गांव शहर नगर इत्यादि शब्द समानार्थक असतांहि त्यांत बऱ्याच लहान व पुष्कळच मोठया अशा समाजांचा समावेश होतो. म्हणून तारतम्यानें, राष्ट्राचा सर्वांगीण प्रतिनिधि होऊं शकेल अशा बेताचाच समाज नगर या शब्दानें घेतला पाहिजे.

समाप्त